

Copyright ©
by Csaba Dezső 2004

‘Much Ado About Religion’

**A Critical Edition and Annotated Translation of the *Āgamaḍambara*,
a Satirical Play by the ninth century Kashmirian philosopher Bhaṭṭa
Jayanta**

Submitted in Hilary Term 2004 for the Degree of Doctor of Philosophy
by Csaba Dezső of Balliol College, Oxford

This thesis contains a critical edition and annotated translation of the *Āgamaḍambara*, a four act play by Bhaṭṭa Jayanta. The *Āgamaḍambara* is a unique college-drama written by an eminent ninth century Kashmirian *naiyāyika* philosopher, which gives a comprehensive picture of the contemporary religious debates as well as the ‘Religionspolitik’ of the royal court.

The introduction provides an account of Bhaṭṭa Jayanta’s life and works, placed in the intellectual and historical context of his time. The question of conservative versus pragmatic attitude towards the heterodox religious schools is also dealt with.

The introduction next examines what makes Jayanta’s play so unique and unorthodox. It also considers the phenomenon of ‘philosophical plays’ in the light of the discussions on the nature and relation of poetry and *śāstra*, doctrinal or scientific literature. An analysis of the dominant aesthetic mood (*rasa*) of the play closes this section.

There follows a description of the sources consulted for the text of the *Āgamaḍambara*. These comprise two manuscripts in Jaina Devanāgarī script, and the *editio princeps*. The methodology of the edition of the Prakrit passages in classical Indian dramas in general and in the *Āgamaḍambara* in particular is also discussed.

Three registers of apparatus contain variants to the accepted text of the play, a Sanskrit translation (*chāyā*) of the Prakrit sentences, and testimonia from Jayanta’s *magnum opus*, the *Nyāyamañjarī*. In the notes to the translation the reader will find long quotations from various Sanskrit works. The aim of these quotations is to place Jayanta’s ideas in the intellectual context of his age and thereby to make their interpretation more accurate.

Part I

Introduction

Chapter 1

Bhaṭṭa Jayanta's life

Although several details of Bhaṭṭa Jayanta's life are lost for us, his personality takes a more distinct shape than that of many classical Indian poets and philosophers. His son, Abhinanda introduces his epitome of the *Kādambarī* with a short genealogy:¹

śaktināmābhavad gauḍo bhāradvājakule dvijaḥ|
dārvābhisāram āsādyā kṛtadāraparigrahaḥ ||5||
tasya mītrābhīdhāno 'bhūd ātmajas tejasām nidhiḥ|
janena doṣoparamaprabuddhenārcitodayaḥ ||6||
sa śaktisvāminam putram avāpa śrutasālinam|
rājñāḥ karkoṭavaṃśasya muktāpīḍasya mantriṇam ||7||
kalyāṇasvāmināmāsya yājñavalkya ivābhavat|
tanayaḥ śuddhayogarddhinīrdhūtabhavaśakalmaṣaḥ ||8||
agādhaḥ dayāt tasmāt parameśvaramaṇḍanam|
ajāyata sutaḥ kāntaś candro dugdhodadher iva ||9||
putram kṛtajanānandaṃ sa jayantam ajījanat|
āsīt kavītvavaktṛtvaphalā yasya sarasvatī ||10||
vṛttikāra iti vyaktaṃ dvitīyaṃ nāma bibhrataḥ|
vedavedāṅgaviduṣaḥ sarvaśāstrārthavādīnaḥ ||11||
jayantānāmaṇaḥ sudhiyaḥ sādhusāhityatattvavit|
sūnuḥ samudabhūt tasmād abhinanda iti śrutaḥ ||12||

There was a *gauḍa* Brahman by the name Śakti, [born] in the Bhāradvāja family, who moved to Dārvābhisāra and married [there]. He had a son called Mitra, a treasury of majestic luster, whose rise was hailed by the people, roused due to the cessation of dangers, *like the sun* [Mitra] *whose rising is worshipped by the people who have woken at the end of the night*. He obtained a son, Śaktisvāmin,

---

¹ *Kādambarīkathāśara*, pp.1f. Cf. BÜHLER 1873, pp.103ff. Bühler identified this Abhinanda with the author of the *Rāmacarita-mahākāvya*. The latter poet, however, calls himself the son of Śātānanda (see *Rāmacarita*, p. 39.)

versed in the Vedas, the minister of king Muktāpīḍa of the Karkoṭa dynasty. He had a son called Kalyāṇasvāmin, who shook off the dirt of existence with wealth acquired by pure means, like Yājñavalkya, *who destroyed the stains of existence with the accomplishment of pure Yoga*. From that man of profound heart a beautiful son was born: Candra, an ornament of the Supreme Lord, *as the lovely moon* [Candra], *Śiva's ornament, was produced from the milk-ocean of unfathomable depth*. He begot a son, Jayanta, who made people happy, and who became poet and teacher as a result of his eloquence. Then to that wise man named Jayanta, who had a well-known second name 'The Commentator', was learned in the Vedas and the ancillary Vedic sciences, and expounded the meaning of all *śāstras*, a son was born, known as Abhinanda, conversant with the true nature of good literature.

From these verses it appears that Jayanta's ancestors were Gauḍa (Bengali) Brahmins who traced their descent back to the sage Bharadvāja. One of them, called Śakti, settled in Dārvābhisāra, a territory at the frontiers of Kashmir, which, as Stein pointed out, "comprised the whole tract of the lower and middle hills lying between the Vitastā and Candrabhāgā."² In the mid-ninth century a rich merchant, called Nara, set up his own throne there;³ a few decades later, as Kalhaṇa reports,⁴ the lord of Dārvābhisāra fled from king Śaṅkaravarman (883–902), who was leading a campaign against Gūrjara. Later the same Kashmirian king assassinated Naravāhana, the king of Dārvābhisāra.⁵

Reverting to Jayanta's ancestors, Śakti's son, Mitra, was held in great esteem by his contemporaries, while his grandson, Śaktisvāmin, gained influence on the political life of Kashmir: he became the minister of king Lalitāditya-Muktāpīḍa of the Karkoṭa dynasty (c. 724–761).⁶

Jayanta himself gives us valuable information about his grandfather in the *Nyāyamañjarī* (vol. I, p. 653):⁷

*asmatpitāmaha eva grāmakāmaḥ sāṃgrahaṇīm kṛtavān | sa iṣṭisamāp-
tisamanantaram eva gauramūlakaṃ grāmam avāpa |*

²RT(S), vol. I, p.32 (note ad *Rājatarāṅgiṇī* 1.180).

³*Rājatarāṅgiṇī* 4.712.

⁴*Rājatarāṅgiṇī* 5.141.

⁵*Rājatarāṅgiṇī* 5.209. Nara and his son Naravāhana figure in the pedigree of the Kashmirian Lohara dynasty (see *Rājatarāṅgiṇī* 7.1282).

⁶On the chronology of the Karkoṭa dynasty see RT(S), vol. I, pp. 66ff. Kalhaṇa does not mention Śaktisvāmin. He does however mention a minister of Lalitāditya called Mitraśarman (*Rājatarāṅgiṇī* 4.137f.).

⁷It is remarkable how stubbornly some mistakes endure. Stein in his note to *Rājatarāṅgiṇī* 8.1861 wrongly attributed the *Nyāyamañjarī* to Abhinanda (RT(S), vol. I, p. 144), but he corrected his mistake in the *Corrigenda et Addenda* (RT(S), vol. II, p. 555). One might think that after several publications of the *Nyāyamañjarī* its authorship is public knowledge, still Majumdar writes the following in his *Concise History of Ancient India* (New Delhi, 1983 [!], vol. III, p. 764): 'However, Abhinanda the author of the *Nyāyamañjarī* has quoted Vācaspati several times, and Abhinanda's son [!] Jayanta declares himself to have been Rājaśekhara's contemporary.' (This is all the more surprising since on pp. 695, 731, and 811 Majumdar refers to 'Jayanta's *Nyāyamañjarī*'.)

‘My own grandfather, desiring a village, performed the *sāmgrahaṇī* sacrifice. Immediately after the completion of the sacrifice he obtained the village of Gauramūlaka.’

Gauramūlaka, as Cakradhara, the commentator of the *Nyāyamañjarī*, remarks, was Jayanta's ancestral village.⁸ According to Stein,⁹ Gauramūlaka or Ghoramūlaka was situated to the north of Rājapurī (Rajaurī), in the direction of the Rat-tan Pīr range. On the other hand, the state of Rājapurī was included in Dārvābhisāra.¹⁰ If my interpretation is sound, Abhinanda might refer to this improvement of Kalyāṇasvāmin's financial position in verse eight above.

Jayanta also mentions his father, Candra, in the *Nyāyamañjarī* with highly appreciative words: ‘he filled the quarters with [his] fame, brilliant as the moon’.¹¹ Raghavan suggests that Candra was a devotee of Śiva;¹² on the other hand, the expression *paramēśvaramaṇḍanam* might refer to the fact that Candra rendered valuable services to the monarch.

From the information we have gleaned above it appears that Jayanta was born in a wealthy and respected orthodox Brahman family. He soon turned out to be a child genius: at a tender age he composed a commentary to Pāṇini's grammar and earned the name “(New) Commentator”, (Nava-)Vṛttikāra.¹³ Later he made himself master of various *śāstras* and *āgamas*,¹⁴ distinguished himself in scholarly debates,¹⁵ and passed on his knowledge to a circle of students.¹⁶

Jayanta seems to have written three works on Nyāya, of which only two are extant: his *magnum opus*, the *Nyāyamañjarī* (“A Cluster of Flowers of [the] Nyāya[-tree]”), and the *Nyāyakalikā* (“A Bud of [the] Nyāya[-tree]”).¹⁷ A Third work called *Pallava* (possibly *Nyāyapallava*, “A Twig of [the] Nyāya[-

⁸ *Granthibhaṇḍa*, p. 35: *gauramūlakākhyo granthakṛdabhijanagrāmah* |

⁹ RT(S), vol. II, pp. 144f. (note to verse 8.1861)

¹⁰ RT(S), vol. I, p. 33 (note to verse 1.180), vol. II, pp. 144f. (note to verse 8.1861); see also *Rājatarāṅgiṇī* 8.1531.

¹¹ *Nyāyamañjarī*, vol. II, p. 718: ... *vyāptadigantarasya yaśasā candrasya candratviṣā* ...

¹² *Āgamaḍambara* (ed. pr.), p. i.

¹³ See *Āgamaḍambara*, Act Four, verse 52: *bālakaver ... jayantasya*; *Āgamaḍambara*, Prologue: *śaiśava eva vyākaraṇavivarāṇakaraṇād vṛttikāra iti prathitāparanāmnō bhaṭṭajayantasya*. Also *Kādambarīkathāsāra*, verse 11 (quoted above), *Nyāyamañjarī*, vol. II, p. 718: *anvartho navavṛttikāra iti yaṁ śaṁsanti nāmnā budhāḥ* |

¹⁴ See *Kādambarīkathāsāra*, verse 11 (quoted above), *Āgamaḍambara*, Act Four, verse 52: *avalokitasakalaśāstrasārasya ... tattvavido bhraṣṭabhrānter jayantasya*, *Āgamaḍambara*, Act Two, ll. 405f.: *aśeṣabhavāgamapūrage bhaṭṭajayante*.

¹⁵ See *Nyāyamañjarī*, vol. II, p. 718: *vādeṣv āttajayo jayanta iti yaḥ khyātaḥ satām agrāṇiḥ*.

¹⁶ Jayanta's play was staged by his *śiṣyapariṣad*.

¹⁷ According to Steinkellner (1961, p. 159), ‘[d]ie veröffentlichte Nyāyakalikā ist kein Jayantawerk, sondern eine späte Kompilation von Jayanta-Sätzen’ (note 16: ‘Nach Angaben von V. Raghavan, Madras.’) Marui, however, after careful consideration, is inclined to accept Jayanta's authorship (see MARUI). A cursory glance at a manuscript of the *Nyāyakalikā* (Banaras Hindu University, 328405) made it clear to me that a critical edition of the text is a desideratum. According to Marui (p. 97; unfortunately the edition of Ganganath Jha, Allahabad, 1925, was not at my disposal) the *Nyāyamañjarī* and the *Nyāyakalikā* share the opening verse starting *namah śāśvatikānanda...* The BHU MS, however, does not contain this verse, and the text begins with the verse *surāsuraśīroratnamarīcikhacitānighraye...*, which is the third verse at the beginning of the *Nyāyamañjarī*. Marui also quotes the closing sentences

tree]”) is quoted in the *Syādvādaratnākara*;¹⁸ Raghavan assumed that it was a ‘moderately sized metrical gloss on Gautama’.¹⁹ From the opening and closing benedictory verses of the *Nyāyamañjarī* we can presume that Jayanta was a devotee of Śiva,²⁰ while the fact that he thinks very highly of the Atharvaveda²¹ might indicate, as Raghavan pointed out, ‘that Jayanta belonged to the Atharvaveda’.²²

As we have seen Abhinanda admires his father’s poetic talent,²³ and in one of the *maṅgala*-verses, instead of praising Bāṇa (the author whose work he epitomizes), he extols Jayanta’s eloquence:²⁴

sarasāḥ sadalaṃkārāḥ prasādamadhurā girāḥ|
kāntās tātajayantasya jayanti jagatīguroḥ||

‘Victorious are the pleasing words of my father Jayanta, the teacher of the world, which are full of *rasas*, endowed with proper *alaṅkāras*, and sweet with lucidity, like beloved women who are full of feeling, wear beautiful ornaments, and are charming with graciousness.’

Though the style of the *Nyāyamañjarī* amply confirms Abhinanda’s above quoted words, only one *kāvya* work of Jayanta is extant: the *Āgamaḍambara*, a play in four acts. Since a verse that is quoted in the play (Act Four, verse 53) as Jayanta’s wise saying (*sūktam*) is also found in the *Nyāyamañjarī* (vol. I, p. 640), it seems probable that Jayanta wrote the *Āgamaḍambara* following his major work on *Nyāya*.²⁵

The *Āgamaḍambara* provides valuable details about Jayanta’s political career. We learn that he was the adviser (*amātya*) of king Śaṅkaravarman (883–902), and played a great part in banishing the heterodox sect of the Black-Blankets from Kashmir.²⁶ The *nīlāmbaras* and their sad fate are also mentioned

of the *Nyāyikalikā*, which contain a lacuna in the edition. With the help of the BHU MS we can complete and improve the text: **ity etad aprabhāvitāsvamatabhedam akṛtaparamatākṣepaṃ* (conj. : *ity apramāvitā*^o MS, *ity etad* +++++ ed.) *śodaśapadārtha*tattvaṃ* (ed. : *tattvāṃ* MS) **bālavutpattaye* (ed. : *vālavutpattaye* MS) **kathitam* (MS : om. MARUI, ed.?) **ajāta*(ed. : *ajñāta*^o MS) *rasaniṣyandam anabhivyaktasaurabham| nyāyasya kalikāmātram jayantaḥ paryadīdṛśat||*

¹⁸See STEINKELLNER 1961, p. 159; *Āgamaḍambara* (ed. pr.), p. v, note 8; MARUI, p. 93.

¹⁹*Āgamaḍambara* (ed. pr.), p. v.

²⁰The first verse in the *Nyāyamañjarī* is addressed to Śambhu, the second to Bhavānī, the third to Gaṇapati. In the penultimate verse of his work Jayanta says that he composed the *Nyāyamañjarī* ‘meditating on the feet of [Śiva] whose diadem is the crescent’ (*caṇḍrakalārdhacūḍācaraṇadhyāyī*), and in the closing verse he again pays reverence to Śambhu.

²¹Cf. *Nyāyamañjarī*, vol. I, p. 5: *tatra vedāś catvāraḥ| prathamā 'tharvavedaḥ...*; in the section on *vedaprāmāṇya* Jayanta spares no pains to prove the Veda-status of the Atharvaveda, and he even asserts that it is actually the foremost of all the four Vedas (*Nyāyamañjarī*, vol. II, p. 626: *atharvaveda eva prathamāḥ*).

²²*Āgamaḍambara* (ed. pr.), p. iii.

²³*Kādambarīkathāsāra*, verse 10, quoted above.

²⁴*Kādambarīkathāsāra*, verse 2.

²⁵Actually there are many more parallel passages in the two texts (without the indication of the source in the play), as the register of *testimonia* in the edition will show.

²⁶See Act Two, ll. 405ff.: *nanv asau rājā śrīśaṅkaradevaḥ| sa hi varṇāśramadharmamaryādācāryas tribhuvanarākṣādīkṣito devaḥ svata eva pratikriyām atra jānāti, viśeṣato 'śeṣabha-*

in the *Nyāyamañjarī*²⁷:

asitaikaṇḍanivṛtāvīyutastrīpūṣavihitabahuṣeṣam|
nīlāmbavaratam idaṃ kila kalpitam āsīt viṭaiḥ kaiścit||
tad apūrvam iti viditvā nivārayām āsa dharmatattvajñāḥ|
rājā śaṅkaravarmanā na punar jainādimatam evam||

asitaika° em. ISAACSON : *amitaika*° ed; °*āvīyuta*° Pāṭhāntaras and Śo-dhanas, at the end of vol. II. : °*ānīyata*° ed. ('unrestrained')

'Some rakes, as we are told, invented this Black Blanket Observance, in which men and women wrapped together in a single black veil make various movements. King Śaṅkaravarman, who was conversant with the true nature of Dharma, suppressed this practice, because he knew that it was unprecedented, but he did not [suppress] the religions of Jains and others in the same way.'²⁸

vāgamapārāge pārśvavartini tatrābhavati bhaṭṭajayante|; Act Three, ll. 34ff.: *dāluṇe khu lāe śaṅkalavamme| tado vi viśame śe bamhaṇe taśśa amacce dūlālajayante, jehiṃ te tavaśśiṇo nīlambalā vadīa piṭṭiya vedavāhila tti laṭṭhādo nīvvāśidā|*; ibid. verse 8: *rājāsau bhuvaṇeṣu viśrutagaṇo dharmāikatānāśayo, mantrī śāstramahāṭṭavīharaṇāśrānto jayanto 'py asau|*

²⁷ *Nyāyamañjarī*, vol. I, p. 649

²⁸ This verse started an avalanche of misinterpretations. First Jacob made the following observation (JACOB 1911, p. 511): 'From the concluding words it would appear that the king was a Jain.' Then M. R. Kavi deleted Yaśovarman of Kanauj from the pages of history (KAVI, pp. 45ff), and identified the Kashmirian Śaṅkaravarman, who is called Yaśovarman in the Āgamaḍambara, with the patron king of Bhavabhūti and Vākpatirāja (ibid. p. 50). The fact that 'Kalhaṇa devotes a vague and dark page in depicting this sovereign's [Śaṅkaravarman's] conquests and political career' induces Kavi to think that 'pages in Kalhaṇa's transcript were misplaced and several lines referring to Lalitāditya should come in the history of Śaṅkaravarman' (p. 47). To quote some more of Kavi's utterly unfounded assertions: 'All these characters [in the Āgamaḍambara] are real persons and may be assumed as contemporaries of Jayanta and Śaṅkaravarman' (p. 48); 'Viśvarūpa is spoken of in high terms in the drama and as a great mīmāṃsaka' (ibid.); Viśvarūpa is the same as the commentator of the Yājñavalkya Smṛti, who is also called Bhavabhūti; Umbeka is also called Bhavabhūti; therefore 'Umbeka, Bhavabhūti, Viśvarūpa [...] are the different names of the same person' (ibid.); 'Viśvarūpa of the drama can be suggested as his [Śaṅkaravarman / Yaśovarman's] court poet Bhavabhūti' (p. 49); 'Sāhaṭa, also called Dhairyaśāsi is described as the guru of Jayanta' (ibid.); 'Mañjira, an officer of the king, was a poet representing one of the three schools of poetic composition as detailed by Kuntaka in his Vakroktijīvitā' (p. 50), etc. etc.

Now Hegde in his article about Bhaṭṭa Jayanta ingeniously combined Jacob's and Kavi's guesswork in the following way (HEGDE, pp. 5f): 'The king Śaṅkaravarman, according to Mr. Ramakrishna Kavi who dates it on the basis of the *Rājatarāṅgiṇī* of Kalhaṇa, lived about 850 A.D. (...) A certain prince of the name of Śaṅkaravarman is mentioned in the *Rājatarāṅgiṇī*, who was a Jaina by religious practice. Mm. Gopinath Kaviraj notices that the *Rājatarāṅgiṇī* has fixed the time of this prince in between 883 A.D. and 902 A.D. and also that he was worthless. Śaṅkaravarman alias Yaśovarman also was a Jaina. It is not possible to find out the relation between these two Śaṅkaravarmans, because that part of the *Rājatarāṅgiṇī* is missing, or to think otherwise, not properly descriptive in nature. But the time gap between these two persons is only 30 to 50 years. Hence Śaṅkaravarman who lived between 883 and 902 A.D. might have been an immediate or the next successor of the king Śaṅkaravarman otherwise called Yaśovarman who lived in 850 A.D. Due to some failures in the statesmanship of Bhaṭṭa Jayanta, Śaṅkaravarman, the prince, might have put him to jail. But as we do not observe even a single word of censure of the king Śaṅkaravarman from the pen of Bhaṭṭa Jayanta, we can easily assume that the king was controlled by the prince Śaṅkaravarman who

We know from Abhinanda that Jayanta's great-grandfather, Śaktisvāmin was a minister of the Kashmirian king Muktāpīḍa-Lalitāditya, who reigned between c. 724–761.²⁹ This information makes it probable that Jayanta was in his fifties-sixties at the end of the ninth century.³⁰

Kalhaṇa does not give a favourable account of the king whom Jayanta served as adviser. Having secured the throne for himself by defeating a rival *yuvarāja*, king Śaṅkaravarman embarked on a campaign against Gūrjara.³¹ Naravāhana, the king of Dārvābhisāra fled from the advancing army to the mountains³² Śaṅkaravarman uprooted the king of Gūrjara, who handed over the Ṭakka-land to save his own country³³ After his successful *digvijaya* the king of Kashmir founded Śaṅkarapura, and together with his wife, Sugandhā, the daughter of Svāmīrāja, 'the ruler of the northern region' (*udakpathaprabhoḥ*), they built two Śiva-temples there: Śaṅkaragaurīśa and Sugandheśa.³⁴ As Kalhaṇa remarks with his usual malice: 'Poets and kings of these modern times augment their own work by plundering the poems or the property of others. Thus this ruler, who possessed but little character, had whatever was of value at Parihāsapura [the town built by Lalitāditya], carried off in order to raise the fame of his own city.'³⁵

Later Śaṅkaravarman came more and more under the sway of avarice and became 'master in exploiting his people'.³⁶ Since his campaigns had probably emptied the treasury, the king introduced fines, taxes, systematic forced labour, and established two new revenue offices.³⁷ He also deprived the temples from the profits they had from the sale of various articles of worship, simply 'plundered', as Kalhaṇa puts it, sixty-four temples through special "supervising" officers,³⁸ resumed under direct state management villages held as *agrahāras* by

brought the circumstantial force on the king to put Jayanta in an isolated dungeon. The verse in the NM: *rājñā tu gahvare 'sminn aśabdake ...* etc. supports the above argument positively.'

²⁹ On the chronology of the Kārkoṭa dynasty see RT(S), vol. I, pp. 66ff.

³⁰ Cf. HACKER 1951, pp. 110ff.

³¹ *Rājatarāṅgiṇī* 5.136 seqq. 'The name *Gūrjara* is preserved in that of the modern town of *Gujrāt*, situated in the Panjāb plain about five miles from the W. bank of the Cināb [...]. The name of the modern town is also used in an extended sense for the designation of the neighbouring territory, comprising the upper portion of the Doāb between the Jhelam and Cināb rivers to the foot of the Bhimbhar hills. [...] It appears that the older name *Gūrjara* had, at the time of the events here related, a much wider territorial application.' (RT(S), vol. I, p. 204, note ad vv. 143–144.)

³² *Rājatarāṅgiṇī* 5.141; a few years later Śaṅkaravarman assassinated him, see *Rājatarāṅgiṇī* 5.209.

³³ *Rājatarāṅgiṇī* 5.150.

³⁴ *Rājatarāṅgiṇī* 5.156–158. The ruins of Śaṅkarapura can be seen at the modern town of Paṭan (RT(S), vol. I, pp. 206f, note ad v. 156). 'Svāmīrāja may be supposed to have been a ruler in the Dard territory, or in some neighbouring tract.' (RT(S), vol. I, p. 207, note ad v. 157.)

³⁵ *Rājatarāṅgiṇī* 5.160–161, tr. Stein in RT(S), vol. I, p. 207.

³⁶ *prajāpīḍaṇapaṇḍitaḥ*, *Rājatarāṅgiṇī* 5.165.

³⁷ *Rājatarāṅgiṇī* 5.167ff.

³⁸ *Rājatarāṅgiṇī* 5.168–169: *dhūpacandanatailādivikriyotthaṃ samādade| draviṇaṃ deva-veśmabhyah| krayamūlyakalācchalāt| pratyavekṣāṃ mukhe dattvā vibhaktair adhikāribhiḥ| catuḥṣaṣṭiṃ suragrāhān mumoṣetarad añjasā||*

the temples, and manipulating the weight in the scales he cheated the temple-corporations (*parśads*), reducing the allotment assigned as compensation for the villages.³⁹ The villages gradually sank into poverty under the fiscal oppression, while clerks, secretaries, and tax-collectors (*kāyasthas*, *divīras*) ruled.⁴⁰

Unlike his father Avantivarman, who showered honours and fortunes on scholars and poets,⁴¹ Śaṅkaravarman was not a liberal patron of arts: as Kalhaṇa says, it was due to him that the learned were not respected.⁴² The king was so afraid of spending money that he turned his back on the worthy, and as a result such eminent poets as Bhallaṭa had to live in penury,⁴³ while the low-born Lavaṭa, who was made treasurer (*gañjavara*), thrived.⁴⁴ Śaṅkaravarman himself, giving proof of his boorishness, refused to speak Sanskrit, and used *apabhraṃśa* instead, a language fit for drunkards in Kalhaṇa's esteem.⁴⁵

Jayanta gives a more favourable account of king Śaṅkaravarman in his *Āga-maḍambara*. He is said to be 'supremely devoted to Śiva', and 'merciful to all religious schools'.⁴⁶ The Śaiva Abbot also holds a high opinion of the king: 'The merits of this king are celebrated all over the world, and his attention is solely devoted to social and religious order';⁴⁷ 'As long as His Majesty Śaṅkaravarman righteously rules the country which has fallen to him, the kingdom belongs to the virtuous alone, but he supports it'.⁴⁸ In the fourth act the hero of the play, looking at the assembly of scholars, exclaims as follows: 'How wonderful! Now the kingdom looks exactly like Brahmā's heaven—the kingdom of His Majesty Yaśovarmadeva⁴⁹ of holy fame, whose heart is with the Destroyer of the Cities [of the demons, i.e. Śiva], an ocean of enviable virtues, who adorns his ear by listening to the valuable [advices] of the learned, and fulfils the wishes of every honest man'.⁵⁰

The two *sādhakas* in the play, however, who represent a more antisocial form of Śaivism, are not satisfied either with the king,⁵¹ or with the present state of the kingdom, because 'in every region, every single town, every village, everywhere the sound of Veda-recitation grates on the ear, the smell of ghee stings

³⁹ *Rājatarāṅgiṇī* 5.170–170, see also Stein's notes in RT(S), vol. I, pp. 208f.

⁴⁰ *Rājatarāṅgiṇī* 5.175ff.

⁴¹ *Rājatarāṅgiṇī* 5.33f. Kalhaṇa mentions Muktākāṇa, Śivasvāmin (the author of the *Kapphīnābhyudaya*), Ānandavardhana, and Ratnākara (who composed the *Haraviṇaya*) as members of Avantivarman's *sabhā*.

⁴² *Rājatarāṅgiṇī* 5.179: *nimittaṃ sarvavidyānām anādare*.

⁴³ *Rājatarāṅgiṇī* 5.204: *tyāgabhūrutayā tasmīn guṇisaṅgaparāṇmukhe| āsevantaṭvārā vṛttih| kavayo bhallaṭādayaḥ|*

⁴⁴ *Rājatarāṅgiṇī* 5.177, 205.

⁴⁵ *Rājatarāṅgiṇī* 5.206.

⁴⁶ *Āgamaḍambara*, Act Three, ll. 159f.: *paramamāheśvaro hi rājā śaṅkaravarmadevaḥ, sarvāśrameṣu ca dayāluḥ|*

⁴⁷ Ibid. verse 8a: *rājāsau bhuvaneṣu viśrutagūṇo dharmāikatānāśayo*.

⁴⁸ Ibid. ll. 219f.: *śrīśaṅkaravarmaṇi dharmeṇa medinūṇ samāgatāṃ śāsati sādhuṇām eva rājyam, tasya paraṃ bhṛtiḥ|*

⁴⁹ Śaṅkaravarman used the same name on his Karkoṭa-style coins (see RAY).

⁵⁰ *Āgamaḍambara*, Act Four, ll. 76ff.: *aho bata puraharāḍdayasya spṛhaṇīyagūṇodadher vibudhagūṇākaraṇanakaṇāṇikārasya pūritasakalasādhujanamanorathasya puṇyayaśasaḥ śrīyaśovarmadevasya brahmalokanirviśeṣam evedaṃ drśyate rāṣṭram|*

⁵¹ *Āgamaḍambara*, Act Three, l. 34: *dāluṇe khu lāe śaṃkalavamme*.

the nose, the smoke of sacrifice brings tears to the eyes'.⁵² They are particularly upset because the king, shoulder to shoulder with his 'rough' (*viṣama*) adviser, Jayanta, has 'nabbed the mendicant Nīlāmbaras, beat them to jelly, and expelled them from the kingdom, on the grounds that they were outside Vedic religion. And if any other mendicant is caught, who is outside Vedic religion, he'll be beaten up, killed, thrown in jail, [or] slain.'⁵³ And indeed a herald comes and proclaims the order of the king:⁵⁴

*ye 'trānāḍijagatpravāhapatitā nānāgamāḥ sādhasvas
te tiṣṭhantu yathāsthitaḥ svasamayādiṣṭāś carantaḥ kriyāḥ|
ye tu prastutadharmaviplavakṛtaḥ pāpās tapopāyinas
te ced āśu na yānti ghātayati tān dasyun iva kṣmāpatih|*

Those virtuous people who have fallen into the beginningless stream of the world and belong to various religions—they should remain as they are, performing practices prescribed by their own religious discipline. Those criminal false ascetics, however, who devastate the established social and religious order—if they don't leave immediately, the king will strike them like thieves.

On the basis of the information gathered from Jayanta's play and the *Rājatarāṅgiṇī* we can sketch the portrait of a king who kept a fast hold on his country. Śaṅkaravarman appears to have exercised tight central control over both fiscal and religious matters in Kashmir, and preferred his subjects to be dutiful and conformist. He certainly disliked the squandering of money, and a nobleman who organized lavish dinners for mendicants instead of offering his wealth and services to the king could surely expect the confiscation of his property.⁵⁵

In a verse in the *Nyāyamañjarī* Jayanta gives curious details about the circumstances among which he wrote his *magnum opus*:⁵⁶

*rājñā tu gahvare 'sminn aśabdake bandhane vinihito 'ham|
grantharacanāvinodād iha hi mayā vāsarā gamitāḥ||*

'I had been transferred by the king to this forest, a wordless place of confinement. I have spent the years here with the pastime of writing a book.'

Cakradhara, the commentator of the *Nyāyamañjarī* supplements this rather enigmatic verse with the following information:⁵⁷

⁵²Ibid. ll. 81ff.: *viśae viśae ṇaale ṇaale gāme gāme thale thale vedajjhayaṇasaddheṇa tuṭṭamti kaṇṇā, ajjagamdheṇa tuṭṭadi ghāṇe, jaṇṇadhūmeṇa galaṃti aṣkṛī|*

⁵³Ibid. ll. 34ff.: *jehim te tavaśśiṇo ṇīlambalā vaḍia piṭṭiya vedavahila tti laṭṭhādo ṇivvāśidā| anṇe ya je vedavāhile tavaśśī labbhadi, se piṭṭiyadi māḷiadi baṃdhīadi ghallīadi|*

⁵⁴Āgamaḍambara, Act Three, verse 1.

⁵⁵Cf. Āgamaḍambara, Act Two, ll. 315ff. Śaṅkaravarman's policy in religious matters was revived by Yaśaskara (939–948), who restored order in Kashmir after the chaotic reigns of various debauched kings following the death of Śaṅkaravarman. Yaśaskara, himself a Brahman and elected as king by an assembly of Brahmans, was a champion of orthodoxy, and, similarly to Śaṅkaravarman, he was not favourably disposed towards anti-dharmic religious practices (cf. *Rājatarāṅgiṇī* 6.108ff).

⁵⁶*Nyāyamañjarī*, vol. II, p. 199.

⁵⁷*Granthibhaṅga*, p. 167.

kaśmīre kvacit khasadeśe cirakālam *aṭavyām asau (conj., or possibly *āraṇye 'sau : āraṇyā[nyā]m asau* ed.) *śrīśaṅkaravarmaṇo rājña ājñayā sthitavān iti vārtā*

'The report runs that he spent a long time by His Majesty king Śaṅkara|varman's order in the forest, somewhere in Khasa-land in Kashmir.'

As Wezler has already pointed out,⁵⁸ it is unlikely that Jayanta wrote the *Nyāya-mañjarī* as a political prisoner like Gandhi or Nehru. The territory of the *khasas* or *khaśas* was, according to Stein, 'restricted to a comparatively limited region, which may be roughly described as comprising the valleys lying immediately to the S[outh] and W[est] of the Pīr Pāntśāl range, between the middle course of the Vitastā in the W[est] and Kāṣṭavāta (Kīṣṭvār) in the E[ast].'⁵⁹ We also gather from the *Rājatarāṅgiṇī* that the rulers of Rājapurī (Rajaurī) were *khaśas*, just like their troops.⁶⁰ On the other hand, the hill-state of Rājapurī was included in Dārvābhisāra,⁶¹ where Jayanta's forefathers had settled, and Ghoramūlaka or Gauramūlaka, Jayanta's ancestral village was, as Stein writes, 'probably situated to the north of Rajaurī in the direction of the Rattan Pīr range'.⁶² It appears that Jayanta was sent by the king to this hill-region of the *khaśas*, not very far from his homeland.⁶³ Since Śaṅkaravarman led his campaign through territories lying to the southwest from Kashmir, one might think that Jayanta was sent there with some kind of political commission.⁶⁴ The word *bandhana*, however, suggests that this may not have been a promotion, but it was not a life-long exile either since he seems to have returned to the circle of his students as their professor.

⁵⁸ WEZLER 1976, p. 344.

⁵⁹ RT(S), vol. I, p. 47, note *ad* verse 1.317.

⁶⁰ Cf. e.g. *Rājatarāṅgiṇī* 7.979, 1271, 1276 seqq., and Stein's note quoted above.

⁶¹ *Rājatarāṅgiṇī* 8.1531, RT(S), vol. I, p. 33, note *ad* verse 1.180.

⁶² RT(S), vol. II, p. 144, note *ad* verse 8.1861.

⁶³ To the east from Rājapurī lies the valley of the upper Āns River, which was called *Pañcagahvara* and was inhabited by *khaśas* (see RT(S) vol. I, p. 47, note *ad* verse 1.317). Could the word *gahvare* in Jayanta's verse refer to this territory?

⁶⁴ In fact Kalhaṇa makes mention of the son of a minister whom Śaṅkaravarman made 'lord of the Gate' (*dvārādhipa*), and who was killed at a place called Vīrānaka (*Rājatarāṅgiṇī* 5.214). As Stein has shown, '[t]he term *dvārādhipa* [...] along with its equivalents, *dvārapati*, *dvāreśa*, *dvārādhiśvara*, *dvāranāyaka*, *dvārādhikārin* [...] designated the high officer who held charge of the passes leading into Kaśmir' (RT(S) vol. I, p. 213, note *ad* verse 214). In *Rājatarāṅgiṇī* 7.217 we read about a *dvārādhikārin* who fell in a battle with the *khaśas*, while in 7.576 seqq. Kalhaṇa writes about another 'lord of the Gate' who led expeditions against Rājapurī.

Chapter 2

A champion of orthodoxy

The leading character of Jayanta's play is a young and dynamic Mīmāṃsaka who has just finished his Vedic studies and so become a 'graduate', *snātaka*. His ardour knows no bounds: he is eager to find someone who dares to be an 'enemy of the Veda' (*vedadviṣ*), in order to stamp him flat with the ram of reasoning:¹

*svādhyāyaḥ paṭhito yathāvidhi parāmrṣṭāni cāṅgāni ṣaṇ
mīmāṃsāpi nirūpiteti vihitam karma dviḥjanmocitam|
nityādhūtakutarkadhūsaragirāṃ yāvat tu vedadviṣāṃ
nyakkāro na kṛtaḥ kṛtārtha iva me tāvan na vidyāśramaḥ||*

'I have duly studied the Veda, mastered the six auxiliary sciences, and examined Mīmāṃsā as well. Thus I have performed the duties appropriate for a twice-born person. But until I humiliate the enemies of the Veda, who dirty their speech with incessantly brandished pernicious [or: faulty] argumentation, the efforts I made in my studies will be as if fruitless.'

The *raison d'être* of Nyāya, as delineated by Jayanta in the *Nyāyamañjarī*, appears to be remarkably similar to the Graduate's mission. According to Jayanta, the primary task of Nyāya is to protect the authority of the Veda (*vedaprāmāṇyarakṣā*).² However, as Kataoka pointed out,³ this *prayojana* does not tally with the statements of older Naiyāyikas, who proclaim that Nyāya provides us with the knowledge of the real nature of the objects of cognition (*prameya-tattvajñāna*, and above all *ātmajñāna*), which results in liberation (*apavarga*), independently of the Veda.⁴ Vātsyāyana includes Nyāya in the traditional list

---

¹ *Āgamaḍambara*, Act One, verse 11.

² Cf. *Nyāyamañjarī*, vol. I, p. 7: *nyāyavistaras tu mūlastambhabhūtaḥ sarvavidyānāṃ vedaprāmāṇyarakṣāhetutvāt*; ibid. p. 11: *yasya hi vedaprāmāṇye saṃśayaṇā viparyastā vā matih, taṃ prati śāstrārambhaḥ*

³ KATAOKA, pp. 5ff.

⁴ Cf. *Nyāyasūtra* 1.1.1: *tattvajñānān niḥśreyasādhigamaḥ*; *Nyāyabhāṣya* ad loc., p. 2: *ātmadeḥ khalu prameyasya tattvajñānān niḥśreyasādhigamaḥ*, ibid. p. 6: *iha*

of four sciences, identifying it with *ānvīkṣikī*.⁵ Each of the four sciences provides us with the true knowledge (*tattvajñāna*) of its own subject, and leads us to the appropriate benefit (*nīḥśreyasa*). Accordingly Nyāya reveals the true nature of the Self, and thus it liberates us from transmigration.⁶

Beside fulfilling its particular purpose (*prayojana*), Nyāya also contributes to the other sciences, furnishing them with a valid method of argumentation. Says Vātsyāyana:⁷

*seyam ānvīkṣikī pramāṇādibhir vibhajyamānā—
pradīpaḥ sarvavidyānām upāyaḥ sarvakarmaṇām|
āśrayaḥ sarvadharmāṇām vidyoddeśe prakīrtitā||*

‘This *ānvīkṣikī*, which is divided into such categories as *pramāṇas* etc., is proclaimed in the treatment of sciences to be the light of all sciences, the means of all actions, and the substratum of all *dharma*s.’

We find the same verse in the *Arthaśāstra*, in the section describing the four sciences:⁸

*ānvīkṣikī trayī vārttā daṇḍanītiś ceti vidyāḥ|
(...)
tābhir dharmārthau yad vidyāt tad vidyānām vidyātvam|
sāṃkhyam yogo lokāyatam cety ānvīkṣikī|
dharmādharmau trayyām arthānarthau vārttāyām nayānayau daṇḍa-
nītyām balābale caitāsām hetubhir anvīkṣamāṇā lokasya upakaroti
vyasane abhyudaye ca buddhim avasthāpayati prajñāvākyakriyāvai-
śāradyam ca karoti|
pradīpaḥ sarvavidyānām upāyaḥ sarvakarmaṇām|
āśrayaḥ sarvadharmāṇām śāśvad ānvīkṣikī matā||*

‘*Ānvīkṣikī*, the three Vedas, economics, and politics: these are the sciences. (...) The sciences are called *vidyās* since one can know (*vidyāt*) *dharma* and *artha* with their help. Sāṃkhya, Yoga, and Lokāyata: these [come under the heading] *ānvīkṣikī*. *Ānvīkṣikī*, inas-much as it investigates with logical reasons [what is] religious merit and demerit in the three Vedas, profit and loss in economics, good and bad conduct in politics, and the strong and weak points of these [sciences], is of service to mankind, steadies the mind in bad and

tv adhyātmavidyāyām ātmaviññānam tattvajñānam, nīḥśreyasādhigamo 'pavargaprāptir iti| Nyāyavārtika, p.10: *param tu nīḥśreyasam [= apavarga] ātmādeḥ prameyasya tat-tvajñānād bhavati|* On the differences among Naiyāyikas regarding *apavarga*, see SLAJE, ‘Nīḥśreyasam...’.

⁵ *Nyāyabhāṣya*, p. 2: *imās tu catasro vidyāḥ pṛthakprasthānāḥ prāṇabhṛtām anugrahāyopa-diśyante, yāsām caturthīyam ānvīkṣikī nyāyavidyā|*

⁶ *Nyāyabhāṣya*, p. 6: *tad idaṃ tattvajñānam nīḥśreyasādhigamaś ca yathāvidyam vedī-tavyam| iha tv adhyātmavidyāyām ātmaviññānam tattvajñānam, nīḥśreyasādhigamo 'pavar-gaprāptir iti|*

⁷ *Nyāyabhāṣya*, p. 5.

⁸ *Arthaśāstra* 1.2.1; 1.2.9–12.

good luck, and makes one skillful in thinking, speaking, and acting. *Ānvīkṣikī* has always been accepted as the light of all sciences, the means of all actions, and the substratum of all *dharmas*.⁹

From Kauṭilya's description it appears that the category of "investigative science" includes several schools of learning which are not necessarily rooted in Vedic orthodoxy. For Vātsyāyana, Nyāya fulfills the role of *ānvīkṣikī* inasmuch as it establishes and employs the method of logical inquiry; the results of this inquiry, however, must be in conformity with the information received from sense perception and scripture:⁹

*kaḥ punar ayam nyāyah? pramāṇair arthaparīkṣaṇam| pratyakṣāga-
māśritam cānumānam| sāvīkṣā| pratyakṣāgamābhyām iṣṭitasārtha-
syānvīkṣaṇam anvīkṣā| tayā pravartata ity ānvīkṣikī nyāyavidyā nyā-
yaśāstram| yat punar anumānam pratyakṣāgamaviruddham nyāyā-
bhāsaḥ sa iti|*

'But what is this Nyāya? The examination of things with the help of means of valid cognition. As for inference, it is based on sense perception and verbal testimony. It is the same as *anvīkṣā*. *Anvīkṣā* is a subsequent examination of something that has been examined by sense perception and verbal testimony. That [science] which operates with this [*anvīkṣā*] is *ānvīkṣikī*, alias the science of Nyāya, or the doctrine of Nyāya. That inference, however, which contradicts sense perception or verbal testimony is an illusive reasoning.'

Orthodox writers on *dharmaśāstra* also expressed the view that not every kind of reasoning is commendable. *Manusmṛti* 7.43 mentions *ānvīkṣikī* among the sciences a king should study. Medhātithi (ninth century) comments on this verse as follows:¹⁰

*ātmane yā hitānvīkṣikī sā tarkāśrayā, tām śikṣeta (. . .) yā tu buddhacārvākāditarkavidyā
sā nātīva kṛtvā kvacid upayujyate| pratyutāstikyam upahanti *tasya
(conj. : om. ed.) yo nātinipuṇamatih|*

'That *ānvīkṣikī* which is beneficial for himself is based on reasoning: he should study that. (. . .) That [*ānvīkṣikī*], however, which is the science of reasoning of Buddhists, Cārvākas, and other [heretics], is not useful anywhere at all, on the contrary, it destroys conviction in orthodox Vedic values¹¹ if one is not very intelligent.'¹²

⁹ *Nyāyabhāṣya*, p. 3.

¹⁰ JHA, vol. 2, p. 14. Medhātithi takes *ānvīkṣikīṃ cātmavidyām* belonging together, and interprets *ātmavidyām* in a slightly forced way.

¹¹ Cf. Medhātithi ad *Manusmṛti* 4.30 (JHA, vol. 1, p. 342): *haitukāḥ nāstikāḥ| nāsti paralokaḥ, nāsti dattam, nāsti hutam ity evam sthitaprajñāḥ|*

¹² Cf. Medhātithi ad *Manusmṛti* 2.11 (JHA, vol. 1, p. 72): *hetuśāstram nāstikatarkaśāstram buddhacārvākādiśāstram yatra vedo 'dharmāyeti punaḥ punar udghuṣyate|*; Medhātithi ad *Manusmṛti* 12.106 (JHA, vol. 2, p. 485): *tārkeṇeti tarkapradhānā granthā lau-
kikapramāṇanirūpaṇaparā nyāyavaiśeṣikalokāyatikā ucyante| tatra vedaviruddhāni
buddhalokāyatikanairgranthādini paryudasyante|*

According to Jayanta, Nyāya is not only in conformity with scripture but it is also “the main supporting-pillar of all sciences, because it is the means of the protection of the Veda’s authority”.¹³ It is Akṣapāda’s Nyāya which is referred to as *tarka* and *nyāyavistara* in the list of the fourteen sciences,¹⁴ and not any other doctrine.¹⁵

*yataḥ, sāmṅkhyārhatānām tāvat kṣapaṇakānām kīdṛśam anumāno-
padeśakauśalam| kiyad eva tattarkena vedaprāmāṇyaṃ rakṣyate, iti
nāsāv iha gaṇanārhaḥ| bauddhās tu yady api anumānamārgāvagāha-
nanaipunoddhurām kandharām udvahanti, tathāpi vedaviruddhatvāt
tattarkasya katham vedādividyāsthānamadhye pāṭhaḥ| anumānakau-
śalam api kīdṛśam śākyānām iti pade pade darśayīṣyāmaḥ| cārvākās
tu varākāḥ pratikṣeptavyā eva| kaḥ kṣudratarkasya tadīyasyeha ga-
ṇanāvasaraḥ| vaiśeṣikāḥ punar asmadanuyāyina evety evam asyām
janatāsu prasiddhāyām api śaṭtarkyām idam eva tarkanyāyavistaraśa-
bdābhyām śāstram uktam|*

For, what sort of skill do the mendicant Sāmṅkhyas and Jains, to begin with, have in teaching reasoning? To what extent is the authority of the Veda protected by their *tarka*? Thus it does not qualify to take it into account here. As for the Buddhists, although they walk with their head high in the air because of their dexterity in delving deep into the ways of reasoning, nevertheless, because their *tarka* is opposed to the Veda, how could it be mentioned among the sciences headed by the Veda? And we shall also demonstrate at every step what the Buddhists’ skill in reasoning is like. As for the wretched Cārvākas, they must simply be discarded. What scope is there for counting their trifling *tarka* among [the fourteen sciences]? The Vaiśeṣikas, on the other hand, just follow us [Naiyāyikas]. Thus, even if this group of six *tarkas* is well-known among the people, it is this *śāstra* [of Akṣapāda] alone which is referred to with the words “*tarka*” and “*nyāyavistara*”.

Jayanta’s rigour with which he separates Veda-protecting Nyāya from heterodox *tarkas* will appear even more marked in the light of the works of some earlier Naiyāyikas. Bhāvivikta, who appears to have written a commentary on

Rājaśekhara in his *Kāvyamīmāṃsā* (Third Adhyāya, p. 4) divides *ānvīkṣikī* or *tarka* into two main categories: *pūrvapakṣa* (*prima facie* view) and *uttarapakṣa* (the established view). To the former type belong the heterodox schools of the Buddhists, Cārvākas, and Jainas, while the latter comprises Sāmṅkhyas, Nyāya, and Vaiśeṣika. Jayanta in the *sarvāgamaprāmāṇya* section of his *Nyāyamañjarī* (vol. I, p. 648) also rejects the teaching of Lokāyata on the ground that it is based on *pūrvapakṣa* arguments.

¹³ *Nyāyamañjarī*, vol. I, p. 7: *nyāyavistarā tu mūlastambhabhūtaḥ sarvavidyānām vedaprāmāṇyarakṣāhetutvāt|*

¹⁴ *Nyāyamañjarī*, vol. I, p. 8, quoting *Yājñavalkya-smṛti* 1.3 and another verse of unknown source. As Kataoka pointed out (KATAOKA, pp. 17ff.), this fourteen-fold list enables Jayanta to limit the scope of all sciences to the transcendental (*adr̥ṣṭa*), and to place the *four* Vedas (and not *trayī*) headed by Atharvaveda on the top of the hierarchy of *vidyās*.

¹⁵ *Nyāyamañjarī*, vol. I, pp. 8f.

the *Nyāyabhāṣya* probably in the period between Dignāga and Dharmakīrti,¹⁶ was, according to Cakradhara, one of the “old Cārvākas” (*cirantanacārvākāḥ*)¹⁷ mentioned by Jayanta in his *Nyāyamañjarī*.¹⁸ Similarly Aviddhakarṇa, who also wrote a *Bhāṣyatīkā* before the time of Dharmakīrti, seems to have composed a Cārvāka *Tattvaṭīkā* as well.¹⁹ As Wezler observes,²⁰

‘Beide, Aviddhakarṇa wie Bhāvivikta, scheinen mir gute Zeugen dafür zu sein, daß sich das Nyāya-System nicht nur das Wort *ānvikṣikī* als Selbstbezeichnung angeeignet hat, sondern daß sich seine Vertreter, zumindest in einer bestimmten Epoche, auch nicht der—gestellten oder selbst gewählten—Aufgabe entzogen haben, ein fremdes, aber ebenfalls *ānvikṣikī* enthaltendes System mitzubehandeln, eine Aufgabe, die zu erledigen für sie vielleicht nicht wissenschaftlich interessant war, sich ihnen aber doch als gewinnbringend oder politisch ratsam empfohlen haben mag.’

Jayanta, far from making excursions to the field of heterodox *tarkas*, takes a strong line against “depraved logicians” (*duṣṭatārkikāḥ*) and their destructive speculations:²¹

vedeṣu hi *tārkika(Śāradā MSS as reported by Dr. Isaacson in an email of 2. vii. 2003. : *dustārkika*° ed.)*racitakutarkaviplāvitaprāmānyeṣu śīthilitāsthāḥ katham iva bahuvittavyayāyāsādisādhyam vedārthānuṣṭhānam ādriyeran sādhaveḥ| kiṃ vā *tadānīm* (Śāradā MSS as reported by Dr. Isaacson in the above cited email : om. ed.) *svāmini parimlāne tadanuyāyinā mīmāṃsādividyāsthānaparijanena kṛtyam iti| tasmād aśeṣaduṣṭatārkikopamardadvārakadṛḍhataravedaprāmāṇyapratyayādhāyinyāyopadeśakṣamam akṣapādopadiṣṭam idaṃ nyāyavistarākhyam śāstraṃ śāstrapratīṣṭhānanibandhanam iti dhuriam vidyāsthānam|*

For why would the pious take the trouble to perform what the Vedas teach, which can be accomplished [only] by spending a lot of money and [by exerting] a lot of effort etc., if their confidence in the Vedas, the authority of which has been ruined by the vile *tarka* invented by logicians, is shaken? Or, once the master has withered, what should then the attendants, Mīmāṃsā and the other sciences, do, who follow him? Therefore this *śāstra*, taught by Akṣapāda and called Nyāyavistara, which is able to teach reasoning that inspires a firmer confidence in the authority of the Veda through erasing all depraved logicians, is the support of the foundation of the *śāstras*, and thus it is the principle science.’

¹⁶Cf. STEINKELLNER 1961, p. 153; WEZLER 1975, p. 143.

¹⁷*Granthibhāṣya*, p. 197.

¹⁸*Nyāyamañjarī*, vol. II, p. 249.

¹⁹Cf. STEINKELLNER 1961, pp. 153ff.

²⁰WEZLER 1975, p. 145.

²¹*Nyāyamañjarī*, vol. I, p. 7.

According to Jayanta, Mīmāṃsā, the science which could be regarded as the primary Veda-protector, has a different, more important task: the examination of the meaning of Vedic texts (*arthavicāra*).²² On the other hand, Mīmāṃsakas are “rambling on an illusive path on which progress is blocked by the multitude of thorns of faulty speculation” (*kutarkakaṇṭakanikaraniruddha-saṅcāramārgābhāsaparibhrāntāḥ*),²³ and thus their theories of *svataḥprāmāṇya* (“all means of cognition are valid by themselves”) and *apauruṣeyatva* (“the Veda has no author”) are inadequate to protect the Veda. It is only the Nyāya theory of *āptoktatva* (“verbal testimony is valid because it has been pronounced by a reliable person”, who is God himself in the case of the Veda) that is able to establish and defend the authority of the Veda,²⁴ which is, in Jayanta’s view, Nyāya’s principal mission.²⁵

Considering all this it may seem surprising that the leading character of Jayanta’s play, the crusader of Vedic orthodoxy, is a Mīmāṃsaka. In the first act Saṃkarṣaṇa systematically refutes in front of distinguished and ‘unbiased’ umpires²⁶ the *bhikṣu*’s arguments about “Universal Momentariness” (*kṣaṇikatva*) and “Consciousness as the Only Reality” (*viññānavāda*). Thus he scores his first victory against the depraved logicians who try to undermine Vedic order,²⁷ and summons the Buddhists to stop deceiving themselves and others with the promise of a better afterlife for those who follow the Buddha’s doctrine. In the second act the Mīmāṃsaka lets another heterodox teacher, a Jain monk, slip, not considering him a significant threat to the established socio-religious order.²⁸ The debauched behaviour of the Black-Blankets, however, requires instant measures, as do the shady practices of the Śaiva adepts.

Problems start to emerge for our hero in the third act of the play, when he has to refine the circle of those sects whose presence in the kingdom is unwanted. In fact, the Mīmāṃsaka is ready to form an alliance with the Saiddhāntika Śaiva professor against the irreligious Cārvākas, represented by the arrogant Vṛddhāmbhi who outlines a clear program: ‘I am going to take this opportunity to do away with God, set aside the world-to-come, demolish the validity of the

²² *Nyāyamañjarī*, vol. I, p. 10.

²³ *Nyāyamañjarī*, ibid. Cf. KATAOKA, pp. 26ff.

²⁴ Cf. *Nyāyamañjarī*, vol. I, p. 10, pp. 430ff, KATAOKA, pp. 27ff.

²⁵ As for the true knowledge of *ātman* and the other *prameyas* provided by Nyāya, Jayanta certainly does not deny that it leads to liberation, but he adds that the *fact* that it leads to liberation is understood on the basis of scripture alone (*tasya tu prameyasātmāder apavargasādhanaṭvādhigama āgamaikanibandhanaḥ*, *Nyāyamañjarī*, vol. I, p. 22). See KATAOKA, pp. 23ff.

²⁶ One of them is called Viśvarūpa, whose name might echo that of a commentator of the *Nyāyabhāṣya* (cf. STEINKELLNER 1961, p. 158; WEZLER 1975, pp. 139ff.)

²⁷ The *bhikṣu* whom the Mīmāṃsaka defeats is called Dharmottara, just as one of Dharmakīrti’s most prominent followers, who, according to the *Rājatarāṅgiṇī* (4.498), settled in Kashmir. His arguments are similar to those of Dharmakīrti on the one hand, and to the views of *viññānavāda* as presented by Kumārila. The Mīmāṃsaka in his refutation (just as Jayanta in the *Nyāyamañjarī*) draws upon Kumārila’s *Ślokavārtika*.

²⁸ As Jayanta reports, king Śaṅkaravarman also gave quarter to the Jains (*Nyāyamañjarī*, vol. 649). On the other hand, the Jain theory of *anekāntavāda* is not far removed from certain ideas expounded by Kumārila (cf. UNO).

Vedas, and thereby turn this king back from this wrong path and establish him on the right track, so that he, concentrating on worldly prosperity, can enjoy his kingship for a long time.’²⁹ Now the question may arise whether the Cārvākas or Cārvāka ideas had a real influence on the Kashmirian monarch. According to Kalhaṇa’s account, Śaṅkaravarman was a king who ‘concentrated on *artha*’ above all, and he had no scruples about fleecing the temples in order to fill the treasury. On the other hand, as Jayanta shows in the *Nyāyamañjarī*, Lokāyata was not a long-forgotten philosophy in the ninth century. Apart from such “old Cārvākas” (*cīrantanacārvākāḥ*) as Bhāvivikta,³⁰ Jayanta also had to deal with “well-educated Cārvākas” (*suśikṣitacārvākāḥ*), such innovators as Udbhaṭa,³¹ whom he simply calls “the shrewd Cārvāka” (*cārvākadhūrtaḥ*).³² It is certainly tempting to identify this Udbhaṭa with the *sabhāpati* of king Jayāpīḍa (*Rājatarāṅgiṇī*, 4.495, 7.482, 8.2227) and / or with the *ālaṃkārika* author of the *Kāvyaśālāṅkārasārasaṅgraha*. The former would also indicate that a Cārvāka could occupy an influential post in the royal court at the end of the eighth century. Whatever may be the truth about the identity of these Udbhaṭas, the fact that Jayanta took the trouble to refute the ideas of the Cārvāka Udbhaṭa on several pages of the *Nyāyamañjarī* shows that this tradition was very much alive in his time, and a king like Śaṅkaravarman may well have been responsive to its anti-religionist ideas.

The Mīmāṃsaka and the Śaiva professor defeat their Cārvāka opponent with an exemplary division of labour. Dharmaśiva proves the existence of the soul, transmigration, and God, while Saṅkarṣaṇa keeps his own counsel: it would indeed be strange if a Mīmāṃsaka brought up arguments in support of the existence of an omniscient, omnipotent Creator. But he immediately hurls himself into the fray when the authority of the Veda is to be established, while the Śaiva *ācārya* keeps in the background, perhaps because Śiva’s scriptures are nearer to his heart, or because, as he himself points out to the Mīmāṃsaka, he would use the *parataḥprāmāṇya* argument instead of *svataḥprāmāṇya* to prove the validity of scripture. The moral is that, notwithstanding a few doctrinal differences, Mīmāṃsakas and Saiddhāntika Śaivas should join their forces to defeat the *nāstikas* and thereby prevent the king from ruling in an inordinately materialistic way.

The *viṣkambhaka* preceding the final act makes it clear that Saṅkarṣaṇa has lost the trust of Vedic Brahmins:³³

śaivapāśūpatapāñcarātrikāḥ sāṅkhyasaugatadigambarādayaḥ|
sarva eva hi yathāsthītā ime snātakasya dhig apārthakam śrutam ||

²⁹ *Āgamaḍambara*, Act Three, ll. 232ff. As Raghavan suggested, ‘Vṛddhāmbhi is likely to be an echo of the ancient school of Arthaśāstra, cited by Kauṭilya as the Āmbhīyas’ (*Āgamaḍambara* (ed. pr.), pp. xxiv f.). According to these Āmbhīyas, the prince should be tempted, in order to prove him, with hunting, gambling, alcohol, women, and suggesting him to seize power from his father. Kauṭilya rejects this theory (*Arthaśāstra*, 1.13).

³⁰ Cf. *Nyāyamañjarī*, vol. II, p. 349, *Granthibhaṇḍa*, p. 197.

³¹ Cf. *Nyāyamañjarī*, vol. I, pp. 94, 326, 451; vol. II, pp. 8, 348, 687; *Granthibhaṇḍa*, pp. 19, 197, 198.

³² *Nyāyamañjarī*, vol. I, p. 168; *Granthibhaṇḍa*, p. 43.

³³ *Āgamaḍambara*, Act Four, ll. 5ff.

Śaivas, Pāśupatas, Pāñcarātrikas, Sāṅkhyas, Buddhists, Sky-Clad
Jains and other [heretics]: all of them have remained as they were.
Shame on the useless learning of the Graduate!

This lamentation of the *ṛtviḥ* makes a sharp contrast to the entrance verse of the Mīmāṃsaka in the first act, in which he took an oath to humiliate all the enemies of the Veda, and thereby to make his learning fruitful. ‘But, my friend,’ explains the (perhaps older and more experienced) *upādhyāya* to the *ṛtviḥ*, ‘he has become the king’s man by now. And the king is supremely devoted to Śiva, so Saṅkarṣaṇa has to be completely focussed on propitiating Him. For in a monarch’s vicinity [his] men keep repeating his words, but, eager to increase their own influence, they do not distinguish between good or bad, like echoes.’³⁴

Saṅkarṣaṇa is indeed in a great dilemma: either he should enter into a debate and prove the falsity of the teachings of the Bhāgavatas, an *āgama* supported by the queen and another member of the court, just as he did in the case of the *nāstikas*, or he should defend them, in which case he would completely lose his face before the Vaidikas. That the Bhāgavatas were indeed striving to achieve Vedic status for their *āgama* in Jayanta’s time is also indicated by Cakradhara’s following remark:³⁵ ‘Bhagavat Puṣkarākṣa, the principal mendicant, who wrote a commentary to the *sūtras* of Bhagavat Bādarāyaṇa, accepted the view that the Pāñcarātra and other [*āgamas*] are based of the Veda.’ Saṅkarṣaṇa cannot resolve the tension between his devotion to Viṣṇu and his duty to reject all non-Vedic scriptures as a Mīmāṃsaka. It is the great *naiyāyika* scholar, Dhairyaśi, who smoothes all differences away as the arbitrator appointed by the court in the debate between Vaiṣṇavas and Vaidikas. Saṅkarṣaṇa’s only task is to give tacit support, which he happily accepts.

Dhairyaśi’s mission is not to enter into a controversy or to defeat anybody in a debate; on the contrary, he comes to pour oil on troubled waters. Accordingly he delivers a long lecture instead of discussing things, and his overwhelming authority gives even more emphasis to his words. He proves to be a real *sarvāgamaprāmāṇyavādin* (“one who holds the validity of all religious scriptures”), and his argumentation mirrors exactly the views presented by Jayanta in his *Nyāyamañjarī*.³⁶ In his *magnum opus* Bhaṭṭa Jayanta, the orthodox Brahman and *naiyāyika* philosopher, concludes the first part of his comments on the validity of scriptures with the following words: ‘Any religion which is outside the Veda is nothing but deception.’³⁷ The circle of acceptable religions, however, is wider for Jayanta than for a Mīmāṃsaka such as Kumārila, since he also includes the Pāñcarātra and the Śaiva *āgamas*, on the grounds that, firstly, their author, just as the author of the Veda, is a “reliable person”, namely God,

³⁴ *Āgamaḍambara*, Act Four, ll. 11ff.: *bho vayasya, nanu rājapurūṣo ’sāv adya saṃvṛttah| rājā ca paramamāheśvara iti tadārādhanaikatānabuddhinā tena bhavitavyam. yataḥ, samīpato bhūmibhṛtāḥ hi pūruṣās taduktam evānuvadanta āsate| svavṛddhilubdhās tu na sādhu asādhu vā vivecayanti pratiśabdakā iva||*

³⁵ *Granthibhaṇḍa*, p. 112: *bhagavadbādarāyaṇasūtravṛttikṛtā bhagavatpuṣkarākṣeṇa parivrājakamukhyena pañcarātrāder vedamūlatvam aṅgikṛtam|*

³⁶ *Nyāyamañjarī*, vol. I, pp. 640ff.

³⁷ *Nyāyamañjarī*, vol. I, p. 639: *vedabāhyas tu yaḥ kaścid āgamo vañcanaiva sā|*

and, secondly, they are not incompatible with the Veda.³⁸ On the other hand the Buddhists and the so called “liberators from transmigration” *saṃsāramocakas*, are still considered as *vedabāhya* and therefore not authoritative.

At this point Jayanta’s exposition about the validity of scriptures takes a surprising turn: ‘Others have accepted the validity of *all* scriptures because cognition without supersession [by a subsequent cognition] or uncertainty has arisen from all of them.’³⁹ He does not tell us explicitly who hold this peculiar view, nor if he supports or rejects *sarvāgamaprāmāṇya*. Still it is significant that he presents it as the concluding *pakṣa* in the context of the validity of religions, and he takes pains to enumerate arguments supporting this position. One has the impression that Jayanta must have suffered real pain, especially when he tries to find excuses even for Buddhism. He manages to show that the doctrine of *nairātmya* serves only ‘to induce the relaxation of the Self’,⁴⁰ and that the Knowledge that Buddhists strive after is ‘very similar to the Self because of its freedom and independence’.⁴¹ He also demonstrates that the Buddha is just as omniscient as Kapila and the other sages, and finally ‘as for the refutation of the doctrine of caste in Buddhist scriptures, its purpose is [only] to laud the high degree of [the Buddha’s] compassion that seeks to help all [creatures], and it should not be taken literally’.⁴² If one holds the view that God is the author of all valid scriptures, says Jayanta, then we may argue that only the body of the Buddha was the son of Śuddhodana, his soul was Lord Viṣṇu personally.⁴³ If one says that all valid *āgamas* must be based on the Veda, then assiduous experts are ready to find some Vedic grounds even for wearing red robes, or for smearing oneself with ashes and carrying a skull.⁴⁴

The key to Jayanta’s turnaround is given at the end of the section dealing with *āgamaprāmāṇya* in the *Nyāyamañjarī* (pp.648–649). First Jayanta enumerates those criteria on the basis of which an *āgama* can be regarded as valid: it must have obtained celebrity with which nobody finds fault, many learned people should accept it, it should not appear to be unprecedented, its *raison d’être* must not be greed, etc., and finally it should not cause abhorrence among people.⁴⁵ Then Jayanta gives an example how these liberal principles can be put into practice: king Śaṅkaravarman suppressed the practice of the Black-

³⁸ *Nyāyamañjarī*, vol. I, p. 637: *ataḥ āptapraṇītāt vād vedāvīruddhatvāc ca na tayor* [i.e. *śaivapañcarātrayor*] *aprāmāṇyam*]

³⁹ Ibid. p. 640: *anye sarvāgamānāṃ tu prāmāṇyaṃ pratipediṇe* | *sarvatra bādhasandeharāhitapratyayodayāt* |

⁴⁰ Ibid. p. 641: *nairātmyavādināḥ tv ātmaśaitilyajanānāya tathopadiśanti* |

⁴¹ Ibid.: *svacchaṃ tu jñānatattvaṃ yat tair iṣyate, tat svātantryāt anāśritatvāt ātmakalpam eva* |

⁴² Ibid. p. 643: *yad api bauddhāgame jātivādanirākaraṇaṃ tad api sarvānugrahapraṇāka-rūṇātīśayaprasaṃsāparaṃ na ca yathāśrutam avagantavyam* |

⁴³ Ibid. p. 644: *śarīram eva śuddhodanasyāpatyaṃ nātmā. ataḥ pratiyugaṃ viṣṇur eva bhagavān dharmarūpeṇ āvataratīty āgamavidāḥ pratipannāḥ.*

⁴⁴ Ibid. p. 647: *evaṃ raktapaṭaparigrahabhasmakapāladhāraṇādīmūlam apy abhiyuktā labhanta eva* |

⁴⁵ Ibid. p. 648: *naitad asty avigītāṃ ye prasiddhiṃ prāpur āgamāḥ* | *kṛtāś ca bahubhir yeṣāṃ śiṣṭair iha parigrahaḥ* | *adya pravartamānāś ca nāpurvā iva bhānti ye* | *yeṣāṃ na mūlaṃ lobhādī yebhyo nodvijate janaḥ* | *teṣāṃ eva pramāṇatvaṃ āgamānāṃ iheṣyate* |

Blankets, but he spared for instance the Jains.⁴⁶ Thus the criterion of validity is not so much the veracity of propositions in a given scripture, but rather the degree of its recognition and its inherent possibilities of overthrowing social order.⁴⁷ This was probably fitting in the broader ‘Religionspolitik’ of the king, which, as Wezler pointed out, could motivate Jayanta’s whole exposition of the *sarvāgamaprāmāṇya*-theory in his *Nyāyamañjarī*.⁴⁸ That this was really the case is clearly demonstrated in the *Āgamaḍambara*, which, as Wezler observes, ‘hat es im wesentlichen den Charakter eines, wie wir sagen würden, Dokumentarspiels, das jene religionspolitische Maßnahme König Śaṅkaravarmans, ihre Vorgeschichte und ihre Folgen zum Gegenstand hat’.⁴⁹

We should keep in mind that, while Dhairyaśi is delivering his lecture, the Mīmāṃsaka sits in the audience and is supposed to agree fully to such ideas as ‘Śiva, Paśupati, Kapila and Viṣṇu, Saṅkarṣaṇa, the Sage Jina, the Buddha, or Manu are one’,⁵⁰ ‘let all these sacred scriptures have no beginning, similarly to the Veda’,⁵¹ etc. Dhairyaśi declares that infatuation cannot be regarded as the cause of acceptance in the case of old-established religions, and ‘if someone objects that we cannot know that there were Buddhists in former times, then the same suspicion may be raised concerning the Brahmins’.⁵² ‘Or if you say,’ continues Dhairyaśi, ‘that greed and the like are the visible source in this case, the heterodox will retort that the Veda is also a means of livelihood.’⁵³ And the Mīmāṃsaka applauds with enthusiasm.

When Dhairyaśi makes the peroration of his most elaborate speech, Śaṅkarṣaṇa bursts out in jubilation: ‘Honourable Dhairyaśi, be sure that, in a manner of speaking, we have been revived, beatified, purified, nourished, made to experience the goal of this worldly existence by this novel river of erudition which has risen from Your Honour. How wonderful!’⁵⁴ Then he manages to collect the remains of his former adamanance and declares that the various religious traditions should remain clearly separated from each other, while those who spoil *śāstra* and *dharma* with their ill-conduct must be banished.⁵⁵

And the right person to decide such delicate issues as ‘which conduct is wicked enough to be suppressed’, and ‘what are the criteria of this wickedness’,

⁴⁶ *Nyāyamañjarī*, vol. I, p. 649, quoted above.

⁴⁷ On the ground of *sarvāgamaprāmāṇya* only anti-social sects and Lokāyata are rejected, the latter because its statements are based merely on *pūrvapakṣa* statements in Vedic texts (cf. *Nyāyamañjarī*, vol. I, pp. 647f).

⁴⁸ See WEZLER 1976, p. 340.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ *Āgamaḍambara*, Act Four, ll. 330f.: *ekaḥ śivaḥ paśupatiḥ kapilo 'tha viṣṇuḥ saṅkarṣaṇo jīnamuniḥ sugato manur vā*; cf. how the hungry ascetic blurs the distinction between the Buddha and the Jina in Act Two.

⁵¹ Ibid. l. 405: *tenānādaya eva vedavad ime bhavantv āgamāḥ*

⁵² Ibid. ll. 442ff.: *vyāmohāc ca hi vartante kāmāṇi katipayair dinaiḥ| so 'yaṃ yugapadasthāyī vyāmoha iti vismayah| purāpi saugatā āsann iti kenāvagamya| purāpi śrotriyā āsann iti kenāvagamya|*

⁵³ Ibid. l. 446f.: *lobhādi dṛṣyamānaṃ vā yadi mūlam ihocyate| vedo 'pi jīvikopāya iti jalpanti nāstikāḥ|*

⁵⁴ Ibid. ll. 488ff.: *ārya dhairyaśe, vayaṃ tavad ucchvāsītā iva, śālītā iva, pavitrīkṛtā ivāp- yāyitā jīvalokaphalam anubhavitā iva bhavatprabhavayābhinavayā sarasvatyā| aho āścaryam!*

⁵⁵ Ibid. ll. 508ff.

is the king himself, and those people in his service who put his orders into effect. Saṅkarṣaṇa's position in these questions, just as his career and livelihood as a married householder, depends on the will of his superiors, as Jayanta, who served king Śaṅkaravarman as his adviser, knew very well.

Chapter 3

A curious play (*kimapi rūpakam*)

Considering the fact that fate was not merciful to such celebrated and outstanding plays as Viśākhadeva's *Devicandragupta*, and that whole dramatic genres such as the *vithi* survive only in meagre quotations (apart from its late 'reincarnation' in an altered form),¹ we should be grateful to the Jains of Gujarat who preserved, thanks to their commendable diligence and curiosity, a unique college-drama written by a Kashmirian philosopher. The dramatic qualities of the *Āgamaḍambara* leave much to be desired by classical Indian standards of dramaturgy. As Raghavan remarks in his introduction, 'when he [Jayanta] made his debut on the stage with this new play of his, he knew he was making the pandits of Nāṭya Śāstra prick their ears.'² In this chapter we shall examine what makes Jayanta's play so unique and unorthodox. First we shall deal with the Prologue, which already reads as a parody of a traditional *prastāvanā*. A closer look will, however, reveal that although Jayanta was using the standard introductory devices in a novel way, his Prologue, in spite of all its strangeness, alludes elegantly both to the plot and the leading aesthetic relish of the play. Then we shall consider the phenomenon of 'philosophical plays' in the light of the discussions on the nature and relation of poetry and *śāstra*, doctrinal or scientific literature. Finally we shall study the predominant *rasa* of the *Āgamaḍambara*.

3.1

Indian dramatists had an excellent means with which they could gently introduce the spectators to the world of the play. The prologue (*prastāvanā*, *sthāpanā* or *āmukha*) of a classical Indian play provides information about the author, the

---

¹Cf. RAGHAVAN 1978, pp. 872ff.

²*Āgamaḍambara* (ed. pr.), p.viii.

story, the characters, and the main sentiment or savour the audience is going to relish during the performance. In usual practice the Director (*sūtradhāra*) enters the stage after the preliminaries (*pūrvavaṅga*) are over and the initial benediction (*nāṇḍī*) has been recited. In the Bhāsa-plays he is just about to make an announcement when a sound coming from off-stage interrupts him and at the same time introduces the first character who is about to enter the stage. In other plays the Director has a chat with an actress (*natī*), who is also his wife, or the comic actor (*vidūṣaka*), or an assistant (*pāripāśvika*) about the actual occasion of the performance, the qualities of the sponsor, the author, and the audience, then sometimes about domestic matters, which turn out to be similar to the story of the play. The end of the prologue is always linked in a more or less direct way to the plot: the Director infers from some noise that one of the characters is about to enter, sometimes because he has overheard (and misunderstood, as in the *Mudrārākṣasa*) the words of the *sūtradhāra*.

The prologue can be defined in semiotical terms as one of the ‘rhetorical’ or ‘presentational’ devices that draw the attention of the audience to the theatrical and dramatic realities, to the fact that what is going on is actually a performance. Although they appear outside the theatrical frame, in fact they confirm it ‘by pointing out the pure facticity of the representation’.³ To employ another method of analysis,⁴ the prologue with the actor talking to another actor about the play to be performed and about (or to) the audience whose favour is to be gained, appears to belong to the actual world, as opposed to the world of the drama. At the end of the Sanskrit *prastāvanā*, the two worlds almost seem to merge: the action happening off-stage and already inside the drama-world, e.g. the crying of the *apsarases* because the demons have kidnapped Urvaśī, is *audible* for the Director, just as the words said by the *sūtradhāra*, e.g. reciting a verse about the eclipse of the moon (*candrasya grahaṇam*), can be *overheard* by a character belonging to the world of the play. This proximity of the two worlds ensures the smooth transition of the audience between the actual and the fictitious worlds, but in a way that the two worlds are kept separate: the Director exits before the *apsarases* or Cāṇakya enter.

‘But surely’, one might object, ‘the Director, the Actress, and the Assistant all say the words contained in their script, they also play rôles, how could they belong to the actual world?’ The objection is correct: the *prastāvanā* is certainly part of the play. In it the drama-world is disguised as the actual world. The *sūtradhāra* is a character just like Cāṇakya; he is never the actual referent but only a possible surrogate, even if he is played by the actual director.⁵ Abhinavagupta has already observed this with his usual acumen in his commentary to the Nāṭyaśāstra. He observes that one of the obstacles to aesthetic experience is ‘one’s emotional response to pleasure and pain even if it is restricted to another person’ (*paragatatvaniyamabhājām api sukhaduḥkhānām saṃvedane*). The solution is the blurring of the actual identity of that ‘other person’: the costume and

³ELAM, p. 90. Other ‘presentational’ devices are e.g. the epilogue, the induction, the play-within-the-play, the aside directed to the audience, etc.

⁴ELAM, pp. 99ff.

⁵Cf. ELAM, pp. 109f.

other theatrical conventions hide the ‘actor-ness’ of the actors, which has, however, been revealed in the preliminaries and the prologue (*pūrvaraṅgānigūhanena prastāvanāvalokanena ca ... naṭarūpatādhigamas*).⁶

So far so good. But why does Bharata describe the *prastāvanā* twice in the *Nāṭyaśāstra*: once as part of the *pūrvaraṅga*, and for the second time as part of the *bhāratī vṛtti* (the dramatic style in which the verbal aspect is predominant)? Abhinavagupta has the following answer:⁷

dvividhā prastāvanā bhavati—pūrvaraṅgasyāṅgabhūtā anyasya vā| tatra pūrvaraṅgāṅge *’syāṃ (GOS : ’syāḥ Parimal) kavir udāsīnaḥ| sthāpaka eva svatanthro nirmā*tāstv (conj. : °tā tv eds.) anyo vā kavir dhruvāgānādāv api| (...) sā dvitīyā yā vṛttibhedamadhye paṭhitā| evaṃ prarocanādāv api mantavyam| yad āha—“tatra *kadācit (conj. : kācit eds.) kāvyābhīmukhaṃ nīyate pūrvaraṅgavidhiḥ tada-bhīmukhaṃ vā kāvyārambhas, tad bhavati sā dvividhā” *ityādi (GOS : ityādiḥ Parimal)|

The prologue is of two kinds: that which is part of the preliminaries, and [that which is part] of something else. Of these two, the poet is not involved in that one which is part of the preliminaries. The *sthāpaka* may be its independent composer, or another poet, as well as in the case of the *dhruvā*-songs. (...) The second kind [of prologue] is that which is mentioned among the varieties of dramatic style. The same should be held about the exciting of the spectators’ interest, etc. As [someone] said: “There [in the prologue] sometimes the performance of the preliminaries is directed towards the play [i.e. the drama written by the playwright], or the beginning of the play [is directed] towards that [i.e. the preliminaries]. Therefore it [the *prastāvanā*] is of two kinds.”, and so forth.

Commenting on the second occurrence of the prologue in the *Nāṭyaśāstra*, Abhinava says:⁸

evaṃ ca yadā sthāpako ’pi sūtradhāratulyaguṇākāro rāmādivad eva prayujyate tad *eva (conj. : evaṃ eds.) kavikṛtam āmukhaṃ bhavati|

And thus, when the *sthāpaka*, having similar qualities and bearing as the *sūtradhāra*, is also presented on the stage like Rāma and other [characters], that alone is the prologue written by the poet.

⁶ *Abhinavabhāratī* (Parimal), vol. I, p. 279; *Abhinavabhāratī* (GOS), vol. I, p. 274; GNOLI 1968, pp. 15f., cf. also *Abhinavabhāratī* (Parimal), vol. I, p. 251; *Abhinavabhāratī* (GOS), vol. I, pp. 244f.

⁷ *Abhinavabhāratī* (GOS), vol. I, pp. 247f., *Abhinavabhāratī* (Parimal), vol. I, p. 254.

⁸ *Abhinavabhāratī* (GOS), vol. III, p. 93, *Abhinavabhāratī* (Parimal), vol. III, p. 89; cf. *Nāṭyadarpaṇa*, p. 136: *kadācit tu sanāndīkaṃ raṅgam anuṣṭhāya viśrānte sūtradhāre tattulyaguṇākṛtiḥ sthāpaka āmukhaṃ anuṣṭhati| tathā cānaṅgavatyāṃ nāṭikāyāṃ drśyate—pūrvaraṅgānte sthāpakah| atra ca pakṣe āmukhānuṣṭhāne ’pi kaver vyāpāraḥ, sthāpakasya sūtradhārānukāriṇo rāmānukāriṇo naṭasyeva kavinaiva praveśāt|*

What we have in practice is essentially the latter kind of prologue. All the existing Sanskrit (and Prakrit) plays begin with a *prastāvanā*, *āmukha*, or *sthāpanā*, and it is unlikely that any of these these prologues preserve the impromptu (or precomposed) introduction by a director. But precisely because the actors appear *as actors* in the prologue, the audience perceives their performance *as if* it were part of the actual world. This enables the poet to address the audience through the Director: he can introduce (or even praise) himself and the merits of his play, or he can defend his work against its critics. Since the prologue has metadramatic functions, that is, it focuses the attention of the audience on the theatrical and dramatic realities, it also provides an excellent opportunity for the playwright to ‘talk shop’: he can define his position on dramaturgical questions, on the justification of dramatic art, or on the relation between the actual world and the drama-world. The *prastāvanā* of the Āgamaḍambara, however unusual it may seem at first sight, fulfills these functions of the prologue of a classical Indian play.

3.2

But at first sight it *is* a very strange prologue. At the beginning of an ordinary Sanskrit play, the Director usually enters the stage in high spirits. He feels happy and honoured to put on the most excellent play of the most excellent poet to the most excellent audience, not to mention the most distinguished sponsor. Certainly there are individual differences among the playwrights: Rājaśekhara has a particular weakness for self-admiration (*yad vā kiṃ vinayoktibhiḥ?*),⁹ while Kālidāsa vindicates a place for himself with proper pride by the side of his glorious predecessors. The criticisms against his art seem to cut Bhavabhūti to the quick, but he is confident that the merits of his plays are conceded by some people, or at least will be acknowledged in the future. The Director in Śyāmilaka’s *bhāṇa* summons the wet blankets and hypocrites to leave, because the wags want to enjoy the performance. A typical example of the *sūtradhāra*’s efforts to kindle the interest of the spectators in the poet and his work is found in the plays of king Harṣa:¹⁰

*śrīharṣo nipuṇaḥ kaviḥ pariṣad apy eṣā guṇagrāhiṇī
loke hāri ca vatsarājacaritaṃ nāṭye ca dakṣā vāyam|
vastu ekaikam apītha vāñcitaphalaprāpteḥ padaṃ kiṃ punar
madbhāgyopacayād ayaṃ samuditaḥ sarvo guṇānāṃ gaṇaḥ||*

The illustrious Harṣa is a clever poet, and this audience can appreciate the merits [of one’s art]. The story of King Vatsa has a grip on people, and we are experts in theatrical art. Each one [of the above] facts could be the cause of obtaining the desired result on the present occasion, how much more this whole group of merits which has arisen due to the accumulation of my good fortune?

⁹ *Bālabhārata*, verse 5.

¹⁰ *Ratnāvalī*, p. 327, also found in *Priyadarśikā* and *Nāgānanda*.

In glaring contrast with the confidence of an average *prastāvanā*, Jayanta's play promises to be a dead frost right in the beginning. The Director does not beam on the audience as usual, on the contrary, he is utterly fed up with his profession and tired of life in general. Moreover, he is supposed to stage a trashy play of a dilettante poet (Jayanta), and it is insufficient solace for him that the audience is equally dilettante (students of philosophy).

However if we examine the prologue of the *Āgamaḍambara* closely we shall discover that Jayanta achieved his highly unconventional *prastāvanā* by utilising entirely conventional techniques. The *Nāṭyadarpaṇa* mentions several established methods of transition from the (pseudo-real) world of the prologue to that of the drama. One of these methods is the *avalagita*, which is defined by some theoreticians as follows: 'doing something else having entrusted one's own occupation to another character'.¹¹ The example which is cited to illustrate this dramatic device is strikingly similar to what happens in the prologue of Jayanta's play:

yathā kṛtyārāvaṇasyāmukhe—
 sūtradhāraḥ (niḥśvasya)—ārye, nanu bravīmi,
 vākprapañcaikasāreṇa nirviśeṣālpavṛttinā|
 svāmineva naṭatvena nirviṇṇāḥ sarvathā vayam||
 tad gacchatu bhavatī putraṃ mitraṃ vā kamapi puraskṛtya kramā-
 gatām imāṃ kujīvikām anuvartayitum|
 tataḥ kramād āha—
 parigrahorugrāhaughād grhasaṃsārasāgarāt|
 bandhusnehamahāvartād idam uttīrya gamyate||
 atra svajīvikām dāreṣu nikṣīpya paralokahetukāryakaraṇaṃ svayam
 āśritam|

As in the prologue of the *Kṛtyārāvaṇa*:

'DIRECTOR (*sighing*). Why, I'll tell you, my lady.

I have become completely disillusioned with [my profession of] being an actor, which only consists of verbosity and the moods of which are wishy-washy and trivial, as if with a boss *whose tongue is always wagging and who gives a small salary without any discrimination [among his employees]*.

So, my lady, please carry on with this wretched profession I inherited, and put at the head [of the troupe] anyone, [either] a son or a friend.'

Later on he says:

'Here I go ashore from the ocean of secular life in the household, which abounds in large crocodiles: the members of my family, and has great whirlpools: the affections for one's relatives.'

Here [in this prologue the director] entrusts his own profession on his wife and becomes himself engaged in an activity which is a means of [attaining a better] afterlife.

¹¹ *Nāṭyadarpaṇa*, p. 132: *kecit tu pātrāntare svavyāpāraṃ nikṣīpya yat kāryāntarakaraṇaṃ tad avalagitam ity āhuḥ|*

Judging from its fragments surviving in quotations, the *Kṛtyārāvaṇa* must have been a remarkable play. It was well-known in Kashmir, and Śaṅkuka quoted from its sixth act, which means that Jayanta might also have been familiar with it.¹² But already the prologue of king Harṣa's play, the *Nāgānanda*, contains a very similar scene. The director's wife tells her husband that his parents have renounced this world and left for the forest. The Director is deeply moved by this news and is ready to give up his inherited wealth (*tyaktvaiśvaryaṃ kramāgatam*) and follow his parents, just as Jīmūtavāhana, the hero of the play, relinquishes his kingdom to serve his parents in the forest. We can trace this motif back as far as the *Lokānanda*, a Buddhist play by Candragomin surviving only in Tibetan translation.¹³ The *Nāgānanda* is a play in which quietude (*śānta*) is the leading aesthetic relish, which is well suggested by the resigned, disillusioned attitude of the Director. The *Lokānanda*, apart from being also a *śāntarasa*-play, is called 'nāṭaka-śāstra' (*zlos gar gyi bstan bcos*) in its colophon,¹⁴ that is a play in which a doctrinal subject (the Buddha's teaching in this case) is introduced. The *Āgamaḍambara* was perhaps the first classical Indian play which had *śānta* as its dominant *rasa* and which presented the teachings of various religions, but definitely not from the Buddhist perspective.

Apart from such introductory devices as the *avalagita*, the entire behaviour of the actors conversing in the Prologue foretells in many ways the story of the actual play. Sometimes the actors tell us explicitly which role they are going to take, and the Director often becomes the protagonist, as for instance in the *Priyadarśikā*,¹⁵ or one of the first characters who enter the stage.¹⁶ Therefore it is very tempting to imagine that in the *Āgamaḍambara* the Director re-enters after the Prologue as the Vedic graduate and the Assistant as the Boy, his sidekick. The Director gives up his profession with the resolution to 'strive to reach the highest goal of man' and to 'acquaint himself with holy places', starting with a Buddhist monastery. And this is more or less the agenda of the Graduate, with the exception that he already knows how worthless most teachings are and he is 'testing' them for the sake of demolishing their false doctrines. We might say that the Graduate is as uncompromising in doctrinal truths as the Director is in questions of dramaturgy. On the other hand, both the Assistant and the Boy represent a more conformist attitude: they also observe the rule of falsity in the world, but they do not consider it as their duty to lead a crusade against *māyā*, Universal Delusion. Everyone has to make a living somehow, either as an actor, or as a Jain monk. Are we entitled to ruin their

¹² *Abhinavabhāratī* ad *Nāṭyaśāstra* 19.88 (ed. Parimal, vol. III, p. 52), pointed out by Raghavan (Some lost Rāma plays, p. 30). On Śaṅkuka's date see p. xxxviii.

¹³ According to Hahn he is probably identical with the grammarian Candragomin, and can be dated to the fifth century A.D. (*Candragomin's Lokānandanāṭaka. Nach dem tibetischen Tanjur herausgegeben und übersetzt von Michael Hahn. Wiesbaden, 1974.*) See also STEINER, pp. 23ff.

¹⁴ Hahn's edition, pp. 196f; he translates it as 'lehrreiche Schauspiel'.

¹⁵ In the *Karpūramañjarī*, the Director and his wife are said to have taken the roles of the king and the queen.

¹⁶ E.g. in the *Mālatīmādhava* and the *Viddhaśālabhañjikā*. In the *Uttararāmacarita*, the Director turns into a resident of Ayodhyā already in the Prologue.

existence in the name of some Ultimate Reality? The Graduate permits the Buddhists to go on with their hypocritical conduct as a way of livelihood, but he asserts roundly that Buddhism is actually harmful for someone who hopes for a better afterlife. But what about the Jains, Śaivas and Vaiṣṇavas? Does one have the right to upset their beliefs? And what of the depraved practices of the *nīlāmbaras*? Should we persecute them, or should we just wave our hand in resignation and refer to general tendencies in the Age of Decadence? And what happens if our sponsor, may he be a king or the producer of a play, requires us to act against our principles?

We shall return to these questions, but first let us see what is exactly that makes this play so despicable for an actor who has turned grey in the honourable service of dramatic art.

3.3

According to Indian authorities on aesthetics, certain types of man are simply incapable of appreciating the beauties of poetry. It is pointless to test the veracity of poems, says Ānandavardhana, and if somebody had the impudence to employ for instance the methods of logic to prove that a piece of art is true or false, he would only make himself ridiculous.¹⁷ Such a person, as Abhinavagupta remarks in his commentary, is certainly not a connoisseur, but only ‘a fellow who is hard-hearted because of the application of dry logic, and who is therefore unable to feel [aesthetic] delight’.¹⁸ Ritualists were considered perhaps the most hopeless cases in this respect. Uttuṅodaya at least, who wrote a commentary on Abhinavagupta’s *Dhvanyālokalocana*, has a poor opinion of them: he mentions the *mīmāṃsakas* and the *śrotrīyas* as the typical representatives of those who are quite incapable of art and honeyed phrases.¹⁹

The cobbler should stick to his last, and one should not apply *mīmāṃsaka* exegesis in the interpretation of poetry.²⁰ And what’s more, one should not write a poem in the style of a scientific treatise. *Kāvya*, poetry, and *śāstra*, doctrinal or scientific literature,²¹ have always been regarded in Indian aesthetics as two distinct worlds. Bhāmaha, the ancient Kashmirian *ālaṅkārika*, holds a much

¹⁷*Dhvanyāloka* 3.33+ (KRISHNAMOORTHY, p. 222; MASSON-PATWARDHAN 1970, vol. II, p. 179): *kāvyaṇiṣaye ca vyaṅgyapratītinām satyāsatanirūpaṇasyāprayojakatvam eveti tatra pramāṇāntaravyāpārāparīkṣopahāsāyaiva sampadyate*

¹⁸*Locana ad Dhvanyāloka* 3.33 (quoted in MASSON-PATWARDHAN 1970, vol. II, p. 143): *nāyaṃ sahrdayaḥ kevalaṃ śuṣkatarkopakramakarkaśahṛdayaḥ pratītiṃ parāmarṣṭuṃ nālam ity eṣa upahāsaḥ*

¹⁹Uttuṅodaya’s *Kaumudī ad Locana* (quoted in MASSON-PATWARDHAN 1970, vol. II, note 144): *adhikārī ca kṣāthāprāptasahrdayabhāvaḥ kaścid eva na sarvaḥ, mīmāṃsakaśrotriyādes tatprakārādarśanāt; anye tv iti mīmāṃsakaśrotriyādīnām idṛśī cātūktīḥ durlabheti sahrdayānām ity uktam*

²⁰This is why Abhinavagupta criticizes Bhaṭṭa Nāyaka’s way of analysing a poem (*Locana ad Dhvanyāloka* 2.1, ed. *Kāvyamālā*, p. 77): *jaiminīyasūtre hy evaṃ yojyate na kāvyे ’pi*

²¹This category includes technical literature, law-books, and any kind of specialist book, but also manuals on ritual and philosophy, and even the Vedas themselves. We may say that *śāstra* is a treatise which contains teaching about the real nature of things.

higher opinion of a poet's work than pure scientific knowledge.²²

*adhanasyeva dātrtvam klībasye vāstrakauśalam|
ajñasyeva pragalbhatvam akaveḥ śāstravedanam||
vinayena vinā kā śrīḥ kā niśā śaśinā vinā|
rahitā satkavitvena kīdrśī vāgvidagdhata||
gurūpadeśād adhyetum śāstram jaḍadhiyo 'py alam|
kāvyam tu jāyate jātu kasyacit pratibhāvataḥ||*

If someone who is not a poet knows the *śāstras*, it is just as the munificence of a pauper, the dexterity of an effeminate in handling weapons, or the pretentiousness of a fool. What is wealth without self-control? What is night without the moon? What skill in speech can there be if one is not a true poet? Even a thick-headed person can learn *śāstra* following the teaching of his master, but poetry is born rarely and only for a few people who have inspiration.

Rājaśekhara also distinguishes these two genres, but he thinks that there are some channels of contact:

*iha hi vāṇmayam ubhayathā śāstram kāvyam ca| śāstrapūrvakatvāt
kāvyānām pūrvaṃ śāstreṣv abhiniviśet| na hy apravartitapradīpās
tamasi tattvārthasārtham adhyakṣayanti| (...)
bhavati prathayann artham līnam samabhiplutam sphuṭikurvan|
alpam analpam racayann analpam alpam ca śāstrakaviḥ||²³*

For here [in our system] literature is of two kinds: *śāstra* and *kāvya*. Because [the study of] *śāstra* must precede [the writing of] poetry, first one should delve into scientific works, for those who do not use a lamp cannot observe the multitude of real things. (...) The *śāstrakavi* is someone who exposes hidden things, makes obscure things clear, composes an extensive [treatise] out of a small [subject], and a concise one out of a vast [subject].

*pratibhāvyutpattimāṃś ca kaviḥ kavir ity ucyate| sa hi tridhā| śāstra-
kaviḥ, kāvyakavir, ubhayakaviś ca| 'teṣāṃ uttarottarīyo garīyān' iti
śyāmadevaḥ| 'na' iti yāyāvarīyaḥ| yathāsvaviṣaye sarvo garīyān| na
hi rājahaṃsaś candrikāpānāya prabhavati, nāpi cakoro 'dbhyaḥ kṣīro-
ddharaṇāya| yac chāstrakaviḥ kāvye rasasampadam vicchinatti, yat
kāvyakaviḥ śāstre tarkakarkaśam apy artham uktivaicitryeṇa ślatha-
yati| ubhayakavis tūbhayor api varīyān yady ubhayatra param pravā-
ṇaḥ syāt| tasmāt tulyaprabhāvāu eva śāstrakāvyakaviḥ upakāryopakā-
rakabhāvaṃ tu mithaḥ śāstrakāvyakavayor anumanyāmahe| yac chās-
trasaṃskāraḥ kāvyam anugrhnāti śāstraikapraṇatā tu nigrhnāti|
kāvyasaṃskāro 'pi śāstravākyapākam anurūṇaddhi kāvyaikapraṇa-
tā tu virūṇaddhi| tatra tridhā śāstrakaviḥ| yaḥ śāstram vidhatte, yaś
ca śāstre kāvyam saṃvidhatte, yo 'pi kāvye śāstrārtham nidhatte||²⁴*

²² *Kāvyaśālikāra* 1.3–5.

²³ *Kāvyaśālikāra*, Second Adhyāya, pp. 2f., 5.

²⁴ *Ibid.* Fifth Adhyāya, p. 17.

That poet is called [real] poet who has imagination and learning. And he is of three kinds: the poet who writes *śāstra*, the poet who writes *kāvya*, and the poet who writes both. According to Śyāmadeva, the above order is also the order of their excellence. Rājaśekhara disagrees. Each of them exceeds [the other two] in his own field. For the swan is not able to drink moonlight, nor the Cakora bird to separate milk from water. As for the poet who writes *śāstra*, he ruins the harmony of aesthetic flavours in a poem; as for the poet who writes *kāvya*, he makes flaccid with the variety of diction in a technical work even a subject which is tough because of logical arguments. But the poet who can write both [*śāstra* and *kāvya*] is better than either of the other two if he is skillful in both fields in the highest degree. Therefore the poet who writes *śāstra* and the one who writes *kāvya* are of equal rank. We admit, however, that the poet who writes *śāstra* and the one who writes *kāvya* can mutually benefit each other. For education in *śāstra* benefits poetry, but exclusive proficiency in *śāstra* suppresses it. Education in *kāvya*, too, aids the perfection of sentences in a scientific work, but exclusive proficiency in *kāvya* suppresses it. Of these two, the poet who writes *śāstra* is of three kinds: the one who composes a doctrinal or scientific treatise, the one who introduces poetry in a *śāstra*, and the one who puts a doctrinal or scientific subject into poetry.

This passage makes it clear that the word *kavi* could also be applied to writers of doctrinal and scientific works.²⁵ There also seems to have been a view, represented here by Śyāmadeva, which placed the writers of *kāvya* before the authors of *śāstra*, and preferred those who could stand the test in both fields. If we have a look at the history of Sanskrit literature, we do find examples of such ‘crossbreeds’ of a swan and a *cakora*-bird. Ānandavardhana is just one of these geniuses, who is not far removed from Jayanta’s time and who was also his compatriot. Today he is best known for his highly influential work on aesthetics, but he composed several poems as well. Of these only a *citrakāvya*, the *Devīśataka* survives, but he also refers to his *mahākāvya*, the *Arjunacarita* (*Dhvanyāloka*, 3.10–14+) and a Prakrit poem called *Viśamabāṇalīlā* (*Dhvanyāloka*, 3.15+). He must have had great confidence in his erudition in philosophy, which is proved by the fact that he ventured to interpret Dharmakīrtian ideas in a commentary on Dharmottara’s *Pramāṇaviniścayaṭīkā* (mentioned in *Locana ad Dhvanyāloka* 3.47).

²⁵When Bhāmaha classifies poetry according to its subject matter, he does mention *śāstra* as a possible subject (*Kāvyaśāstra* 1.17):

vṛttadevādicaritaśaṃsi cotpādyavastu ca|
kalāśāstrāśrayaṃ ceti caturdhā bhidyate punaḥ||

Then [*kāvya*] is [also] divided into the following four categories: that which relates the past feats of gods and other [heroes], that which has a fictitious story, that which is about art and that which is about doctrine or science.

Being such a versatile writer, it is natural that Ānandavardhana also took interest in the nature of relation between *śāstra* and *kāvya*. His work on this topic, the *Tattvāloka*, is unfortunately lost for us, but the following passage from the *Dhvanyāloka* and Abhinavagupta's commentary thereon throws some light on it:²⁶

Ānandavardhana: *tad evam anukramaṇīnirdiṣṭena vākyaena bhagavadvyatirekiṇaḥ sarvasyānyasyānityatām prakāśayatā mokṣalakṣaṇa evaikāḥ paraḥ puruṣārthaḥ śāstranaye, kāvyanaye ca tṛṣṇākṣayaparipoṣalakṣaṇaḥ śānto raso mahābhāratasyāṅgitvena vivakṣita iti supratipāditam*

So thus it has been well established that the sentence announced in the chapter of contents, which reveals that nothing is permanent except for the Lord, wishes to express that with regard to the *śāstra* aspect it is the single supreme goal of man, namely *mokṣa*, which is predominant in the *Mahābhārata*, and with regard to the *kāvya* aspect it is the aesthetic relish of quietude, which is characterised by the full development of the dying away of desires.

Abhinavagupta: *śāstranaya iti | tatrāsvādayogābhāve puruṣeṇārthyata ity ayam eva vyapadeśaḥ sādaraḥ, camatkārayoge tu rasavyapadeśa ity bhāvaḥ | etac ca granthakāreṇa tattvāloke vitatyoktam iha tv asya na mukhyo 'vasara iti nāsmābhir darśitam*

'With regard to the *śāstra* aspect.' Since it [i.e. the *śāstra* aspect] has no connection with aesthetic relishing, it is this term alone [i.e. "goal of man"] which is appropriate, inasmuch as "man strives to obtain it"; but when [in the *kāvya* aspect] there is a connection with aesthetic wonder, then the designation of *rasa* [is appropriate]: this is what he means. And the author has set this forth in detail in the *Tattvāloka*, but in the present context is not the best occasion for [discussing] it, so I have not expounded it.

Some works could be regarded both as *śāstra* and as *kāvya*, depending on the way of approach. This was especially true in the case of literary pieces that also had a religious importance, such as, for instance, the *Mahābhārata*. Bhoja lists both *kāvyaśāstra* and *śāstrakāvya* among the varieties of *śravyakāvya*.²⁷ He mentions the *Bhaṭṭikāvya* and (extending the category to *dṛśyakāvya*) the *Mudrārākṣasa* as examples of *kāvyaśāstra*, that is a poetic composition in which a scientific or doctrinal subject is introduced (*yatrārthaḥ śāstrāṇāṃ kāvye niveśyate*). *Śāstrakāvya*, on the other hand, is apparently a scientific composition written in the manner of poetry, e.g. the *Kāmandakīya-nītisāra*, and the *Rativilāsa*.²⁸ Put differently, *kāvyaśāstra* is essentially a piece of poetry which also teaches us some *śāstraic* subject, while *śāstrakāvya* is essentially a *śāstra*-treatise 'dressed up' as a poem. As Raghavan observed, among Rājaśekhara's

²⁶ *Dhvanyāloka* ad 4.5 (ed. Krishnamoorthy, p. 278); *Locana* ad loc., Kashi ed. p. 533.

²⁷ RAGHAVAN 1978, p. 593.

²⁸ Ibid. pp. 607f.

śāstrakavis, the second type writes *śāstrakāvya*, and the third type writes *kāvya-śāstra*.²⁹

Nevertheless there are clear differences between poetic and scientific dictions, and if a Fachidiot *śāstrakavi* ventures to write pure poetry, the consequences, as Rājaśekhara pointed out, can be disastrous.³⁰ We have already met the view that the source of poetry is the poet's imagination or inspiration (*pratiḥā*) rather than his erudition. In the opinion of Udbhaṭa, the 8th century Kashmirian rhetorician, poetry and science also differ in their domains:³¹

astu nāma niḥsīmārthasārthaḥ| kiṃtu dvirūpa evāsau, vicāritasusthaḥ, avicāritaramaṇīyaś ca| tayoḥ pūrvam āśritāni śāstrāṇi, tad uttaram kāvyaṇi|

Let there be a limitless multitude of subjects, but this [multitude] is only twofold: [either] well-established [even] after they have been analysed, or pleasing [only] as long as they are not analysed.³² Of these two, scientific works are concerned with the former, poems with the latter.

According to a certain Āparājiti, who is probably the same as Bhaṭṭa Lollaṭa, another Kashmirian living perhaps in the ninth century, only those things are worth including in a poetic composition which are 'tasty' in an aesthetic sense.³³

Rājaśekhara, however, considers the expressions of the poet more important in this respect than the chosen subject.³⁴

ām iti yāyāvarīyaḥ| asti cānubhūyamāno rasasyānugūṇo vigūṇaś cārthaḥ, kāvye tu kavivacanāni rasayanti virasayanti ca nārthāḥ, an-vayavyatirekābhyāṃ cedam upalabhyate|

²⁹Ibid.: *yaś ca śāstre kāvyaṃ saṃvidhatte, yo 'pi kāvye śāstrārthaṃ nidhatte*, cf. above.

³⁰Bhāmaha put it clearly (*Kāvyaśālikāra* 1.12):

nākavitvam adharmāya vyādhaye daṇḍanāya ca| kukavitvam punaḥ sāksānmṛtīm āhur manīṣiṇaḥ|

If someone is not a poet, this fact is not a sin, it does not result in disease or punishment. The wise say, however, that being a bad poet equals incarnate death.

³¹Quoted in *Kāvyaśālikāra*, p. 44. On Udbhaṭa see p. xx above.

³²The concept of *avicāritaramaṇīyatā* appears in Cārvāka context as well, e.g. in the conclusion of Jayarāśi's *Tattvopaplavasīṃha* (TUS (GOS), p.125): *upapluteṣv eva tattveṣv avicāritaramaṇīyās sarve vyavahārā ghaṭanta iti*. Jayanta also quotes this Cārvāka view both in his *magnum opus*, and in his play: *Nyāyamañjarī*, vol. I, p. 317: *avicāritaramaṇīyataiva tattvaṃ na tu lakṣaṇanīyamāḥ śakyakriyāś tasyeti; Āgamaḍambara*, Act Three, ll. 324f.: *tad ayaṃ avicārita eva ramaṇīyo vyavahārah, etad eva ca tattvaṃ iti tattvavidah*. As we have seen above (p. xx) Cakradhara, the commentator of the *Nyāyamañjarī* identifies the 'well-trained Cārvākas (*suśikṣitacārvākāḥ*)' with Udbhaṭa and co. (*udbhaṭādayaḥ*), and the 'cunning Cārvāka (*cārvākadhūrtāḥ*)' with Udbhaṭa himself.

³³Quoted in *Kāvyaśālikāra* (Ninth Adhyāya, p. 45): *astu nāma niḥsīmārthasārthaḥ, kiṃtu rasavata eva nibandho yukto na nīrasasya iti āparājitiḥ|* Āparājiti is probably another name of Lollaṭa, since the second one of the two verses following this sentence, also written by Āparājiti according to Rājaśekhara, is attributed to Lollaṭa by Hemacandra in the *Kāvyaśālikāra*, p. 307.

³⁴*Kāvyaśālikāra*, ibid.

‘Amen’, says Rājaśekhara. Certain things that we perceive are congenial to aesthetic relish, others are uncongenial. In poetry, however, it is the expressions of the poet which do or do not possess aesthetic relish, and not the subject, and we ascertain this fact through positive and negative concomitance.

Perhaps the most important difference between *śāstra* and *kāvya* lies in their function. While we study the *śāstras* in order to receive instruction about the true nature of things, this does not seem to be enough reason to read poetry. Bhāmaha named proficiency (*vaicakṣaṇya*) in the four goals of man and the arts, pleasure (*prīti*), and fame (*kīrti*), as the threefold gift of poetry.³⁵ Later aestheticians, however, disagreed. Dhanañjaya and Dhanika felt strongly on this point.³⁶

*ānandanīṣyandiṣu rūpakeṣu
vyutpattimātram phalam alpabuddhiḥ|
yo ’pītiḥāsādivad āha sādhus
tasmai namaḥ svāduparāṇimukhāya||*

Homage to that holy fool, who has turned his back on charm, and who says that the only fruit in plays that drip bliss is learning, similarly to legends and the like.

Avaloka ad loc.:

*tatra kecit—dharmārthakāmamokṣeṣu vaicakṣaṇyaṃ kalāsu ca| karo-
ti kīrtiṃ prītiṃ ca sādhu-kāvya-nīṣevaṇam|| ityādinā trivargādivyutpat-
tiṃ kāvyaphalatvenecchanti tannirāṣena svasaṃvedyaḥ paramānanda-
rūpo rasāsvādo daśarūpāṇaṃ phalaṃ na punar itihāsādivat trivargādi-
vyutpattimātram iti darśitam| nama iti solluṇṭham|*

In this context some people assert with verses such as the following that the fruit of poetry is learning the three goals of man, etc.: ‘Adherence to [i.e. reading and composing] good poetry bestows proficiency in *dharma*, *artha*, *kāma*, *mokṣa*, and the arts, and it also gives fame and pleasure.’ In order to refute this it has been shown that the fruit of the ten kinds of plays is the tasting of aesthetic relish, which everyone experiences in himself, and which is of the nature of the highest bliss, and [this fruit is] not just education in the three goals of man, etc., like in the case of legends, etc. The word “homage” is used ironically.

Bhaṭṭa Nāyaka expressed a similar opinion on this subject. He held that the major effect of poetry is the enjoyment (*bhoga*) of aesthetic relish, which enjoyment is similar to the Brahman-experience (*brahmāsvāda*). Any instruction a poem may give us is secondary (*vyutpattir nāma apradhānam eva*).³⁷

³⁵ *Kāvya-lāṅkāra* 1.2.

³⁶ *Daśarūpaka* 1.6.

³⁷ Quoted by Abhinavagupta in *Locana ad Dhvanyāloka* 2.4.

Abhinavagupta also quotes Bhāmaha's verse to show that the audience can derive both instruction and pleasure from poetry, but then he remarks that of these two pleasure is the predominant result.³⁸ Then he relates one of his favourite allegories to illustrate that different literary genres teach us in different ways: the Veda (= *śāstra*) instructs in the manner of a master, we learn from the legends in the way we learn from our friends, and poetry teaches us after the fashion of a loving wife.³⁹ Abhinavagupta takes the view (following his teacher) that it is pointless to separate pleasure and instruction in poetry, since without delight coming from the tasting of *rasa* no lesson can enter the hearts of the connoisseur audience.⁴⁰ Accordingly drama, too, does not instruct us as a rigorous professor, but rather it 'increases our understanding.'⁴¹ Certainly the conduct of the hero is set as a good example to the spectators, but still before that their imagination is expanded through the savoring of *rasa*, which is an (at least) equally important side of instruction.⁴²

Poetic diction can facilitate the mastering of any kind of teaching. Princes, for instance, must be educated to become righteous kings. But, given their natural inclinations, they would be bored to tears while listening to the *śāstras*. Poetry, however, is an excellent way to engage their interest: 'entering into the hearts [of the princes, etc.]', says Abhinavagupta, 'is accomplished by the tasting of aesthetic relish alone.'⁴³ Reading a scientific treatise can be a painful experience for a *sahṛdaya*. It is like swallowing a bitter medicine, to use this ancient allegory, while reading poetry is almost equivalent to drinking ambrosia, which is sweet *and* healthy at the same time.⁴⁴ It is an ancient wisdom that if you don't want to frighten people away from your *śāstra*, the trick is to drip some poetic honey into bitter science.⁴⁵ 'How great is the weight put on the poet's shoulders!', sighs Bhāmaha. No wonder: all words and meanings, all arguments and arts, if they deserve their name, become the components of poetry.⁴⁶

³⁸The poet's happiness is provided by his fame (*Locana ad Dhvanyāloka* 1.1.)

³⁹*Locana* *ibid.* (ed. Krishnamoorthy, p. 17): *tathāpi tatra prītir eva pradhānam| anyathā prabhusammitebhyo vedādibhyo mitrasammitebhyā cetihāsādibhyo vyutpattihetubhyaḥ ko 'sya kāvyarūpasya vyutpattihetor jāyāsammitatvalakṣaṇo viśeṣa iti pradhānyenānanda evoktaḥ|* Cf. also *Locana ad Dhvanyāloka* 3.10–14.

⁴⁰*Locana ad Dhvanyāloka* 3.10–14.

⁴¹*Nāṭyaśāstra* 1.115. (ed. GOS, vol. I, p. 41): : *dharmyaṃ yaśasyam āyusyaṃ hitaṃ buddhivivardhanam| lokopadeśajananaṃ nāṭyam etad bhaviṣyati|* Abhinavagupta *ad loc.*: *nanu kiṃ guruvad upadeśaṃ karoti? nety āha| kintu buddhiṃ vivardhayati|*

⁴²*Locana ad Dhvanyāloka* 2.4.

⁴³*Locana ad Dhvanyāloka* 3.10–14 (ed. *Kāvya-mālā*, p. 183): *hrdayānupraveśaś ca rasāsvādamaya eva.* Cf. *Vakroktijīvita*, prose after 1.3 (ed. p. 10): *abhijātāḥ khalu rājaputrādāyo dharmādyupeyārthino vijigīṣavaḥ kleśabhīravaś ca, sukumārāśayatvāt teṣāṃ| tathā saty api tadāhlādakatve kāvyabandhasya krīḍanakādiprakhyaṭā prāpnotīty abhidhatte—dharmādisāadhanopāyaḥ|*

⁴⁴Cf. *Vakroktijīvita*, prose after 1.5 (ed. p. 15): *duḥśravadurbhaṇaduradhi-gamatvādidoṣaduṣṭo 'dhyayanāvasara eva duḥsahaduḥkhadāyī śāstrasandarbhāṣaṭkālakalpita-kamanīyacamatkr̥tēḥ kāvyasya na kathañcid api spardhām adhirohatīty etad apy arthato 'bhihitam bhavati| kaṭukaṣadhadhavaḥ chāstram avidyāvyādhināśanam| āhlādy amrtavat kāvyam avivekagadāpaham|*

⁴⁵Cf. *Kāvya-lālikā* 5.3: *svādukāvyarasonmiśraṃ śāstram apy upayunījate| prathamālīḍha-madhavaḥ pibanti kaṭu bheṣajam|*

⁴⁶*Ibid.* 5.4: *na sa śabda na tad vācyaṃ na sa nyāyo na sā kalā| jāyate yan na kāvyāṅgam*

3.4

We can ascertain from the foregoing that, according to the standards of classical Indian aesthetics, it was not completely impossible to write a play introducing philosophical subjects, but it was apparently a daring enterprise, and the poet must have reckoned with the scathing criticism of the *sahṛdayas*.

When Jayanta composed his unique play, probably at the very end of the ninth century, studies in poetics and poetry itself had achieved a high standard in the kingdom of Kashmir. We have already met the name of Bhāmaha, the ancient *ālankārika* (eight century or earlier). Udbhaṭa, who wrote a commentary on Bhāmaha's work, may be identical with the *sabhāpati* of king Jayāpīḍa (779–813) mentioned in the *Rājatarāṅgiṇī*. This king sponsored a remarkable circle of intellectuals: Kalhaṇa mentions the poet Dāmodaragupta and Vāmana (possibly the author of the *Kāvyaālankārasūtra*), who were also his ministers, and several other poets; the grammarian Kṣīra was the king's teacher, and the Buddhist philosopher Dharmottara also entered his kingdom.⁴⁷ About half a century later king Avantivarman (855–883) was a similar patron of literature. Kalhaṇa names four illustrious members of his *sabhā*: Ānandavardhana, Mukṭākāṇa, Śivasvāmin (the author of the *Kapphiṇābhyudaya*), and Ratnākara (who wrote the *Haraviṇaya*).⁴⁸ As we have seen, Avantivarman's successor and the king of Jayanta's play, Śaṅkaravarman (883–902), was more interested in military conquests than in literature: Bhallaṭa and other poets led a miserable existence during his reign, and *horribile dictu* the king himself spoke *apabhraṃśa* instead of Sanskrit.⁴⁹ According to Kalhaṇa, Śaṅkaravarman put a certain Nāyaka in charge of the two new Śiva-temples.⁵⁰ It is very tempting to identify this Nāyaka with Bhaṭṭa Nāyaka, the famous aesthete, who wrote his *Hṛdayadarpaṇa* in order to demolish the *dhvani*-theory.⁵¹ Another important source of aesthetic theory was certainly the *Nāṭyaśāstra*. Its most famous commentary was written by Abhinavagupta, but his work was not unprecedented. He quotes among others three Kashmirian commentators: Udbhaṭa, Bhaṭṭa Lollaṭa, and Śaṅkuka. We know from Abhinavagupta that Śaṅkuka contested the views of Lollaṭa.⁵² Kalhaṇa mentions a poet called Śaṅkuka, who composed a *kāvya* about the battle between the mighty Mamma and Utpalaka, which took place around 851.⁵³ On the other hand, we know about a Lollaṭa who commented on the

aho bhāro mahān kaveḥ||

⁴⁷ *Rājatarāṅgiṇī* 4.495 seqq.

⁴⁸ *Rājatarāṅgiṇī* 5.34.

⁴⁹ *Rājatarāṅgiṇī* 5.204 seqq.

⁵⁰ *Rājatarāṅgiṇī* 5.159.

⁵¹ On Bhaṭṭa Nāyaka see KANE, pp. 221ff. Abhinavagupta refers to him as one who uses *mīmāṃsaka* ideas in literary criticism (*Locana ad Dhvanyāloka* 2.1, ed. *Kāvya-mālā*, p. 77: *jaiminīyasūtre hy evaṃ yojyate na kāvye 'pi*); and judging from a verse of invocation also quoted by Abhinavagupta he seems to have been a devotee of Śiva (*namas trailoky-anirmāṇakavaye sambhave yataḥ| pratikṣaṇaṃ jagannāṭyaprayogarasiko janaḥ||*, *Abhinavabhāratī* (GOS), vol. I, p. 6). Now the Nāyaka who was placed in charge of the two Śiva-temples is called both *caturvidyaḥ* and *vāgdevīkulamandiram* in the *Rājatarāṅgiṇī*.

⁵² *Abhinavabhāratī* (GOS), vol. I, p. 266.

⁵³ *Rājatarāṅgiṇī* 4.703 seqq.

Spandakārikā of Vasugupta,⁵⁴ who was the teacher of Kallaṭa, who lived under Avantivarman (855/6–883).⁵⁵ Now certainly everything depends on the identity of the above Śaṅkukas and Lollaṭas, but it is at least not impossible that both were roughly of the same age and lived under the reign of Avantivarman. In that case Jayanta might have known their works.

That Jayanta was familiar with the *dhvani*-theory becomes clear from the *Nyāyamañjarī*.⁵⁶

etena śabdāsāmarthyamahimnā so 'pi vāritaḥ|
yam anyah paṇḍitaṃ manyah prapade kaṃcana dhvanim||
vidher niṣedhāvagatir vidhibuddhir niṣedhataḥ|
yathā
'bhama'⁵⁷ dhammiya vīsatto', 'mā sma pāntha gṛhaṃ viśa' ||
mānāntaraparichedyavasturūpopadeśinām|
śabdānām eva sāmartyaṃ tatra tatra tathā tathā||
athavā nedṛśī carcā kavibhiḥ saha śobhate|
vidvāṃso 'pi vimuhyanti vākyaṛthagahane 'dhvani' ||
tad alam anayā goṣṭhyā vidvajjanocitayā ciraṃ
paramagahanas tarkajñānām abhūmir ayaṃ nayah|
prakṛtam adhunā tasmāt brūmo na bhāty anumānataḥ
tanur api satām arthāpatter viśeṣa iti sthitam||

By this greatness of the word's signifying power that so-called '*dhvani*' is also refuted to which another self-appointed scholar resorted. [When there is] the understanding of a prohibition from [hearing] an injunction, [and] the comprehension of an injunction from [hearing] a prohibition, as for example [in the verses beginning with the following words]: 'Walk confidently, pious man...', [and] 'Don't enter the house, traveler...', it is nothing but the signifying power of words [which operates] in all such cases in various [appropriate] ways—words that refer to the real nature [of things] which can be precisely determined with the help of other means of valid knowledge. Or rather it is not right [to open] such a discussion with poets. Even the wise go astray on the path which is hardly passable due to [the difficulties in explaining] the sentence-meanings. So let's finish at last this discourse which is suitable [only] for the wise. This highly impenetrable issue is beyond the reach of logicians. Therefore now I shall speak about the subject in hand: it is proved that sensible people do not see the slightest difference between inference and presumption.

It appears that Jayanta was not only acquainted with the *dhvani*-theory, but he probably knew the *Dhvanyāloka* as well, since the two verses he refers to

⁵⁴ GNOLI 1968, p. xvii, note 2.

⁵⁵ Cf. *Rājatarāṅgiṇī* 5.66.

⁵⁶ *Nyāyamañjarī*, vol. I, p. 129f.

⁵⁷ *bhama*] em. following *Dhvanyāloka* 1.4+ (ed. Krishnamoorthy, p. 8.) : *bhava* ed.

are the first two examples of *dhvani* cited by Ānandavardhana.⁵⁸ In this case the ‘self-appointed scholar’ may well have been Ānandavardhana himself,⁵⁹ and this attribute also betrays that Jayanta did not have a high opinion of him. On the other hand Jayanta probably knew that the refined aesthetes shuddered at the views of the ‘dry logicians’, so while he modestly (?) declines to deal with the impervious subject of words and their meanings, he also suggests that poets or literary critics are even less competent to handle the problem.

This does not mean, however, that Jayanta did not speak about poets with the greatest respect, provided that they stick to their last. ‘Kālidāsa’s beautiful expressions’, he says, ‘are, so to say, sprinkled with ambrosia, smeared with sandal, [and] washed by moon-beams. Bāṇa’s words bedazzle crowds of poets with the formidable / spacious arrangement of their letters, which is congenial to the aesthetic relish manifested [in the text].’⁶⁰ He was probably familiar with the poetry of his native land as well, and he does mention one famous Kashmirian *kāvya*: the *Kuṭṭanīmata* (cf. *Nyāyamañjarī*, vol. I, p. 649).

But Jayanta was not just an appreciative reader of poetry. We find ample evidence in the *Nyāyamañjarī* of his poetic vein and gift for satire. He took care to mix the right quantity of honey into his *śāstra*, although in his opinion the *sūtras* of Gautama are already ‘the most excellent juice (*rasa*) extracted from the cluster of the medical plants of *nyāya*’.⁶¹ If we did not know the *Āgamaḍambara* and were to speculate which Indian philosopher might have endeavoured to write a play, Jayanta would be perhaps the most likely guess.

3.5

‘My friend,’ complains the Director to his Assistant in the Prologue of the *Āgamaḍambara*, ‘as is well known, I have exerted myself in the staging of the

⁵⁸ *Dhvanyāloka* 1.4+ (ed. Krishnamoorthy, p. 8). The second verse quoted by Ānandavardhana is actually a Prakrit poem which seems to be slightly different from the verse Jayanta refers to, but both illustrate the phenomenon of ‘*vidhibuddhir niṣedhataḥ*’. Perhaps Jayanta relied on his memory and recalled a verse very similar to the one in the *Dhvanyāloka*. It is interesting to note that Bhaṭṭa Nāyaka also commented on these two verses. According to him it is not the *arthasāmarthyā*, that is the suggesting power of the content expressed by the words, which brings about the apprehension of the hidden intention, but the words themselves, when applied in a skillful way (*Locana ad Dhvanyāloka* 1.4, ed. Krishnamoorthy, pp. 29, 31).

⁵⁹ Cf. *Granthibhaṅga*, p. 32: *etena paṇḍitaṃmanya ity ānandavardhanācāryaṃ dhvanikāraṃ parāmrśati*

⁶⁰ *Nyāyamañjarī*, vol. I, p. 582: *amṛteneva saṃsiktāḥ candaneneva carcitāḥ | candrāṃśubhir ivonmrśtāḥ kālidāsasya sūktayāḥ || prakāṭarasānugūṇavikaṭākṣararacanācamatkāritasakalakavikulāḥ bāṇasya vācaḥ* | The invocatory verses of the *Nyāyamañjarī* and the *Harṣacarita* resemble each other in many respects.

⁶¹ *Nyāyamañjarī*, vol. I, p. 3: *nyāyauśadhivanebhyo ’yam āhṛtaḥ paramo rasaḥ*. Jayanta placed a high value on correct and clear usage, and he could not refrain from mocking the wise Dharmakīrti who ‘could not put together correctly even a pair of words when he wanted to formulate a definition’ (*Nyāyamañjarī*, vol. I, p. 259: *iti sunipuṇabuddhir lakṣaṇaṃ vaktukāmaḥ padayugalam apīdaṃ nirmame nānavadyam*). Both Cakradhara, the commentator of the *Nyāyamañjarī*, and Abhinanda, Jayanta’s son, praised the poetic qualities of Jayanta’s writings.

ten dramatic styles as taught by Bharatamuni. But today the circle of pupils of this honourable Bhaṭṭa Jayanta, who is also well known as the Writer of the Commentary because he wrote an exegetical work on grammar when he was just a child, has ordered me to put on the work of their teacher, a new, extraordinary play called Much Ado About Religion. So how shall I stage it, since it is not worldly, does not follow the dramatic rules, and has never been performed before? Therefore it is better just to give up this wretched livelihood.’

His last objection against the play, namely that there is no tradition of its performance the director could rely upon, is a well-known complaint since the time of Kālidāsa, although in the *Mālavikāgnimitra* the Director shows more solidarity with the author and actually defends the play against this charge. The first two objections deserve closer attention.

To begin with, why is it a problem if a play is ‘not worldly’? Well, a refined connoisseur might say that if a play is riddled with disputes on utterly abstract topics such as, ‘Can this pot be destroyed by a hammer, or are there only pot-phases perishing in every moment?’, it might prove to be a trifle boring for the average audience (not to speak about the spoiled princes). After all the main purpose of drama is entertainment. Already the gods addressed Brahmā with the following words: ‘we want something to play with, which has to be pleasing both to our eyes and our ears.’⁶² This ‘plaything’, says Abhinavagupta, ‘is similar to a bitter medicine coated in sugar’, a familiar concept, but ‘the sole effect of which is the distraction of the mind’.⁶³ One should find pleasure in watching a play and in listening to it: it is not a means to generate religious merit (*na dharmasāadhanam, Abhinavabhāratī ad Nāṭyaśāstra* 1.11). The diction of a play should be straightforward and agreeable (*śakyam*), and not for the most part ugly and harsh (*durbhagaparūṣaprāyam, Abhinavabhāratī ibid.*).⁶⁴ As Dhanañjaya observed with a sharp eye: ‘The spectators amusing themselves with characters such as Arjuna are just like children playing with clay elephants: they relish their own zeal.’⁶⁵ A good performance holds the audience, diverts their mind from everyday miseries:⁶⁶

duḥkḥartānāṃ śramārtānāṃ śokārtānāṃ tapasvināṃ|
viśrāntijananāṃ kālē nāṭyam etad bhaviṣyati||

This [thing called] drama will be the production of repose in the appropriate time for those who are tormented by suffering, fatigue, or grief, [and also] for ascetics.

⁶² *Nāṭyaśāstra* 1.11 (GOS, vol. I, p. 10): *krīḍanūyakam icchāmo dṛśyam śravyam ca yad bhavet|*

⁶³ *Abhinavabhāratī* on loc. cit. (GOS ibid.): *guḍapracchannakaṭukaṣadhakalpaṃ cittavikṣepamātraphalam.*

⁶⁴ Another interpretation of *dṛśyam śravyam ca* given by Abhinavagupta (GOS p. 11): *dṛśyam iti hr̥ḍyam śravyam iti vyutpattipradam iti pr̥thivyutpattidam ity arthaḥ.*

⁶⁵ *Daśarūpa* 4.41b–42a: *krīḍatāṃ mṛṇmayair yadvad bālānāṃ dviradādibhiḥ| svotsāhaḥ svadate tadvac chrotīṇāṃ arjunādibhiḥ||*; cf. *Nāṭyaśāstra* verses between 1.119 and 120 (GOS vol. I, p. 44, Abhinavagupta does not comment on them): *vinodakaraṇaṃ loke nāṭyam etad bhaviṣyati|*

⁶⁶ *Nāṭyaśāstra* 1.114 (GOS vol. I, p. 40).

So even ascetics, who might be inclined to contemplate the ultimate questions of existence, would prefer to be entertained while watching a play and to forget about their self-afflicted tortures⁶⁷ (including the mental tortures of thinking about hammers approaching pots from various angles, our man of taste might add). As for those fortunate ones who are not familiar with suffering, for instance the spoiled princes, drama gives them useful instructions about the way of the world (*lokavṛtte*).⁶⁸

The objection that they do not please the general audience was brought up against *śāntarasa*-plays in general (and, as we are going to see, the *Āgamaḍambara* is such a play, if we can label it in any way at all). ‘Even if it is not within everyone’s range of experience,’ says Ānandavardhana in defence of *śāntarasa* occurring in plays such as the *Nāgānanda*, ‘just because of that it cannot be rejected as a special state of mind of illustrious persons who are different from the plebs.’⁶⁹ So even a philosophical play can be a hit, one just has to find the right audience. And that’s the conclusive argument of the Assistant in reply to the hesitation of the Director: what could be a better audience than the devoted philosophy-students of professor Bhaṭṭa Jayanta? They’ll just love the play.

But there are other problems, too, with the *Āgamaḍambara*. Some critics would say that actually it is too *laukika* in the sense that it is very closely linked with the time and place of the author. Abhinavagupta was an eminent promoter of the thesis that aesthetic experience is essentially supramundane, *alaukika*.⁷⁰ In his view, ‘the heart [of the spectator] becomes similar to a spotless mirror because he forgets about his everyday life in the world due to the relishing of the appropriate songs and music’.⁷¹ ‘Due to listening to the recitation [of the actors] and [watching] the entering of other characters’, says Abhinavagupta, ‘an apprehension arises [in the mind of the spectator]. [This apprehension] has as its object such [characters] as Rāma and Rāvaṇa, it is not embraced by the influence of any particular place or time, [and] it is not the domain of [any] reflection on whether it is to be regarded as a cognition which is correct, or false, or which is a doubt, or a supposition.’⁷²

Already Bhaṭṭa Nāyaka had pointed out that when we watch a Rāma-play, we do not regard Sītā as our own beloved, so the erotic *rasa* we relish cannot

⁶⁷Cf. *Abhinavabhāratī ad Nāṭyaśāstra* 1.114 (GOS vol. I, p. 39): *tapasvinām anavara-takṛcchracāndrāyaṇādyācaraṇakalitadaurbalyātiśayaparikhinnahṛdayāṇām viśrāntijananaṁ duḥkhaprasaraṇavighātakam* |

⁶⁸Abhinavagupta commenting on *Nāṭyaśāstra* 1.115 (*lokapadeśajananaṁ nāṭyam*) (*Abhinavabhāratī* (GOS), vol. I, pp. 40f): *ye na duḥkhitāḥ sukhabhūyiṣṭhāvṛttaya eva rājaputrādyās teṣāṁ lokavṛtte dharmādyupāyavarge upadeśakāry etan nāṭyam* | *lokaśabdena lokavṛttam* | *nanu kiṁ guruvad upadeśaṁ karoti? nety āha* | *kintu buddhiṁ vivardhayati* |

⁶⁹*Dhvanyāloka* 3.26+ (ed. Krishnamoorthy, p. 182): *yadi nāma sarvajānānubhavagocaratā tasya nāsti naitāvatāsāv alokasāmānyamahānubhāvavacittavṛttiviśeṣaḥ pratikṣeptum śakyah* |

⁷⁰Most of Abhinavagupta’s predecessors did not consider *rasāsvāda* as something essentially different from our everyday experiences.

⁷¹*Abhinavabhāratī ad Nāṭyaśāstra* 1.107 (GOS vol. I, p. 36): *ucitagītātodyacarvaṇāvismṛta-sāṁsārikabhāvatayā vimalamukurakalpibhūtanijahṛdayah*.

⁷²*Abhinavabhāratī* *ibid.*: *pāṭhyākaraṇanapātrāntarapraveśavaśāt samutpanne deśakālavi-śeṣāveśānālīṅgite samyānimithyāsaṁśayasambhāvanādijñānavijñeyatvaparāmarśānāspade rā-marāvaṇādīviśayādhyavasāye...*

be awakened by the actual Sītā. To say that each spectator remembers his own beloved during the performance might be correct (especially if the performance is boring), but it does not explain how the *play* contributes to our aesthetic experience. As for Rāma, we cannot actually recall his heroism since we have never witnessed his heroic deeds. If we learn them from some written testimony, this knowledge still does not guarantee that we can relish *vīrarasa*.⁷³ One of the key concepts of Bhaṭṭa Nāyaka's aesthetic theory is 'generalisation', *sādhāraṇīkaraṇa*.⁷⁴ Words in poetry have a special function called *bhāvakatva* ("bringing into being") by Nāyaka, which gives rise to the aesthetic experience of *rasa* in the audience. This special operation must necessarily comprise the generalisation (or universalisation, depersonalisation) of the various factors which contribute to the arising of *rasa*, that is to say the *vibhāvas*, *anubhāvas*, and *vyabhicārībhāvas* (eliciting factors, indicatory symptoms, and ancillary mental states).⁷⁵ Now if we see king Udayana and Ratnāvalī on the stage, we can easily be convinced that they are not our personal acquaintances, the lovely garden in which they sit is not one particular garden in our city, and the heroin's oblique glances or blushing do not have any personal relationship with us, since they are more than the amorous gestures of just one particular girl. But what happens if the scene of the plot is the city we live in, the time is the reign of our king, and the events happening on the stage give us the strange feeling of *dejà vu*?

The factors that produce the *rasa* are also capable of shielding our aesthetic relish from various obstacles,⁷⁶ so if the *vibhāvas*, *anubhāvas*, and *vyabhicārīns* do not function properly, we might expect that the "wonder" *camatkāra* of our aesthetic perception will be blocked. One of the major obstacles occurs when the spectators regard these factors as real, actual, and personal. The right way to counteract this obstacle is to employ the theatrical conventions (*nāṭyadharmīns*), which include various dances, makeups, the stage, costumes, and other *alaukika* accessories. These conventions hide the identity of the actor (which was, however, revealed in the preliminaries of the play), and distance the performance from all actualities.⁷⁷ To sum up, they contribute to the aesthetic experience through the accomplishment of the state of generality, *sādhāraṇībhāva*.⁷⁸

Ānandavardhna held that Vālmiki's grief (*śoka*) felt upon the lamentation of the *krauñca*-bird was transformed into verse (*śloka*).⁷⁹ But Abhinavagupta

⁷³See *Locana ad Dhvanyāloka* 2.4.

⁷⁴It was accepted by Abhinavagupta, and probably already by Tauta (Abhinavagupta follows his teacher when he writes: *nartakāntare 'pi ca rāmo 'yam iti pratipattir asti| tataś ca rāmatvaṃ sāmānyarūpam ity āyātam|*, *Abhinavabhāratī ad rasasūtra*, GOS, vol. I, p. 269; GNOLI 1968, p. 7).

⁷⁵*Locana ad Dhvanyāloka* 2.4. See also *Kāvyaaprakāśa*, vol. I, p. 216ff; GEROW-AKLUJKAR, p. 86.

⁷⁶*Abhinavabhāratī ad rasasūtra* (GOS, vol. I, p. 274): *tatra vighnāpasārakā vibhāvaprabhṛtayaḥ|*

⁷⁷*Abhinavabhāratī* (GOS) *ibid.* The spectator's cognition cannot rest either in the actuality of the actor, or in the reality of the character.

⁷⁸*Abhinavabhāratī* (GOS), vol. I, p. 275.: *eṣa sarvo muninā sādhāraṇībhāvasiddhyā rasa-carvaṇopayogitvena parikarabandhaḥ samāśritah|*

⁷⁹*Dhvanyāloka* 1.5+ (ed. Krishnamoorthy, p. 12): *tathā cādikaver vālmikes sannihitasa-*

hastens to remark that it was rather *karuṇarasa* that was felt by the first poet and not actual grief, since in the latter case the poet would merely suffer, and he could in no way experience aesthetic pleasure which is indispensable for composing a poem.⁸⁰ The same observation holds good with regard to the audience of *kāvya*. According to Bhaṭṭa Nāyaka, if a performance produced sorrow in the spectators, they would never return to the theatre to watch a play in which *karuṇa* is the dominant *rasa*.⁸¹

It is easy to see that if, for instance, the Rāma-story had been presented to an average Indian audience, no spectator would have had any difficulty in distancing what was happening on the stage from the realities of his own life. But what would have happened if Rāvaṇa himself had been among the audience? This is precisely what occurs in the third act of Rājaśekhara's play, the *Bālarāmāyaṇa*, when the king of the *rākṣasas*, who is pining for Sītā, sends for the troupe of Kohala to perform Bharata's brand-new play, called *Sītāsvayaṃvara*, in order to distract his mind. He could not have opted for a worse kind of entertainment. First he seems to enjoy the show, gloating over the princes' fiasco as they try to bend Śiva's bow in vain. He becomes a bit annoyed with the playwright when one of the characters remarks that even Rāvaṇa's arms would fail to accomplish this great deed. When king Śatruñjaya is introduced as a great hero who wishes to defeat Indrajit, Rāvaṇa draws his sword to protect his dearest son, and Prahasta, his general, has to remind him that they are just watching a play. But Rāvaṇa has entered too far into the dramatic world. When one of the contestants tries to carry away Sītā forcefully, his anger makes him spring up, just to realise within seconds that he has made a fool of himself again.

When all the other kings have failed to bend Śiva's bow, and the door-keeper is still musing if he should announce finally the young prince of the *sūryavaṃśa*, Rāvaṇa suddenly decides to act and rises to enter into the contest. 'My lord', says Prahasta, 'this is not Janaka's daughter, and this is not the bow of the moon-crested god.' 'What is it then?' asks Rāvaṇa at a loss. And Prahasta benignly informs him: 'It is a play.'⁸² Then Rāma enters and vows that either he will string the bow or the bow will break. 'This is indeed the thunder of an actor',⁸³ laughs Rāvaṇa, and when Rāma does start bending the bow he says, 'This is how an actor shows off'.⁸⁴ When the bow miraculously bursts in Rāma's hands, Rāvaṇa accuses the poet that he has given the reins to his imagination: 'This is the wish-granting speech-cow of poets, which gives birth

hacarivirahakātarakrauñcākrandajanitaḥ śoka eva ślokatayā parinataḥ

⁸⁰ *Locana ad loc.* (ed. Krishnamoorthy, p. 39): *na tu muneḥ śoka iti mantavyam| evaṃ hi sati tadduḥkhena so 'pi duḥkhita iti kṛtvā rasasyātmateṭi niravakāśaṃ bhavet| na ca duḥkhasantaptasyaiśā daśeti*

⁸¹ Quoted in *Locana ad Dhvanyāloka* 2.4. We might add that while Abhinavagupta would have no objection against the arising of *karuṇarasa* in the spectators, he would definitely oppose the arising of actual *śoka* in them.

⁸² *Bālarāmāyaṇa*, Act Three, verse 67+: PRAHASTAḥ: *deva! neyaṃ jānakī, na cedam aindusēkharaṃ dhanuḥ*| RĀVAṆAḥ: *tat kim idam?* PRAHASTAḥ: *prekṣaṇakam idam*|

⁸³ *Ibid.*, verse 74+: *idaṃ taṃ naṭagarjitaṃ nāma*|

⁸⁴ *Ibid.*: *iyam api sā naṭavibhīṣikā*|

[i.e. makes real] even to unreal things'.⁸⁵ But when king Janaka places Sītā's hand on Rāma's, Rāvaṇa loses his self-control, and exclaims: 'Ah, what?! This falsely and vainly sophisticated bug of a *kṣatriya*-boy is clutching Sītā's hand, although I, the lord of Laṅkā, am present! So he is as good as dead.'⁸⁶ Prahasta cannot help laughing to himself, and remarks somewhat ironically: 'Lord of the *rākṣasas*! The performance is almost over. So please, Sire, consider the actors' talent in clever acting and the way they intensify the aesthetic relish.' Rāvaṇa pulls himself together and feels like an idiot: 'Why, this is a play. I've become enraged for no reason.'⁸⁷ Needless to say, his aesthetic pleasure is completely ruined, and the only thing he feels is fury.⁸⁸

The third act of the *Bālarāmāyaṇa* is an excellent study of the complete failure of a dramatic performance.⁸⁹ Rāvaṇa's is a typical example of a gross error in theatrical framing. 'The theatrical frame', writes Elam, 'is in effect the product of a set of transactional [actor-spectator] conventions governing the participants' expectations and their understanding of the kinds of reality involved in the performance. The theatregoer will accept that, at least in dramatic representations, an alternative and fictional reality is to be presented by individuals designated as the performers, and that his own role with respect to that represented reality is to be that of a privileged "onlooker".'⁹⁰ But there are cases when the operation of the dramatic and theatrical conventions (*nāṭyadharma*) fails, the spectators mistake the performance for real-life activity, and they start collecting money for the liberation of a poor slave-girl they have seen in a soap-opera.⁹¹ But apart from such gross mistakes as running up to the stage and trying to change the course of events, the collapse of boundaries between real and fictional worlds in the mind of the spectator results in the failure of any kind of aesthetic experience, since the adequate emotional answer for something we perceive as actual can only be actual itself, that is, it cannot be *rasa*, only a *sthāyibhāva*.

There was a view current among Sanskrit aestheticians that if the aim of the poet is to satisfy his king, he may present the deeds of the latter in a play.⁹² Abhinavagupta, however, did not share this opinion, precisely because

⁸⁵Ibid., verse 77+: *seyaṃ kavīnāṃ vacanākāmadhenuḥ, yad asadbhūtam api sūte*]

⁸⁶Ibid., verse 84+: *āḥ, katham ayam alīkadurvidagdhāḥ kṣatriyabaṭukīṭo mamāpi laikeśva-rasya purataḥ sītāyāḥ pāṇiṃ pāṇinā pīdayati! tad eṣa na bhavati*]

⁸⁷Ibid., verse 85+: PRAHASTAḥ: *rākṣasapate! paryavasitaprāyaḥ prekṣāvidhiḥ tad bhāva-yatu caturābhīnayāṃ buddhiṃ rasavṛddhiṃ ca nartakānāṃ devaḥ*] RĀVAṆA (*sasmarāṇalajjam ātmagatam*): *katham prekṣaṇakam etat mudhā saṃrabdham asmābhiḥ*]

⁸⁸Ibid., verse 90: *yātaḥ padaṃ mama ruṣāṃ ca mṛṣaiva rāmaḥ*]

⁸⁹Other examples from Sanskrit literature are the third act of Harṣa's *Priyadarśikā*, and the seventh act of Bhavabhūti's *Uttararāmacarita*. See also BANSAT-BOUDON p. 148ff.

⁹⁰ELAM, p. 88.

⁹¹As it actually happened in Hungary. 'Gross errors in framing,' observes ELAM (pp. 89f.), '[...] are less common in the theatre than with popular mass-media drama [...], since the conventionalized markers are much clearer. The legend of the cowboy spectator who shoots the stage villain is fairly apocryphal (although Goffman [...] reports an actual case of a drunken Virginian spectator shooting a "devil" represented by a mere puppet).'

⁹²This view is also represented in the *Nāṭakalakṣaṇaratnakośa* (p. 3): *vartamānam api nṛpater mahābhūtasya kavibuddhiprakaṣād āsāditabījabindvādikaṃ yadi bhavati, bhavaty eva nāṭakaviṣayam*]. But cf. *Nāṭyadarpaṇa*, p. 25: *vartamāne ca netari tatkalaprasiddhibādhayā*

he reckoned the spectators should maintain a certain emotional distance from the performance:⁹³

‘prabhuparitoṣāya prabhucaritaṃ kadācin nāṭye varṇanāyāṃ’ iti ‘yathā daityāḥ surair jitā’ (Nāṭyaśāstra 1.57) ity etasmāl labhyata iti kecid āhuḥ| tad asat, daśarūpakalakṣaṇayuktivirodhāt| tatra hi kiñcit prasiddhacaritaṃ kiñcid utpādyacaritaṃ iti vakṣyate| na ca vartamānacaritānukāro yuktaḥ, vineyānām tatra rāgaḍveṣamādhyasthatādinā tanmayībhāvābhāve prīter abhāvena vyutpatter apy abhāvāt|

Some people assert that the view, according to which sometimes the deeds of a ruler may be presented in a play in order to satisfy the ruler, follows from the verse ‘[at the end of the *nāṇḍī*, a representation was made of] how the gods defeated the demons’. That [assertion] is not correct, because it contradicts the definition of the ten dramatic genres. For, as it will be shown [in the following], in [these dramatic genres] sometimes the deeds of a well-known [hero], and sometimes the deeds of an invented [hero] [are presented]. But the imitation [in a dramatic representation] of the deeds of a contemporary person is not appropriate, since in this case the disciples [i.e. the spectators] could not identify themselves [with the presentation] because of their [various emotions] such as lust, hatred, or indifference; thus they would not feel pleasure, and therefore no instruction could take place either.

If an individual of the real world appears as a character in the dramatic world, their ‘trans-world identity’ can be the source of problems. Rolf Hochhuth’s play *Soldiers* ‘was banned in England because the central figure, “Churchill”, was seen at once to refer to and to defame (through inventive elaboration) the *W_o* [real world] original. Arguments in favour of the autonomy of the dramatic world in this case were not persuasive.’⁹⁴ The main criterion in determining the ‘trans-world identity’ of a character in a play and a historical figure is, as Elam pointed out, ‘to consider the culturally determined *essential properties* of the figure in question and to judge whether they are preserved in the world of drama’.⁹⁵ This question appears in the context of *prasiddhatva* in Sanskrit dramatic theory. Classical Indian plays can be divided into two broad categories on the basis of their plot. On the one hand there are those plays the story of which is the invention of the poet (*utpādyavastu*). Among the classical genres of Indian drama, *prakaraṇas* are the typical representatives of this group.⁹⁶ On the other hand the story of several plays can be traced back

rasahānīḥ syāt|

⁹³ *Abhinavabhāratī ad Nāṭyaśāstra 1.58 (tato brahmādayo devāḥ prayogaparitoṣitāḥ)* (GOS, vol. I, p. 27). Cf. GNOLI 1968, p. 64, note 1; BANSAT-BOUDON, p. 128, note 212.

⁹⁴ ELAM, p. 106.

⁹⁵ ELAM, *ibid.*

⁹⁶ *Nāṭyaśāstra* 18.45 (GOS, vol. II, p. 430): *yatra kavir ātmaśaktyā vastu śarīraṃ ca nāyakaṃ caiva| autpattikaṃ prakurute prakaraṇam iti tad buddhair jñeyam|*

to some well-known (*prakhyāta*) source, such as the *purāṇas* or the epics. The *nāṭaka* belongs to this category. As Bharata teaches in the *Nāṭyaśāstra*:⁹⁷

prakhyātavastuviṣayaṃ prakhyātodāttanāyakaṃ caiva|
rājarṣivamśyacaritaṃ tathaiva divyāśrayopetaṃ||

[That play is called a *nāṭaka*] the subject of which is a well-known plot, which also has a well-known, illustrious hero, which presents the deeds of those who belong to the families of sage-like kings, and which is endowed with [the motif of] divine assistance as well.

The above interpretation of *prakhyātavastuviṣayaṃ* is roughly the same as that of Śaṅkuka.⁹⁸ Abhinavagupta (following his teacher, Bhaṭṭa Tauta) preferred a more precise definition of *prasiddhatva* (renown, celebrity), consisting of three factors: ‘A certain person acted in a certain way in a certain place’ (*amuka evaṃkārī amutra deśe*).⁹⁹ For example, everybody knows that the scene of king Udayana’s adventures is mainly Kauśāmbī, and if a poet continuously presented him as residing in some other place, without mentioning that he has some reason to be there, such a description would not be plausible and therefore it would ruin the aesthetic relish of the play.¹⁰⁰

This does not mean, however, that a poet cannot modify a traditional story in any way, or cannot expand it with freshly invented episodes. Since the dramatic world is always conceived as a ‘hypothetical variation’ of the actual reality, even when the two worlds are brought into contact, the characters in a play are only the possible varieties of their real counterparts, who serve as a model or a point of departure for the poet.¹⁰¹ In fact, sometimes he has to make some modifications in order to preserve the aesthetic unity of the play. Ānandavardhana put great emphasis on the autonomy of the poet in fashioning his own world of poetry.¹⁰² He lists several means which can assist a poetic work in the suggestion of *rasas* and the like. One of these means is as follows:¹⁰³

itivṛttavaśāyātāṃ kathañcid rasānanugūṇāṃ sthitiṃ tyaktvā punar
utprekṣyāpy antarābhīṣṭarasocitakathonnayo vidheyah|

Having left out a situation he met in the context of a narrative, which is in some way not in harmony with the *rasa* [of the poem or play], [the poet] should further introduce a story, even if he has invented it, which is appropriate to the *rasa* he has in mind.

⁹⁷ *Nāṭyaśāstra* 18.10 (GOS, vol. II, p. 412).

⁹⁸ *Abhinavabhāratī ad loc.* (GOS, vol. II, p. 411): *prakhyāte bhāratādaṃ yad vastu tad viṣayo 'sya . . . iti śrīśaṅkukaḥ|* ‘ “Its subject is a story [which is found] in a well-known [source] such as the Mahābhārata”, says Śrīśaṅkukaḥ.’

⁹⁹ *Abhinavabhāratī*, *ibid.*

¹⁰⁰ *Abhinavabhāratī*, *ibid.*: *cakravartino 'pi hi vatsarājasya kauśāmbīvyatirikte viṣaye kāryāntaropakṣepeṇa vinā yaṃ nīrantaraṃ nirvarṇanaṃ tad vairasyāya bhavati, tatra prasiddhikhaṇḍanena pratītivighātāt, kā kathā rasacarvaṇāyāḥ|*

¹⁰¹ Cf. ELAM, p. 109.

¹⁰² Cf. *Dhvanyāloka* 3.42+ (ed. Krishnamoorthy, p. 250): *apāre kāvyasaṃsāre kavir ekaḥ prajāpatih| yathāsmāi rocate viśvaṃ tathedaṃ parivartate|*

¹⁰³ *Dhvanyāloka* 3.11+ (ed. Krishnamoorthy, pp. 142f.)

But, as Abhinavagupta points out, some stories require too drastic modifications to become fit for dramatic representation. First of all, if a poet presents a deity as the main character of his *nāṭaka*, he has two options to choose from. He can invest his divine hero with human emotions, such as longing for the beloved, fear, or astonishment, but then his hero would become nothing more than a human being. On the other hand, if he stuck to the divinity of his hero, the attribution of mental anguishes to a god would contradict our knowledge about the nature of divine beings. The poet's other option would be to present his hero as a real god, free from all the painful and interesting human emotions, but then the play would lack any variety and therefore it would lose its attraction for the spectators' heart. And since the gods never suffer, how could we learn from their stories the means of obviating our painful experiences?¹⁰⁴

Roughly the same train of thought can be applied to the presentation of contemporary figures in *nāṭakas*. Although Ānandavardhana encourages the poets to get rid of any motif which could hinder the aesthetic experience and to insert freely invented stories, since after all their task is to write *kāvya* and not *itihāsa*,¹⁰⁵ still the more recent events are described in a story, the more difficult it becomes to alter any incident without running up against the incredulous indignation of the audience. And if we cling to the bare facts, what's the point in writing poetry? Says Abhinavagupta:¹⁰⁶

*ata eva pratītivighāṭasya vairasyadāyinaḥ sambhavo yatra, tan nā-
ṭake nopanibaddhavyam| tena vartamānacaritaṁ cāvarṇaniyam eva,
tatra viparītaprasiddhibādhayādhyāropasyakiñcītkaratvāt|*

For this very reason, if with regard to [some story or other motif in a play] there is a possibility of contradicting common knowledge, which could cause the lack of aesthetic relish, that [sort of story, etc.] should not be written in a *nāṭaka*. Therefore the deeds of a contemporary character should definitely not be related, since in such a case the attribution [of invented qualities to the character] could not succeed because of the opposition of the contradictory common knowledge.

Certainly it would not be fair to accuse Jayanta of crude naturalism. His play is rather a curious mélange of the real and the fictional. One could call it a *Dokumentarspiel*¹⁰⁷ inasmuch as its plot is based on the events of the

¹⁰⁴ *Abhinavabhāratī ad Nāṭyaśāstra* 18.10 (GOS, vol. II, p. 412): *yadi tu mukhyatvena-iva devacaritaṁ varṇyate, tat tāvad vipralambhakarūṇādbhutabhayānākarasocitaṁ cen nibadhyate, tan mānuṣacaritaṁ eva sampadyate, pratyuta devānām *ādhyādhānam* (conj. : *ādhyādhānam* ed.) *prasiddhivighātakam| tatra cokto doṣaḥ| vipralambhādyabhāve tu kām tatra vicitrataḥ, rañjanāyā etat*prāṇatvāt|* (conj. RAGHAVAN : *°pramāṇatvāt* ed.) *ata eva hṛdayasaṁvādo 'pi devacarite durlabhaḥ| na ca teṣāṁ duḥkham asti, yatpratīkāropāye vyutpādanaṁ syāt|*

¹⁰⁵ *Dhvanyāloka* 3.11+ (ed. Krishnamoorthy p. 144): *kavinaḥ kāvyam upanibaddh-natā sarvātmanā rasaparatanetreṇa bhavitavyam| tatretivṛtte yadi rasānanugūṇāṁ sthitiṁ paśyēt tām bhaṅktvāpi svatantratayā rasānugūṇam kathāntaram utpādayet| na hi kaver itivṛttamātranirvahanena kiñcit prayojanam, itihāsād eva tatsiddheḥ|*

¹⁰⁶ *Abhinavabhāratī ad Nāṭyaśāstra* 18.10 (GOS, vol. II, p. 413).

¹⁰⁷ WEZLER 1976, p. 340.

playwright's recent past: Śaṅkaravarman and Sugandhā were a real royal couple ruling in the last decades of the ninth century, most probably the king did ban the sect of the *nīlāmbaras*, and the concept of *sarvāgamaprāmāṇya* seems to have been an important issue of that period. But we can be sure that for instance the two Śaiva *sādhakas* in the cremation-ground, or the servant who dupes the Jaina monk, were invented by Jayanta on the basis of his experiences, or rather his prejudices. The same is true about the Buddhist monk, whose name Dharmottara echoes that of the famous Buddhist philosopher, or the hero of the play, the Mīmāṃsaka Śaṅkarṣaṇa, who might represent a portion of Jayanta's own character.

The elusiveness of the *Āgamaḍambara* could be very disturbing for an expert in *nāṭyaśāstra*. Should one classify it as a *nāṭaka*, with the king as its real hero? This solution is not very plausible, since the king, apart from being *varṭamāna*, does not even appear on the stage, even if his interests stand clearly behind the course of events. Is it then a *prakaraṇa*? Not quite, since its story is not entirely invented, and even if Bharata allows the poet to derive the plot and the characters of his *prakaraṇa* from a text which was 'not handed down by the ancient sages' (*anārṣa*), provided that he endows the events and characters with new qualities,¹⁰⁸ this only means, in Abhinavagupta's interpretation, that the playwright may borrow the plot from such collections as the *Bṛhatkathā* (e.g. the story of Mūladeva), or from the works of some earlier poet (e.g. the deeds of Samudradatta). He certainly cannot pick up a story from just anywhere he pleases (*tatra yo 'nutpādyo 'ṁśo na kutrastho grāhyaḥ*), and I doubt that Abhinavagupta would have rejoiced in a *prakaraṇa* which had a contemporary setting.¹⁰⁹

On the other hand, a *prakaraṇa* is taught to be a play which presents the stories of Brahmins, merchants, ministers, priests, officials, and travelling tradesmen, and such stories should be 'of various kinds' (*naikavidham*), which in Abhinavagupta's interpretation means, 'connected with various *rasas*' (*anekarasayutam*).¹¹⁰ And Jayanta does introduce such characters: the hero of the play is a 'twice-born', who becomes later the subordinate of *amātya* Jayanta; we witness the complaints of two Vedic priests in the prelude before the last act, and even a rich merchant, who sponsors a huge feast for the ascetics, gets an important role in the second act (although he does not actually enter the stage). But are there servants, rakes, and courtesans appearing in the play?¹¹¹ Well, one could possibly say yes. The *ceṭa* in the prelude of the second act

¹⁰⁸ *Nāṭyaśāstra* 18.46 (GOS, vol. II, p. 430): *yad anārṣam athāhāryam kāvyam prakaroty abhūtaguṇayuktam| utpannabījāvastu prakaraṇam iti tad api vijñeyam||*

¹⁰⁹ *Abhinavabhāratī* ad loc. (GOS, vol. II, pp. 429f): *yatra samutpādyam na bhavati tatra yo 'nutpādyo 'ṁśaḥ na kutrastho grāhya iti darśayitum āha 'yad anārṣam' ityādi| 'anārṣam' iti purāṇādivyatikṛtabṛhatkathādyupanibaddham mūladevacaritādi| 'āhāryam' iti pūrvakavikāvyād vāharaṇīyam samudradattaceṣṭitādi|* Cf. SRINIVASAN, p. 73, which contains Schmithausen's emendations proposed for the rest of the passage.

¹¹⁰ Cf. *Nāṭyaśāstra* 18.48 (GOS, vol. II, p. 431): *vipraṇāṁśasacivānām purohitānām amātya-sārthavāhānām| caritam yan naikavidham jñeyam tat prakaraṇam nāma||*, and Abhinavagupta's comm. ad loc.

¹¹¹ *Nāṭyaśāstra* 18.50 (GOS, ibid.): *dāsaviṭaśreṣṭhiyutam veśāstryupacārakāraṇopetam|*

does not require further comment. The decadent life of the Buddhist monks is pretty close to a *viṭa*'s, and both the maidservants and the Jain nun (and the *ceṭa* disguised as a Jain nun) are all for amorous entertainment. But can, for instance, the lengthy lecture of the Naiyāyika professor at the end of the play be fitted into a *prakaraṇa*, or indeed into any kind of play?

The Director simply calls the *Āgamaḍambara* 'an extraordinary / strange play' (*kimapi rūpakam*), without any further specification, and I think we should reconcile ourself to the fact that this play is truly *aśāstrīyam*. Still, no Sanskrit drama can oppose the classical tradition to such an extent as not to have a pre-dominant aesthetic flavour, and the nature of this *rasa* is well worth examining.

3.6

Already Raghavan observed that the *Āgamaḍambara* can be fitted in the tradition of 'philosophical plays' in classical Indian literature, other examples of which include the *Śārīputraprakaraṇa* of Aśvaghoṣa, and the *Prabodhacandrodaya* of Kṛṣṇamiśra.¹¹² He also pointed out that the dominant *rasa* of these plays is *śānta*, the aesthetic relish of quietude.¹¹³ *Śānta* is a relatively new arrival in the system of *rasas*, and its very existence was the subject of serious debate among Indian aestheticians.¹¹⁴ Nevertheless if we examine two early definitions of *śāntarasa*, the interpolated passage in the *Nāṭyaśāstra*¹¹⁵ and the verses of Rudraṭa,¹¹⁶ we find that several of its characteristics are found in Jayanta's play. True knowledge is essential to attain final liberation from the world of eternal rebirth: the Mīmāṃsaka hero of the play is convinced that he possesses this knowledge, and he is ready to defend it against deluded heretics who are completely mistaken about the real nature of things. The quest for liberation

¹¹² *Āgamaḍambara* (ed. pr.), p. viii.

¹¹³ RAGHAVAN 1975, p. 40.

¹¹⁴ Cf. MASSON-PATWARDHAN 1969, *passim*. The verses dealing with *śāntarasa* are clearly interpolations in the text of the *Nāṭyaśāstra*, and already Abhinavagupta mentioned that they could not be found in all manuscripts (Abhinavagupta's comm. on these verses (*Abhinavabhāratī* (GOS), vol. I, p. 333: *cirantanapustakeṣu 'sthāyibhāvān rasatvam upaneṣyāma' ity anantaram 'śānto nāma śamathāyibhāvātma' ityādi śāntalakṣaṇam paṭhyate*). Cf. SRINIVASAN, pp. 51ff.

¹¹⁵ *Nāṭyaśāstra* after 6.82 (GOS, vol. I, pp. 326ff): *atha śānto nāma śamasthāyibhāvātma mokṣappravartakaḥ| sa tu tattvajñānavairāgyāśayaśuddhyādibhir vibhāvaiḥ samutpadyate| tasya yamanīyamādhyātmadhyānadhāraṇ opāsanasarvabhūtadayālīṅgagrahaṇ ādibhir anubhāvair abhinayaḥ prayoktavyaḥ| vyabhicāriṇaś cāsya nirvedasmṛtidhṛti-sarvāśramaśaucastambharomāñcādayaḥ| atrāryaḥ ślokāś ca bhavanti—mokṣādhyātma*samutthas (v.l. °nimittas) tattvajñānārthahetusamyuktaḥ| *naiḥśreyasopadiṣṭaḥ (v.l. niḥśreyasasamyuktaḥ) śāntaraso nāma *sambhavati (v.l. vijñeyah)|| buddhīndriya-karmendriya*samrodhādhyātmamasamsthītopetaḥ (v.l. °nirodhato 'dhyātmamasamjñītaś caiva)| sarvaprāṇi*sukhahitaḥ (v.l. °hitaḥ khalu) śāntaraso nāma vijñeyah|| na yatra duḥkhaṁ na sukhaṁ na dveṣo nāpi matsaraḥ| samaḥ sarveṣu bhūteṣu sa śāntaḥ prathito rasaḥ||*

¹¹⁶ *Kāvya-lanikāra* 15.15–16 (quoted in RAGHAVAN 1975, p. 48): *samyagjñānaprakṛtiḥ śānto vigatecchanāyako bhavati| samyagjñānaṁ viṣaye tamaso rāgasya cāpagamāt| janma-jarāmaraṇādītrāso vairāgyavāsanā viṣaye| sukhaduḥkhaḥ anicchādveṣāv iti tatra jāyante||* Rudraṭa flourished between 825 and 850 according to KANE 1971, p. 155), and was probably Kashmirian.

is incompatible with plunging into mundane pleasures, so no wonder that our hero is deeply shocked and disgusted when he witnesses the depraved practices of the Buddhists and the *nīlāmbaras*, but praises the asceticism of the Jains and the *śaivas*. He also betrays great compassion when he lets the Jain teacher beat a retreat. The sole obstacle for him in realising complete dispassion is his ambitious nature, but his initial zeal will much abate towards the end of the play.

But already the *nāndī* and the *prastāvanā* indicate clearly the *rasa* of the play. The opening benediction invokes Brahman ‘by which beginningless ignorance is gradually destroyed’, and ‘at the very start of whose “descent” to the level of consciousness desires for the enjoyment of other pleasing objects cease (*śāmyanti*)’. Then in comes the Director whose disillusion with his profession and life in general does not seem to be completely out of place if we consider that *nirveda* was held by many to be the permanent mental state behind *śāntarasa*.¹¹⁷ Abhinavagupta attributed this view to Ānandavardhana,¹¹⁸ who actually preferred to use the expression ‘bliss of the destruction of desires’, *tr̥ṣṇākṣayasukha*.¹¹⁹

As we have already seen, Ānandavardhana believed that Vyāsa had a double objective in view with the *Mahābhārata*: on the level of *śāstra* he wanted to direct our attention towards *mokṣa*, and on the level of poetry he intended to compose an epic with quietude as its predominant *rasa*, and he achieved his goal by evoking dispassion in the reader. This becomes clear from the rather pessimistic conclusion of the *Mahābhārata*, ‘which produces sadness by the cruel end of the Vṛṣṇis and the Pāṇḍavas’.¹²⁰ The great Bhīṣma’s admonishing words are part of this concept:¹²¹

yathā yathā viparyeti lokatantram asāravat|
tathā tathā virāgo ’tra jāyate nātra saṃśayaḥ||

As the unsubstantial course of worldly things goes gradually amiss,
so does disaffection arise with it by degrees, there is no doubt about
this.

But the predominance of *mokṣa* and *śāntarasa* has already been suggested in the Contents (*anukramaṇī*) of the epic, namely in the following sentence: ‘And the eternal Blessed Vāsudeva is glorified here’ (*bhagavān vāsudevaś ca kīrtyate ’tra sanātanaḥ*, *Mahābhārata* 1.1.193). Says Ānandavardhana:¹²²

anena hy ayam artho vyaṅgyatvena vivakṣito, yad atra mahābhārate
pāṇḍavādicaritaṃ yat kīrtyate, tat sarvaṃ avasānavirasam avidyā-
prapañcarūpaṃ ca| paramārthasatyasvarūpas tu bhagavān vāsudevo

¹¹⁷ Cf. *Abhinavabhāratī* (GOS), vol. I, p. 327: *tattvajñānotthito nirveda [śāntasya sthāyī] iti kecīṭ|*

¹¹⁸ *Locana ad Dhvanyāloka* 3.26, 4.5.

¹¹⁹ *Dhvanyāloka* 3.26+ (ed. Krishnamoorthy, p. 182): *śāntaś ca tr̥ṣṇākṣayasukhasya yaḥ paripoṣas tallakṣaṇo rasaḥ pratīyate eva|*

¹²⁰ *Dhvanyāloka* 4.5+ (ed. Krishnamoorthy, p. 274): *vṛṣṇipāṇḍavavirasāvasānavaimanasya-dāyiniṃ...*

¹²¹ *Dhvanyāloka* ibid., cf. *Mahābhārata* 12.168.4.

¹²² *Dhvanyāloka* 4.5+ (ed. Krishnamoorthy, p. 276).

'tra kīrtiyate| tasmāt tasminn eva parameśvare bhagavati bhavata bhāvitacetaso, mā bhūta vibhūtiṣu niḥsārāsu rāgiṇo, guṇeṣu vā naya-vinayaparākramādiṣu amiṣu kevaleṣu keṣucit sarvātmanā pratinivīṣṭa-dhiyaḥ| tathā cāgre paśyata niḥsāratāṃ saṃsārasyeti| amum evārthā-tiśayaṃ dyotayan sphuṭam evāvabhāṣate vyañjakaśaktyanugrḥitāś ca-śabdaḥ| evaṃvidham evārthaṃ garbhīkṛtaṃ sandarśayanto 'nantara-ślokā lakṣyante 'sa hi satyam' ityādayaḥ|

For by this [sentence] the following meaning is intended as the suggested one: 'Here, in the *Mahābhārata*, the deeds of the Pāṇḍavas and others, which are sung, are all tragic in their conclusion and are essentially the manifold manifestation of ignorance. But [in fact] the Blessed Vāsudeva, whose true nature is the ultimate reality, is glorified here. Therefore concentrate your thoughts only on that blessed Greatest God, do not hanker after unsubstantial riches, and do not focus wholeheartedly just on these few good qualities such as righteous conduct, discipline, valour, and the like. And thus behold in what follows the insubstantiality of the world.' The word "and", which is endowed with the power of suggestion, shines forth clearly, illuminating the same superior sense. The immediately following verses, beginning with 'for he is reality', are seen to reveal the same meaning, which is hidden within them.

It is the same revelation about the shadowy nature of our reality which is the wellspring of the Director's highly unprofessional behaviour. He realised that 'being an actor is indeed an extremely wretched means of supporting one's family, in which one is continuously practicing a display of utterly false behaviour', and he is not consoled by the fact that 'all this multitude of creatures, from Brahmā down to the animals, roams about in worldly existence through Illusion alone'. His disillusion (*nirveda*), which has reached its apex when he was asked to stage an utterly worthless play, turns him towards the highest goal of man, and provides the play the keynote of *śāntarasa*.

Nevertheless there was a significant opposition against the acceptance of *śānta* as the ninth *rasa*, and even those who acquiesced in its existence had serious doubts about the possibilities of its presentation on the stage. The *Daśarūpaka* refers to 'some people' who list *śānta* among the other *rasas*, but Dhanañjaya hastens to add that 'it cannot thrive in plays'.¹²³ Dhanika in his commentary mentions the radical view of those who deny *in toto* the possibility of a quietistic *rasa*, 'since it is impossible to destroy desire and hatred which reached [our present age] in a beginningless continuity of time'. Others include it in the heroic, or the repulsive, or other *rasas*.¹²⁴ 'However that may be', says Dhanika, 'we do not accept at all that quietude (*śama*) could be the permanent sentiment in *nāṭakas* and other [kinds of drama] the soul of which is performance,

¹²³ *Daśarūpaka* 4.35: *śamam api kecit prāhuḥ puṣṭir nāṭyeṣu naitasya*||

¹²⁴ *Avaloka ad loc.*, p.202: *anye tu vastutas tasyābhāvaṃ varṇayanti, anādikālapravāhāyātarāgadveṣayor ucchettum aśakyatvāt| anye tu vīrabibhatsādāv ant-arbhāvaṃ varṇayanti*||

since it is not suitable for performance because it consists of the cessation of all activities.¹²⁵ Therefore the permanent sentiment of the *Nāgānanda* cannot be *śama*, especially because the hero is in love and becomes the king of the *vidhyādhara*s, neither of which facts goes well with quietude. The permanent sentiment of this play is fortitude (*utsāha*), and its *rasa* is the compassionate kind of heroism (*dayāvīra*).¹²⁶

This kind of criticism was already familiar to Ānandavardhana, who spoke up for the presence of *śānta* even in the dramatic genre. According to him, even if its permanent sentiment, that is the pleasure of the cessation of all desires (*tr̥ṣṇākṣayasukha*) ‘might not be part of everyone’s experience, still it cannot be rejected as the special mental operation of exalted persons who are not like the other people’.¹²⁷ It is not right to include *śānta* in *vīra*, since heroism necessarily contains some egoism, which runs counter with quietude.¹²⁸ Abhinavagupta adds that its equation with repulsion is equally misleading, since *jugupsā* is only the transitory ancillary sentiment of *śānta*. He also observes that even if the culmination of *śānta* cannot be presented because of the absence of indicatory symptoms (*anubhāvas*), its earlier phases can, through such signs as self-control, religious observances, and even bearing the yoke of a kingdom.¹²⁹

But even Ānandavardhana’s eloquent justification was not enough to dispel all doubts about the aesthetic relish of quietude. The author of the *Candrikā* commentary on the *Dhvanyāloka* remarked that ‘*śāntarasa* should not be employed as the leading [relish of a poetic work].’¹³⁰ Even Abhinavagupta admitted the following.¹³¹

*śāntabībhatsarasau tu caramapumarthayogāt, tatra ca sarvasya nā-
dhi*kāre ’pi (conj. : °kāro ’pi ed.) kasyacid apaścīmajanmano ’dhi-
kārat nātake yady api tatphalapradhānatayā prādhānyam avalam-
beyātām, tathāpi nāsau pracuraprayoga iti tayoh puruṣārthapravara-
prāṇitayor api vīradirasāntarādhyāvāpenāvasthāpanam*

But although the *rasas* of quietude and repulsion, because they are appropriate to the ultimate goal of man [i.e. liberation], and since some extraordinary people of excellent birth *are* qualified [for *mokṣa*], even if not everyone is qualified for it, could become predominant in a *nāṭaka* inasmuch as that [i.e. liberation] is the principally

¹²⁵ *Avaloka*, ibid.: *yathā tathāstu, sarvathā nāṭakādāv abhinayātmani sthāyītvam asmābhiḥ śamasya neṣyate, tasya samastavyāpārāpravilayarūpasyābhinayāyogāt*

¹²⁶ *Avaloka*, ibid., p. 203: *yat tu kaiścin nāgānandādaś śamasya sthāyītvam upavarṇitam, tan malayavatyanurāgeṇāprabandhapravṛttena, ante vidyādharaśakravartitvaprapṛteś ca viruddham* (...) *ato dayāvīrotsāhasya tatra sthāyītvam...*

¹²⁷ *Dhvanyāloka* 3.26+ (ed. Krishnamoorthy, p. 182): *yadi nāma sarvajanānubhāvagocaratā tasya nāsti, naitāvatāsāv alokasāmānyamahānubhāvacittavṛttiviśeṣaḥ pratikṣeptuṃ śakyah*

¹²⁸ *Dhvanyāloka*, ibid.: *na ca vīre tasyāntarbhāvaḥ kartuṃ yuktaḥ, tasyābhimānamayatvena vyavasthāpanāt, asya cāhaṅkārapraśamaikarūpatayā sthiteḥ*

¹²⁹ *Locana ad loc.*

¹³⁰ *Locana*, ibid. (Kāshī ed., p. 394): *ādhikārikatvena tu śānto raso na nibaddhavya iti candrikākāraḥ*

¹³¹ *Abhinavabhāratī ad Nāṭyaśāstra* 18.110 (GOS, vol. II, p. 451); cf. J.C. WRIGHT, ‘Vṛtti in the *Daśarūpakavidhānādhyāya* of the *Abhinavabhāratī*’ in: BSOAS 26 (1963), pp. 92ff.

intended result, still this is not an extensive practice. Therefore even if these two [i.e. quietude and repulsion] are animated by the best of the human goals, still they are employed with other *rasas* such as heroism mixed into them.

Before expounding his own ideas, Abhinavagupta refers to several theories about the *sthāyibhāva* of *śāntarasa*. Among those who held the opinion that it was *nirveda*, some made reference to the *Nyāyasūtra*.¹³² Others, however, adopted the belief that any of the eight permanent mental states can be the *sthāyī* of *śānta*.¹³³

anye manyante| ratyādaya evāṣṭau cittavṛttiviśeṣā uktāḥ| tata eva ka-
thitavibhāvaviviktaśrutādyalaukikavibhāvaviśeṣasaṃśrayāḥ vicitrā eva
tāvat| tataś ca tanmadhyād evānyatamo 'tra sthāyī| tatra anāhatā-
nandamayāsvātmaviśayā ratir eva mokṣasādhanaṃ iti, saiva śānte
sthāyīnīti| yathoktaṃ, 'yaś cātmaratir eva syād ātmatṛptaś ca māna-
vaḥ| ātmany eva ca santuṣṭaḥ tasya kāryaṃ na vidyate||' iti| evaṃ
samastaviśayaṃ vaikṛtaṃ paśyataḥ, viśvaṃ ca śocyam vilokayataḥ,
sāṃsārikam ca vṛttāntam apakāritvena paśyataḥ, sātīśayam asam-
mohapradhānaṃ vīryam āśritavataḥ, sarvasmāt viśayasārthād bibhya-
taḥ, sarvalokasprhaṇyād api pramadāder jugupsamānasya, apūrva-
svātmātiśayalābhād viśmayamānasya mokṣasiddhir iti, ratihāsādīnām
viśmayāntānām anyatamasya sthāyītvam nirūpaṇīyam|

‘Others embrace the following view: “It is delight etc. which are taught as the eight particular kinds of mental operations. It is they that first of all become very diverse when they are connected with special, supra-mundane eliciting factors (*vibhāvas*) such as the study of Scripture, which are different from the [already] mentioned eliciting factors. And therefore any one among just these [eight *vibhāvas*] [can be] its [i.e. *śāntarasa*’s] permanent [mental basis] *sthāyī*. Of these, delight which has as its object one’s own self which is full of unimpaired bliss, is a means of attaining liberation, so it is indeed a permanent mental state of *śānta*. As it is taught, ‘That man has nothing left to accomplish whose delight is in his Self alone, who is contented in his Self, and who finds complete satisfaction in his Self.’ (*Bhagavadgītā* 3.17) Likewise, that person succeeds in attaining liberation who notices that everything is grotesque, who considers the whole world lamentable, who notices that worldly affairs are harmful, who resorts to great heroism which is based on true insight, who is afraid of all the multitude of sense-objects, who is disgusted by women and the like, even if the whole world lusts after them, and who is astonished when he obtains the unprecedented excellence of

¹³² *Abhinavabhāratī* (GOS), vol. I, p. 329: *nanu mithyājñānamūlo viśayagandhas tattvajñānāt praśāmyatīti duḥkhajanmasūtreṇākṣapādapādair vadadbhir mithyājñānāpacayakāraṇam tat-tvajñānam vairāgyasya doṣāpāyalakṣaṇasya kāraṇam uktam| nanu tataḥ kim? nanu vairāgyam nirvedaḥ|*

¹³³ *Abhinavabhāratī* (GOS), ibid. (I am following the reading of RAGHAVAN 1975, p. 109.)

his self. Therefore any one of [the eight permanent mental states] beginning with delight, laughter, etc. and ending with wonder, can be seen as the permanent [basis of *śānta*].’

This could also explain why the *Āgamaḍambara*, an allegedly *śāntarasa* play, resembles a kaleidoscope of various sentiments. The Mīmāṃsaka hero is fully self-confident in his knowledge, which entitles him to enlighten and humiliate those who stray in darkness. He truly admires himself, but he is also capable of appreciating other people’s values, such as asceticism. The *baṭu* calls him ‘supremely compassionate’ when he refrains from beating up the Jains with a stick. He mocks the hypocrite behaviour of the Buddhists, is utterly disgusted and shocked by the eccentric ritual of the *nīlāmbara* couples, and is even unwilling to enter into a debate with them because of the dangers of their impurity. So is Saṅkarṣaṇa a true *śāntarasa* hero? I cannot help hearing a tone of gentle irony in the way Jayanta presents the Mīmāṃsaka. Saṅkarṣaṇa is too much of an idealist, who believes that it is his sacred duty to turn back to the right track all who deviated from it, even in the service of worldly authorities that (mis)use his zeal for their own purposes. He is too self-conceited, therefore he has to fail and realise that his knowledge was not yet adequate.

If we glance over the *Dhvanyāloka*-passages about the role of *śāntarasa* in the *Mahābhārata*, it appears that although Ānandavardhana did distinguish the doctrinal and the poetic aspects of the epic, he also held that the emotions awakened by the narrative can assist the reader in attaining liberation.¹³⁴

*pāṇḍavādicaritavarṇanasyāpi vairāgyajanana-tātparyād vairāgyasya
ca mokṣamūlatvān mokṣasya ca bhagavatprāptiyupāyatvena mukhya-
tayā gītādiṣu pradarsītatvāt parabrahmaprāptiyupāyatvam eva para-
mparayā*

Even the description of the deeds of the Pāṇḍavas and other [heroes], since its aim is to produce disillusion, since disillusion is the basis of liberation, and since liberation had been shown in the *Gītā* and other [sacred texts] to be the most important means of attaining the Lord, [therefore even this description] is indirectly a means of attaining the highest Brahman.

But the first theoretician who explicitly stated that there is an intimate relation between Brahman-experience and aesthetic relish in general appears to have been Bhaṭṭa Nāyaka, whose ideas are condensed by Abhinavagupta as follows:¹³⁵

*bhāvite ca rase tasya bhogo yo ’nubhavasmarāṇapratipattibhyo vila-
kṣaṇa eva drutivistaravikāśātmā rajastamovaicitryānuviddhasattva-
mayanījacitsvabhāvanīrṇṛtīviśrāntīlakṣaṇaḥ parabrahmāsvādasavidhaḥ*

‘And after the *rasa* has been produced [through the operation of the words called “*bhāvakatva*, bringing into being”], its enjoyment [becomes possible], which very much differs from [ordinary] cognitions

¹³⁴ *Dhvanyāloka* 4.5+ (ed. Krishnamoorthy, p. 278).

¹³⁵ *Locana ad Dhvanyāloka* 2.4 (ed. *Kāvya-mālā*, p. 83, ed. Kashi, p. 183).

[whether] direct experience or memory, whose nature is melting, intensity, and expansion,¹³⁶ which is characterised by the repose in the beatitude of the true form of one's consciousness which is full of purity (*sattva*) blended with the variety of energy (*rajas*) and darkness (*tamas*), and which is similar to the experience of the highest Brahman.

Mammaṭa also summarises the theory of Bhaṭṭa Nāyaka:¹³⁷

kāvyē nāṭye cābhidhāto dvitīyena vibhāvādisādhāraṇīkaraṇātmanā bhāvakatvavyāpāreṇa bhāvya mānaḥ sthāyī sattvodrekaprakāśānandamayasaṁvidviśrāntisatattvena bhogena bhuḥyate—iti bhaṭṭanāyakaḥ

'In poems and in plays the permanent sentiment is transformed [into *rasa*] by the operation of "bringing into being" which is essentially the generalisation of the eliciting factors and [the indicatory symptoms and the temporary mental states] and which is different from [the word's operation called] denotation, [and then *rasa*] is enjoyed with enjoyment which is the same in its essence as the repose in [one's] consciousness which is full of bliss and radiance due to the abundance of purity (*sattva*)'—this is what Bhaṭṭa Nāyaka says.

If we review the opening benediction of the *Āgamaḍambara*, it might appear less puzzling now in the light of Ānandavardhana's and Bhaṭṭa Nāyaka's ideas. The invocation of the Brahman at the beginning of a *śāntarasa*-play seems natural. The Brahman's 'descent' to the path of consciousness might signify the prelude to the highest kind of mystical experience which must entail the arising of disillusion (*virāga*, *nirveda*) and the gradual awakening to the knowledge of reality. That this experience also involves bliss might sound perhaps unusual from the mouth of a Naiyāyika,¹³⁸ but we might say that someone who proceeds on the path leading to final liberation will rejoice as this radiant reality dawns upon him. And one station along this path may well be a play with quietude as its predominant *rasa* which distracts the spectator from the everyday world and directs his attention towards higher truths.

The fictitious world of drama offers an excellent analogy with the illusory nature of the world we live in. The world we call 'actual' 'is nevertheless a possible world in itself—that is, a construct deriving from the conceptual and textual constraints on the spectator's understanding.'¹³⁹ The poet has an almost divine autonomy in fashioning his poetic world. 'In the boundless world

¹³⁶ Ingalls (-Masson-Patwardhan) translate *vistara* as 'expansion', and *vikāsa* as 'radiance' (*Dhvanyāloka* (HOS), p. 222), GNOLI (1968, p. 108) as 'enlargement' and 'expansion', respectively. *vikāsa* might also have the sense of 'cheerfulness'. Raghavan notes (RAGHAVAN 1978, p. 426, note 1) that in the *Daśarūpaka* the mental state of *vikāsa* corresponds to the erotic and the comic *rasas*, while *vistara* to the heroic and the marvellous.

¹³⁷ *Kāvya prakāśa*, vol. I, pp. 217ff.

¹³⁸ Jayanta (together with the mainstream *naiyāyikas*) held that the liberated state of the soul is not a blissful state, since it is equally without suffering and pleasure (cf. *Nyāyamañjarī*, vol. II, pp. 436ff). Bhāsarvajña represents another view among the *naiyāyikas*, namely that the liberated soul does experience beatitude (cf. *Nyāyabhūṣaṇa*, pp. 594ff).

¹³⁹ ELAM, p. 108.

of poetry’, says Ānandavardhana, ‘the poet is the only Creator. This whole universe revolves as he pleases. If the poet is amorous, a world full of flavour arises in the poem. If the same [poet] is disenchanted, all that world is without flavour. In a poem a good poet freely makes insentient things behave as sentient and sentient beings as insentient, as he pleases.’¹⁴⁰ A comparable idea is expressed in the words of semiotic analysis as follows: ‘It should not be thought that the “accessibility” of dramatic worlds renders them always and necessarily realistically mimetic. On the contrary, it is precisely the constant assumption that W_D [the dramatic world] is defined in relation to W_O [the actual world] as a hypothetical variation which allows any number of invented and even fantastic elements to be introduced into the drama without destroying the audience’s ability to recognize what is going on.’¹⁴¹

The actor also participates in the creation of the dramatic universe: he infuses life into the characters invented by the playwright or, put differently, he dissembles his real identity. As the Director says in the *Āgamaḍambara*:¹⁴² ‘Shame, for shame, being an actor is indeed an extremely wretched means of supporting one’s family, in which one is continuously practicing a display of utterly false behaviour. Hara, Viṣṇu, Brahmā, a sage, a king, a brutish fool, a rake, a coward, a hero, a happy man, a sad one: taking all roles the actor plays, feeling no shame before the people—in reality he is [just] resorting to craft to fill his belly.’ But his Assistant reminds him that he is no exception: ‘Who among gods, humans or animals has ever escaped from deceit and then reached the supreme goal? All this multitude of creatures, from Brahmā down to the animals, roams about in worldly existence through Illusion alone. Is your lot any worse?’ Creative illusion rules the whole world.

Theatre and acting are excellent allegories of the world that surrounds us and the activity of the Creator who puts on the masks of worldly phenomena. In fact, Bharata says in the very first verse of the *Nāṭyaśāstra*: ‘I shall teach the science of dramaturgy which was related by Brahmā as an illustration (*udāhṛtam*).’¹⁴³ Now it is certainly possible to take the word *udāhṛtam* simply to mean ‘announced’, but Bhaṭṭa Nāyaka understood this sentence as an allusion to the allegorical nature of drama. This is how Abhinavagupta presents Nāyaka’s ideas:¹⁴⁴

¹⁴⁰ *Dhvanyāloka* 3.42+ (ed. Krishnamoorthy, p. 250): *apāre kāvyasaṃsāre kavir ekaḥ prajāpatiḥ | yathāsmāi rocate viśvaṃ tathedaṃ parivartate || śṛṅgārī cet kaviḥ kāvyē jātāṃ rasamayāṃ jagat | sa eva vītarāgaś cen nīrasaṃ sarvaṃ eva tat || bhāvān acetanān api cetanāvac cetanān acetanavat | vyavahārayati yatheṣṭaṃ sukaviḥ kāvyē svatantratayā ||* Abhinavagupta hastens to add in his commentary *ad loc.* that an ‘amorous’ poet is not an actual womaniser (*strīvyasani*), but someone who is filled with the aesthetic relish of the Erotic.

¹⁴¹ ELAM, p. 107.

¹⁴² *Āgamaḍambara*, Prologue, ll. 6ff.

¹⁴³ *Nāṭyaśāstra* 1.1 (ed. GOS, vol. I, p. 1): *nāṭyaśāstraṃ pravakṣyāmi brahmaṇā yad udāhṛtam* (v.l. *udīritam*)

¹⁴⁴ *Abhinavabhāratī ad loc.* (ed. GOS, vol. I, pp. 5f). It seems likely (as already T. R. Chintamani observed in ‘Fragments of Bhaṭṭanāyaka’, *Journal of Oriental Research*, Madras, vol. I, p. 268.) that Abhinavagupta does not actually quote Bhaṭṭa Nāyaka, but just elaborates an interpretation of what was probably the introductory verse of the *Sahṛdayadarpaṇa*.

bhaṭṭanāyakas tu 'brahmaṇā paramātmanā yad udāhṛtam, avidyāviracitanissārābhedaagrahe yad udāharaṇīkṛtaṃ nāṭyaṃ tad vakṣyāmi| yathā hi kalpanāmātrasāraṃ tata eva anavasthitaikarūpaṃ, kṣaṇena kalpanāśatasahasrasaḥ, svapnādivilakṣaṇam api suṣṭhutarāṃ hrdayagrahanidānam, atyaktasvāmbanabrahmakalpanaṭoparacitaṃ rāmarāvaṇādiceṣṭitam asatyam kuto 'py adbhutavṛttyā bhāti, tathā bhāsamānam api *caramapumarthopāyatām (conj. ISAACSON : ca pumarthopāyatām ed.) eti, tathā tādṛg eva viśvam idam asatyanāmarūpaprapaṇcātmaṃ atha ca śravaṇamananādivaśena paramapumarthaprāpakam, iti lokottaraparamapurūṣārthasūcanena śāntarasopakṣepo 'yaṃ bhaviṣyati, 'svaṃ svam nīmittam ādāya śāntād utpadyate rasaḥ' iti| tad anena pāramārthikaṃ prayojanam uktam|' iti vyākhyānaṃ sahrdayadarpaṇe paryagrahit| yad āha 'namas trailokyanirmāṇakavaye śambhave, yataḥ| pratikṣaṇam jagannāṭyaprayogarasiko janah||' iti|

Bhaṭṭa Nāyaka, however, embraced the following interpretation [of *Nāṭyaśāstra* 1.1] in his *Sahrdayadarpaṇa*: ‘Drama, that was presented as an example by Brahmā, the Supreme Self, that is to say that was made into an example of the grasping of insubstantial multifariousness created by ignorance—that is what I shall teach. For just as the fictitious story of Rāma, Rāvaṇa, and other [characters], which is essentially just fancy and therefore does not have a single, established form, [but] is accompanied by a vast number of fancies in every moment, which [story], though different from dreams, is the cause of rapture, [when it is] performed by the actors who have not abandoned their own identity and who are similar to Brahmā, appears in an extraordinarily wonderful way; [and] even while appearing as such, it becomes a means of [attaining] the highest goal of man, in the same way this whole world is exactly like that [drama], inasmuch as it consists of the diversity of names and forms, and it also leads us to the highest goal of man through reading the scriptures, reflection, and [meditation]. Thus, through referring to the highest goal of man which transcends this world, this [verse] may be an allusion to the aesthetic relish of quietude, on the basis of the verse “resorting to its respective cause [each] *rasa* arises from *śānta* ”.¹⁴⁵ Therefore by this [verse] the ultimate object [of the *Nāṭyaśāstra*] has been declared.’ [Bhaṭṭa Nāyaka embraced this interpretation] when / for he said, ‘Obeisance to Śiva, the poet who composes the triad of the worlds, thanks to whom people relish the performance of the world-play at every instant’.

So illusion is not that harmful after all, at least if we know how to handle it. It

¹⁴⁵One of the interpolated verses on *śānta*, *Nāṭyaśāstra* 6. (ed. GOS, vol. I, p. 329). The edition actually reads ‘*svaṃ svam nīmittam āsādyā śāntād bhāvaḥ pravartate*’, something which for Abhinavagupta, who was very particular about the precise differentiation of *rasa* and *bhāva*, would clearly not have suited.

would be a mistake to look upon the imaginary world of theatre as something real or actual, and when we watch the characters on the stage being engaged in wooing or lamenting, their identity as actors always lurks in the back of our awareness. And as the actor's emotions are not 'real' so our emotional responses are different from our everyday sentiments: we savour these sentiments in a pure form while the fictitious world of the play enraptures us. Moreover, precisely through this rapture we also learn a lot about the real, unobscured nature of our mental attitudes: our understanding is augmented.

One of the various terms used to describe aesthetic experience is *viśrānti*, reposeful awareness, that is the cognition of the fundamental emotions in their pure, universalised form, free from all obstacles.¹⁴⁶ This 'mental repose' entails a higher stage of concentration, and it is also a blissful state¹⁴⁷ akin to the beatitude of mystical experience. To regard *śānta* as the basis of all other *rasas* seems to have been a logical step.¹⁴⁸ As Gerow observed,¹⁴⁹ 'Since all the dramatic *rasas* aim at a state of mental repose (*viśrānti*), the reductionist "insight" that all the *rasas* are fundamentally *śānti* is neither very daring nor very unexpected, particularly in the spiritual-devotional climate in which Abhinavagupta lived. *Śānta* was a *rasa* whose time had come—which, if it did not exist, would have had to be invented.' In Abhinavagupta's view the relishing of *śāntarasa* is a more conscious kind of aesthetic experience, since in it any emotion can be savoured in its universalised *rasa*-form as a temporary hue on the surface of the uniquely permanent Self.¹⁵⁰ This kind of aesthetic rapture can teach us the most about the true nature of any experience. But even if we regard *śānta* as essentially the artistic representation of disenchantment born from the realisation of the illusory nature of existence, it can still be regarded as occupying the highest rank among all *rasas* since it directs our attention towards liberation, the supreme goal of man.

The characters and their transactions we see on the stage are merely the products of the poet's and the actors' creative skills; still we are both delighted and taught by the play. According to Bhaṭṭa Nāyaka and Abhinavagupta, the same is true about the world outside the theatre. God likes to play. He disguises his real identity with a multitude of appearances, but we can cast a glance behind all these masks with the help of His scriptures and practising meditation. And when we have recognised the illusory nature of all worldly phenomena we still have the choice of being entertained by this illusion, as if watching an amusing performance.

The *Āgamaḍambara* begins with the complaints of an artist, who is fed up

¹⁴⁶ *Abhinavabhāratī ad rasasūtra* (ed. GOS, vol. I, p. 274): *tathā hi loke sakalavighnavinirmuktā saṃvittir eva camatkāranirveśarasanāsvādanabhogasamāpattilayaviśrāntīyādiśabdair abhidhīyate*

¹⁴⁷ *Abhinavabhāratī* ibid. (ed. GOS, vol. I, p. 276): *aviśrāntirūpataiva duḥkham| tata eva kāpilair duḥkhasya cāñcalyam eva prāṇatvenoktaṃ rajovṛttitāṃ vadadbhir ity ānandarūpatā sarvarasānām*

¹⁴⁸ *Abhinavabhāratī* on *śāntarasa* (ed. GOS, vol. I, p. 333): *tatra sarvarasānām śāntaprāya evāsvādaḥ, viśayebhyo viparivṛtīyā*

¹⁴⁹ GEROW-ÅKLJUKAR, p. 81, note 6.

¹⁵⁰ Cf. *Abhinavabhāratī* (GOS), vol. I, p. 330.

with deceiving people. He wants Truth instead of Delusion, and he hopes to find it among the teachings of philosophies. But what happens if the venerable masters of various doctrines turn out to be more interested in making a good living than in Truth and Reality? What if being a monk or a Vedic priest is just an occupation, a job like being an actor? Or even if we suppose that the followers of these doctrines are not just cynical opportunists but they really believe in what they teach, what guarantees that all these religions are not just roles in the gigantic play of the Lord? Says Kṣemarāja, ‘The positions, i.e. the tenets of all doctrines beginning with [that of] the materialists, are the adopted roles of that Self like [those] of an actor, which it takes on at pleasure.’¹⁵¹ One possible attitude is to say that God fools the followers of all the *other* religions to a higher or lesser degree, but the world-view that *I* follow allows me to understand His real nature. Or one might arrive at an extremely liberal position and say that God takes on various roles to propound various teachings, and he does so not just for fun but out of compassion towards us, miserable creatures with limited capacities. So in fact all scriptures derive from God, each of them being adjusted to our particular needs and talents.

This latter view seems to be triumphant at the end of the *Āgamaḍambara*, but not with the active participation of the Mīmāṃsaka protagonist. He could not resolve the tension between his religion as a devotee of Viṣṇu and his duty to protect the Veda as a Mīmāṃsaka.¹⁵² Or rather, there was one solution for him: devotion to God and asking for his illuminating favour.¹⁵³ He visits the nearby Raṇasvāmī-temple where he sings praises to the Lord who ‘shows the right path to liberation’ (*vyāñjate mokṣasanmārgam*). Unfortunately the manuscripts of the play are fragmentary at this place, but from the auspicious omen of the sound of a conch-shell we may safely infer that Viṣṇu dispelled the doubts of his devotee, as a result of which he was able to rejoice in the ultraliberal lecture delivered by the great Naiyāyika scholar.

At the beginning of the play we saw that art could not make the Director, a determined and uncompromising seeker after Truth, entirely happy. Learned scrutiny of the true nature of things may have given satisfaction to the *snātaka*, especially when he defeated his opponents, but ultimately it could not give him serenity and peace of mind. That direct experience of the Lord’s grace is superior to both aesthetic rapture and philosophical investigation was expressed by Ānandavardhana in the following beautiful verse:¹⁵⁴

*yā vyāpāravatī rasān rasayitum kācit kavīnām navā
dṛṣṭir yā pariniṣṭhitārtthaviṣayonmeṣā ca vaipaścitī*

¹⁵¹ *Pratyabhijñāhṛdayam* 8+ (ed. p.16): *sarveṣāṃ cārvākādidarśanānām sthitayaḥ siddhāntās tasyaitasyātmano naṭasyeva *svecchayā gr̥hītāḥ* (em. SANDERSON : *svecchāva-gr̥hītāḥ* ed.) *kṛtrimā bhūmikāḥ*

¹⁵² *Āgamaḍambara*, Act Four, verse 5: *ye viśvasthitisargasaṃhṛtīdaśāparyāyasampādana-kṛdāśaktamater mataṃ bhagavato nārāyaṇasyāśritāḥ | tad dṛṣṭeḥ katham anyathātvaṃ anayā brūmo vayaṃ jihvayā śakṣyāmaḥ kṛtināṃ trayīmāyadhiyāṃ sthātum katham vāgrataḥ ||*

¹⁵³ *Āgamaḍambara*, Act Four, verse 7: *pathi vedavirodhadāruṇe nipuṇenāpi na śakyanirṇaye | kim ahaṃ karavāṇi hanta me śaraṇaṃ śārngarathāṅgaśarikhahṛt ||*

¹⁵⁴ *Dhvanyāloka* 3.43+ (ed. Krishnamoorthy, p. 256.)

*te dve apy avalambya viśvam anīṣaṃ nirvarṇayanto vayaṃ
śrāntā naiva ca labdham abdhīśayana tvadbhaktitulyaṃ sukham||*

That which is the extraordinary, fresh vision of poets, active in making the *rasas* tasteful, and that which is the [vision] of the wise, opening upon thoroughly ascertained things as its object: resorting to both, while I was ceaselessly observing the world, I became tired and I could not find bliss equal to devotion to you, O God resting on the sea.

Chapter 4

Sources

4.1 The Manuscripts of the Āgamaḍambara

Pā Pāṭan, Hemacandrācārya Jaina Jñānamandira MS 17472. Paper, Jaina Nāgarī. 18 folios of unknown dimensions (only a photocopy was at my disposal) with 16 lines to a side and approximately 53 *akṣaras* per line. Foliation is at the bottom right-hand corner of the rectos. Each page has a blank space in the centre and two double marginal lines on both sides. Undated.

Pu Pune, Bhandarkar Oriental Research Institute, MS 437 of 1892–95. Paper, Jaina Nāgarī. 37 folios of unknown dimensions (only a photocopy was at my disposal) with 9 lines to a side and about 45 *akṣaras* per line. The title of the text appears as *ṣaṭmatanāṭaka* at the top left-hand corner of f. 1^v, and as *ṣa° mā° nā°* at the same place on the following folios. The act number is indicated as *aṛika 1* at the top right-hand corner of fols. 1^v and 2^v, and as *aṛika 2* on f. 16^v. There is foliation both at the bottom of the right-hand and at the top of the left-hand margin of the versos. Undated.

The two manuscripts have several common characteristics: *anusvāra* is used throughout in place of the homorganic nasal, the signs for *ca* and *va* are often hardly distinguishable, and *v* is frequently written in the place of *b* (especially in MS Pā). Both contain a few *propria manu* marginal corrections, insertion points are tagged with *kākapādas*, and *lacunae* are marked with raised dashes. Both manuscripts are written in a kind of Jaina Devanāgarī, but while Pā consistently uses *prṣṭhamātrās*, in Pu *e*, *ai*, *o*, and *au* appear mostly as top-strokes.

Both manuscripts show similarities with other Jaina Nāgarī manuscripts dated to the 15th century, e.g. MS A (dated VS 1541) and MS P (dated VS 1521) of the *Paūmacariu*, the Pāṭan MS (dated VS 1484) of the *Vijñaptilekhasaṃgraha*, and MS P of the *Kuvalayamālā* (undated, “but according to expert opinion [...] may be assigned to the 15th century A.D.”, p. 2).

Since Pā and Pu share the same *lacunae* in Acts Two and Four as well as

several errors, they plainly appear to be closely related. A relatively long passage in the Prologue (ll. 26f.: °mārthe paryavasitaḥ? sarva evāyaṃ brahmādis tiryakparyanto jantugrāmaḥ saṃsāre māyayaiva parivartate| bhavataḥ kim adhi-kaṃ jātam?) which is omitted by Pu alone makes it clear that Pā could not copy from Pu. On the other hand, while Pā often has the correct reading where Pu's reading is erroneous, there are a few instances where the situation is the opposite, e.g. Act One: l. 264: sarvaṃ omitted by Pā (haplography); l. 130: ihāṃtar Pu, ihāmbhar Pā; l. 275: apavarga° Pu, avarga° Pā; Act Two: l. 184: hiṃsā nāsatyam Pu, hiṃsā nāmasatyam Pā; l. 271: kvedaṃ Pu, kṣedaṃ Pā; l. 290: kiṃcid Pu, kiṃci Pā; l. 302: bhos tapo° Pu, bhos tvapo° (?) Pā; Act Three: l. 219: kāsmākam ākulatā Pu, kāsmākarmakulatā Pā; l. 429: evopalabhyate Pu, evopalabhyate Pā; l. 530: samayaḥ Pu, sasamayaḥ Pā; l. 532: eva tathā Pu, etathā Pā; Act Four: l. 35: bruvāṇās Pu, dhruvāṇās Pā; l. 41: °mātram Pu, °māvam Pā; l. 105: sahaṣam Pu, rāhurṣam Pā; l. 414: na jana° Pu, jana° Pā.

While it is not impossible that Pu copied from Pā and occasionally corrected its readings, it might be slightly more probable that both Pā and Pu derive (possibly independently) from the same manuscript. The fact that the title *Ṣaṇmatanāṭaka* figures on f. 1^v of Pu but is nowhere found in Pā perhaps also corroborates the above conclusion (though this title might actually have been invented by Pu's scribe). Furthermore in Act Two l. 166, while Pā clearly reads *jhāijjadi*, Pu indicates a *lacuna* and reads °ijjadi.

Written by a Kashmirian author, the *Āgamaḍambara* must have had Śāradā manuscripts. In fact some errors in the existing manuscripts point to a Śāradā archetype, e.g. confusing *śu* and *ā* in Act Three, l. 32.

4.1.1 The interpretation of some unusual *akṣaras*

A very similar letter appears in BÜHLER 1896, Table V. 'Nördliche Alphabete von ca. 800–1200 p. Chr.', XX (Jayaccandra 1175 p. Chr.) / 45, and also in Table VI. 'Alphabete aus nördlichen Handschriften', XVI (Deccan College 1880/1, Ms. no. 57, 1081 p. Chr.) / 49; in both cases it is interpreted as *jya*. The same letter in MS P (BORI No. 154 of 1881-82) of the *Kuvalayamālā* is read as *jja*, and the editors have the following remark about the scribe: "His *jja* looks like *dya* and is read by some as *jya*."¹ In the manuscripts of the *Āgamaḍambara* this *akṣara* occurs only in Prakrit words, and only once in MS Pu (Act One, l. 13: *ajja*° is written with this letter in both manuscripts). In Sanskrit words both Pā and Pu use the usual Devanāgarī form of *jya* and *jja* (e.g. Prologue, l. 55: *niyuḍyantāṃ*; Act One, l. 347: *salajjam*; Act Three, l. 229: *sāmrājya*°).

When we find this *dy*-like letter in MS Pā,
— in the majority of the cases Pu has the more or less ordinary Devanāgarī ligature *jj*: Act One, l. 72: °*sijjamte*; Act Two, l. 36: *ajjo*, l. 161: *pajjaliyam*, l. 166: *jhāijjadi*, *khaviḍḍai*, l. 212: *kajjavelā*, l. 308: *cacciḍḍamta*, l. 344: *piḍḍai*, l. 345: *bhuṃḍijḍai*, *pāviḍḍai*, l. 346: *sosiḍḍai*, *laṃghijḍai*, l. 348: *parisosiḍḍai*;

¹ *Kuvalayamālā*, p. 2.

— but sometimes Pu writes the standard Devanāgarī *akṣara* *jy*: Act One, l. 172: *ujyānesu*; Act Two, l. 7: *pijyadi*, l. 8: *ajya*, l. 65: °*ubbhijya*°, l. 105: *ajya*.

Finally there are instances when both Pā and Pu write the Devanāgarī ligature *jj* in Prakrit words: Act One, l. 41: *vajjadi*; Act Two, l. 7: *khajjadi*, l. 8: *kajjalaā*, l. 43: *nijjiṇe*, l. 56: *lajjā*°, l. 85: *ajja*, l. 267: *ajja*, l. 281: *ajja*, l. 308: °*lakkhijjamta*°, l. 312: *ajja*, l. 356: *avijjā*°; Act Three, l. 57: *paṇṇalide*, l. 71: *laṣkijjamti*, l. 82: *ajja*°, l. 106: °*bhavijjamto*; Act Four, l. 134: *ajja*.

This *dy*-like sign is used in MS Pā as an equivalent of Sanskrit *dy* in Śaurasenī (*jy* in MS Pu) and Māgadhī (*jy* and *jj* in MS Pu), of Sanskrit *ry* in Śaurasenī (MS Pu has the same sign) and Māgadhī (*jj* in MS Pu), of Sanskrit *jv* in Mahārāṣṭrī (*jj* in MS Pu), and in passive forms with °*ijja*° in Śaurasenī, Mahārāṣṭrī, Apabhraṃśa (*jy* in MS Pu in these languages), and Māgadhī (*jy* in MS Pu).

We can also observe that when MS Pā writes this *dy*-like sign in Prakrit words other than Māgadhī, MS Pu has *jj*, except in Act One, l. 173 *ujyānesu*,² and in Act One, l. 13, where *ajja*° is written with the same *dya*-like sign in both manuscripts. In Māgadhī words, we find either *jj* or *jy* in MS Pu in places where MS Pā has this *dy*-like letter.

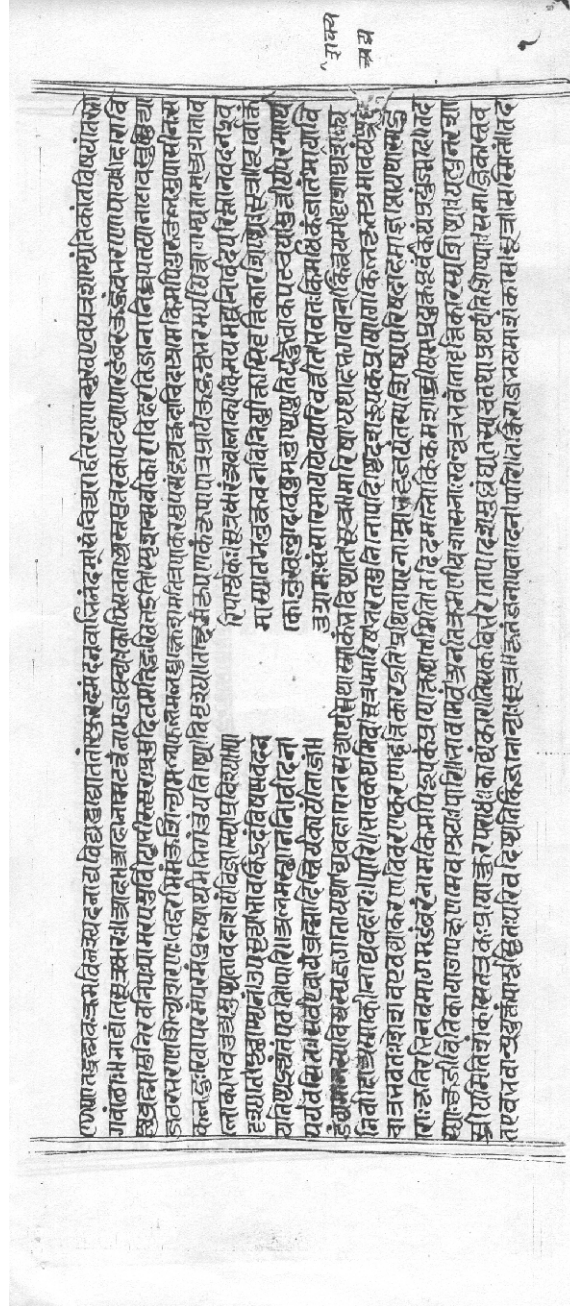
In transcribing this *dy*-like *akṣara* I have followed the readings of MS Pu, and indicated its occurrence in the manuscripts with an asterisk in the apparatus.

This *akṣara* occurs in both manuscripts. A very similar letter in BÜHLER 1896, Table VI. ‘Alphabete aus nördlichen Handschriften’, XVI (Deccan College 1880/1, Ms. no. 57, 1081 p. Chr.) / 23, is interpreted as *jjha*. In the *Āgamaḍambara* it appears once in a Sanskrit word: Act Two, l. 365: °*ojjhita*°, which makes it probable that it should be read as *jjha* in the Prakrit passages as well. Cf. Act Four, l. 134, where Pā writes °*majjhe* with this *yj*-like letter, while Pu uses the approximately standard-looking Devanāgarī ligature *jjh*. In some cases it is very difficult to distinguish this sign from the ligatures *bbh* and *st*.

This sign also occurs in both manuscripts. It looks like a Devanāgarī *ṣka* ligature, and in fact we find it in the Sanskrit word *āyuṣkamaṇ* (Act Four, verse 48). It appears very frequently in Māgadhī words as the equivalent of Sanskrit *kṣa* (e.g. *luṣke* = Skt. *vṛkṣe*, Act Three, l. 12).

²Cf. VON HINÜBER, §249: “In der Kompositions-fuge unterbleibt die Palatalisation [...] wegen der Funktionsstärke des anlautenden *y*- [...]; Skt. *udyāna* > Aśoka, P[āli] *uyyāna* [...], Ś[aurasenī] (BHĀSA) *uyyāṇa* [...]”

Figure 4.1: MS Pā, folio 1^v

पटमपतनाट ॥ एतेषां तद्वद्वयः अमविनश्रुदनाद्यविष्टुष्टोत्तमपुरदमेदवक्रासिनदम। सोऽथिखगद्वैतशोणोऽनुवागदयः प्रामात्यति ॥ अंक १
 कोतविष्टोत्तमपुरदमेदवक्रासिनदम। सोऽथिखगद्वैतशोणोऽनुवागदयः प्रामात्यति ॥ अंक १
 दुष्टसरोणोपायः ॥ हरेविष्टुष्टोत्तमपुरदमेदवक्रासिनदम। सोऽथिखगद्वैतशोणोऽनुवागदयः प्रामात्यति ॥ अंक १
 यदिहरतितनोतिस्त्रुपतयातागवसुष्टुष्टोत्तमपुरदमेदवक्रासिनदम। सोऽथिखगद्वैतशोणोऽनुवागदयः प्रामात्यति ॥ अंक १
 त्रुपकुरमुपमेऽकांकाकदविदाश्रमेकिमपिपुष्पकुलमुपामीनः सकलद्रुःखोपरमेपरमंपुरुषार्थमभिगानेयतिद्योप ॥
 हिमृष्टयातद्वैतमेकएणकंकापाणत्रपायकुदुष्टसरोणोधिनागयातामाऽश्रुतोवलोक्यसदनुऽमुष्टयाददात्रायेदिज्ञ ॥
 सोऽथिद्विज्ञा ॥ पारिणाश्रयः ॥ स्वधारेऽवलोक्यकिमयमयनिवेदपरिहृतानवदनकुरुददृशते। पृच्छाम्येतो। नएस्त्व
 साद्रेकिं कुरुदविष्टोत्तमपुरदमेदवक्रासिनदम। सोऽथिखगद्वैतशोणोऽनुवागदयः प्रामात्यति ॥ अंक १
 जमसुगोतिरेतेवलोक्युक्तुदेवेपुमनुष्टोपुतिथेऽकाकदयशोपुनीयेपरमायाविदंमातस्वदिष्टुष्टोत्तमपुरदमेदवक्रासिनदम। सोऽथिखगद्वैतशोणोऽनुवागदयः प्रामात्यति ॥ अंक १

Figure 4.2: MS Pu, folio 1^v

4.2 The *editio princeps*

The *Āgamaḍambara* was first edited by V. Raghavan and A. Thakur, two eminent Sanskrit scholars, in 1964, and was published as ‘Ancient text No. 7’ in the Mithila Institute Series. The edition was based on the same manuscript material (MSS Pā and Pu) that was available for myself. The book also contains an Introduction in which Raghavan discusses the life and works of Bhaṭṭa Jayanta, the peculiar style of the play, its plot and characters, the various philosophical schools presented in the play, and its relation with the *Nyāyamañjarī*.

As Raghavan and Thakur point out in the Preface,³ ‘The nature of the manuscript materials at the disposal of the editors did not allow them to prepare a faultless text. Especially the Prakṛt portions were very defective and even after corrections and emendations they could not be made quite satisfactory. Dr. P. L. Vaidya, Dr. H. L. Jain and Dr. A. N. Upadhye very kindly read the Prakṛt passages and suggested many important emendations especially in the prakṛt [sic] dialogues and the Apabhraṃsa [sic] song of the Nīlāmbaras towards the end of Act II.’ Despite these difficulties the editors succeeded in repairing the text in many cases, often suggesting plausible emendations both in the Sanskrit and the Prakrit portions. Their apparatus draws attention to parallel passages from the *Nyāyamañjarī* and other philosophical texts, and the various appendices (*ślokaśūcī*, *upayuktāni vṛttāni*, *grathāntarasaṃvādaḥ*, *viśiṣṭaśābdasūcī*, *prākṛtasandarbhacchāyā*, *śuddhipatram*) also prove to be useful. On the whole we can say that the Sanskritists of today may consider themselves fortunate that the first edition of such a difficult text on the basis of such meager manuscript material was prepared by two most erudite scholars.

Nevertheless the *editio princeps* has its own shortcomings. Its careful collation with the manuscripts shows that the editors often resorted to silent emendations or conjectures (marked as “RT (em.?)” in the apparatus). In the Prakrit passages we can frequently observe an inclination on the part of the editors towards “normalising” the text on the basis of Prakrit grammars, while in other cases they leave “anomalous” Prakrit words unchanged. On the other hand it seemed to be possible to improve upon the text of the *Āgamaḍambara* with the help of further emendations, as the apparatus of my edition will hopefully demonstrate. There still remain a few passages where I could not make any useful amendments to the text of the first edition and had to employ crux marks to indicate my puzzlement. I am confident, however, that competent Sanskritists and Prakritists will suggest plausible solutions for these corrupt readings.

---

³ *Āgamaḍambara* (ed. pr.), pp. (2)–(3).

Chapter 5

A note on the edition and the translation

5.1 Conventions

The apparatus is fully positive. In the bottom register each entry consists of a lemma, followed by a lemma sign (|), followed by the sigla of the manuscript(s) (Pā, Pu) and / or the *editio princeps* (RT) that read the accepted text, followed by the variant readings separated by commas. In case neither the reading of the manuscripts nor the emendation of the *editores principes* are considered to be satisfactory, the lemma sign is followed by *em.* (i.e. “emendation”, indicating small repairs in the text) or *conj.* (marking bolder conjectures). The difference is of course subjective. The emendations and conjectures of others that I have accepted are attributed, as well as the emendations of the first editors (“*em.* RT”, or “RT *em.*?” when the emendation is silent). Other signs employed in the register of variants: A^{ac} = the reading of A before correction (*ante correctionem*), A^{pc} = the reading of A after correction (*post correctionem*); [[*xy*]] = *xy* written in the manuscript and then canceled ([[ ]]) = the effaced *akṣara* is not legible); □ = gap in the manuscript or in the *editio princeps*; - - = *lacuna* in the manuscript (marked with the same signs in the main text of the edition; in the translation *lacunae* are marked as <...>); †*xy*† = *xy* is not interpretable for me, probably corrupt (marked with the same signs in the *textus receptus*); <*xy*> = *xy* is omitted in the manuscripts, and has been added as a conjecture (marked with the same signs in the main text).

The middle register of the apparatus (when there are three registers on a page, otherwise the one above the bottom register of variants) records *testimonia* and parallels, mainly from the *Nyāyamañjarī*, and only occasionally from other texts (quotations of parallel passages from other Sanskrit works will be found in the Notes to the translation). The topmost register contains the Sanskrit *chāyā* of the Prakrit sentences if there are any on the page.

5.2 Sandhi, punctuation, orthography

Sandhi has been normalised in the Sanskrit passages of the play. All punctuation is mine and I have not reported when I deviated from the manuscripts in this respect. In several cases I have silently changed the *anusvāras* of the manuscripts to homorganic nasals. Another feature of the manuscripts not reflected in the apparatus is the confusion of *b* and *v*.

5.3 The Prakrit passages

The *Āgamaḍambara*, just as the majority of classical Indian dramas, is multilingual. Śaurasenī is spoken by the Boy, the Disciple in the first act, the Jain Mendicant, the Nun, and the Ascetic in the second. One of the most remarkable features of Jayanta's play is the length of the Māgadhi passages: the words of the Servant in the second act, and the dialogue of the two Adepts in the third. The *nālāmbara* couples sing in Apabhraṃśa, and a few verses of the play (e.g. verse 4 in Act Two) are written in Māhārāṣṭrī.

Editing the literary and artificial Prakrits of the dramas has many pitfalls. As Steiner pointed out,¹

The problem which an editor faces when dealing with the different Prakrits of a play is that, in contrast to Sanskrit, he is usually confronted with a relatively poor Prakrit textual tradition of less strictly normed languages. Moreover, our knowledge of Prakrit is far below the level attained in Sanskrit. With that the question is open whether, and to what degree, the playwrights actually followed the general rules of Prakrit, or, to what extent the original Prakrit of the plays had already been standardized.

Two extreme positions have been taken in this matter: Pischel and Hillebrandt were of the opinion that the texts should be normalised on the basis of the rules laid down by the Prakrit grammarians, even if this means going against the manuscripts, while Hertel and more recently Salomon expressed the view that the readings of the manuscripts are of greater importance than the grammars.² 'In order to be able to write a literary Prakrit different from colloquial language', writes Steiner, 'the playwrights themselves needed a Prakrit grammar which furnished them at least with the general rules.'³ The editor, however, has to face the fact that the available Prakrit grammars on Śaurasenī and Māgadhi often contradict each other. What would be the preferred course of action when, for instance, in Māgadhi Sanskrit *kṣ* is supposed to become *sk* according to Vararuci (11.8), *hk* according to Hemacandra (4.296), *śk* according to Rāmaśarman (2.2.15) and Puruṣottama (12.6), while in the manuscripts

---

¹STEINER 2001, p. 63.

²Cf. *ibid.*, pp. 63f.

³*Ibid.*, p. 67.

of the *Āgamaḍambara* we find either *ṣk* or *kkh* (the latter being the Śaurasenī equivalent of *kṣ*)?⁴ Gawroński's following observation seems to be appropriate:⁵

Die Frage also, ob alle Regeln der Grammatiker gegen die Handschriften durchzuführen sind, ist entschieden zu verneinen. Die Grammatiker bilden eine wichtige Quelle unserer Kenntnisse, aber sie stehen nicht über, sondern neben den Handschriften. Sie müssen immer zur Vergleich herangezogen werden, dürfen aber nie als das a priori richtige enthaltend angesehen werden. Und wenn die Regeln der Grammatiker mit unseren, aus den Handschriften deduzierten Regeln nicht übereinstimmen, wohl aber durch ihre Ungenauigkeit Zeugnis davon ablegen, daß die Praxis der MSS. schon zur Zeit jener mittelalterlichen Grammatiker ebenso inkonsequent war, wie sie heute ist, dann müssen wir unbedingt unseren Regeln eben in dem Grade Vorzug geben, wie man einem kritischen Verfahren vor einem kritiklosen Vorzug gibt.

On the other hand, as Steiner rightly points out, the assumption that 'each poet did in fact write (or dictate) Prakrit in an entirely precise and consistent manner is a problematic one. Was there ever a completely regular Prakrit and, especially, a consistent orthography? Is it not imaginable that the Prakrit speaking persons of a drama occasionally used different grammatical or phonetic forms of one and the same word?'⁶ Thus both *appā* and *attā* are used in the Śaurasenī and Māgadhī passages of Jayanta's play, and *pace* Pischel who gives *attā* as the correct form in these dialects,⁷ it is not inconceivable that the playwright did not bind himself to either of them.⁸ Finally one should also take into account the possibility that 'certain forms used by poets in individual cases could in fact be traced back to the grammarians.'⁹ Accordingly the Māgadhī word *ṇasti* (= *nāsti*) in the *Āgamaḍambara* can be connected with Hemacandra 4.289: *saṣoḥ saṇyoge so 'grīṣme*¹⁰

Steiner examined the oldest available manuscripts of Harṣa's *Nāgānanda* (AD 1155/56) and discovered several Prakrit forms that appear to be irregular according to Pischel's grammar.¹¹ While editing the *Āgamaḍambara* I found many of these "irregular" forms in the manuscripts, e.g. *jāṇāmi* and *jāṇāvide*

---

⁴Another example is Sanskrit *tiṣṭhatu*, which in Māgadhī should become *ciṣṭhadu* (v.l. *ciṣṭa°*, *ciṭṭa°*) according to Vararuci (11.14), *ciṭṭhadu* according to Puruṣottama (12.33), and *ciṣṭhadu* (v.l. *ciṭṭha°*) according to Hemacandra (4.298). The Manuscripts of the *Āgamaḍambara* have *ciṭṭhadu*.

⁵GAWROŃSKI, pp. 280f., quoted (approvingly) in STEINER 1997, p. 163.

⁶STEINER 2001, p. 70.

⁷PISCHEL §401.

⁸Another example is the occurrence of both °*ijjāi* and °*iādi* as passive forms in Śaurasenī and Māgadhī.

⁹STEINER 2001, p. 70.

¹⁰Hemacandra is certainly later than Jayanta, but many of his rules may well go back to earlier Prakrit grammars. Cf. GAWROŃSKI, p. 280: 'wir haben ja allen Grund, zu vermuten ... daß sie [sc. die Grammatiker] zum großen Teil "Beispiele wie die Regeln von ihren Vorgängern" herübernahmen.' (quoted in STEINER 2001, p. 69, note 25.)

¹¹See STEINER 1997, chapter 9.

in Māgadhī, *ayya* used universally for Sanskrit *ārya*, *khu* after *e* and *o*, etc. Some of these “irregularities” occur already in the fragments of Aśvaghoṣa’s plays. These facts also confirmed that normalisation solely on the basis of Pischel’s grammar and the mediaeval Prakrit grammarians may not be the only true method of editing dramatic Prakrits.

To summarise, I have preserved many readings of the manuscripts even if these readings were not in perfect conformity with the rules laid down by the Prakrit grammarians (often contradicting each other) or in Pischel’s grammar.¹² On the other hand I emended the text when the reading of the manuscripts (often discrepant) went against the most fundamental rules of the given dialect, e.g. *s*, *r*, and *o* to *ś*, *l*, and *e* in the Māgadhī passages.

Finally the following observation of Steiner is well worth taking into consideration for the editors of Sanskrit dramas:¹³

One of the most important criteria for future critical revisions of play editions is the comparative reading of accurately (or at least more accurately) transmitted texts of the same literary genre as well as texts and manuscripts of the same age and place of origin.

5.4 The translation and the notes

Translating the *Āgamaḍambara* has proved to be a demanding enterprise. On the one hand the translator is supposed to transmit (at least to a certain extent) the literary qualities of the play, including Jayanta’s sense of humour and satire. On the other hand the reader expects a clear interpretation of the complicated arguments of the philosophical debates. Since I am not a native speaker of English, I could only make an attempt at producing a readable (and in some cases hopefully enjoyable) translation. As for the second task, I have tried to formulate even the more demanding arguments in a lucid way, using square brackets to add information that helps the understanding. Many excellent Sanskritists helped to polish my translation, all remaining shortcomings are due to my inadequacy.

The reader will find long quotations in the notes from various Sanskrit works. The aim of these quotations is to place Jayanta’s ideas in the intellectual context of his age and thereby to make their interpretation more accurate. The notes to the first act contain several extracts from the works of Dharmakīrti and Kumārila, Jayanta’s two main sources in presenting and refuting the Buddhist theories of *kṣaṇikatva* and *viññānavāda*. I have also quoted from satires directed against Buddhism in order to point out various patterns also used by Jayanta. The majority of the notes written to the second act treat the problems of editing the Prakrit passages, but the Jain doctrine of *anekāntavāda* and the mysterious sect of the *nīlāmbaras* are also dealt with. The annotation to the third act has quotations from Naiyāyika-Vaiśeṣika and Sāiddhāntika Śaiva

---

¹²The reader will find references to these rules in the endnotes.

¹³STEINER 2001, pp. 71f.

works, showing their affinity in the questions of proving transmigration and the existence of God. Finally the most frequently cited texts in the notes to Act Four are Yāmuna's *Āgamaprāmāṇya*, which attempts to prove the authority of Pañcarātra, and Kumārila's *Tantravārttika*, which presents a strictly orthodox view of the validity of religious traditions, which is challenged by the more liberal and pragmatic theory of *sarvāgamaprāmāṇya*.

Part II

Sanskrit Text

तद् ब्रह्मा वः क्रमविनश्यदनाद्यविद्य-
 मुद्योततां स्फुरदमन्दनवाभिनन्दम् ।
 संवित्पदे ऽवतरणोन्मुख एव यत्र
 शाम्यन्ति कान्तविषयान्तरभोगवाञ्छाः ॥ १ ॥

॥ नान्द्यन्ते सूत्रधारः ॥

5

अहो अहो नटत्वं नाम जघन्यः को ऽपि सतताभ्यस्तसूत्कटकपटव्यापार-
 डम्बरः कुटुम्बभरणोपायः ।

हरो विष्णुर्ब्रह्मा मुनिरवनिपः पामरपशु-
 र्विटो भीरुः शूरः प्रमुदितमतिर्दुःखित इति ।
 स्पृशन् सर्वाकारान् विहरति जने निस्त्रपतया
 नटो वस्तुस्थित्या जठरभरणे शिल्पशरणः ॥ २ ॥

10

तद् वरमिमं कुशिल्पमल्पफलमलघुक्लेशमतित्रपाकरमुपसंहृत्य क्वचिदाश्रमे
 किमपि गुरुकुलमुपासीनः सकलदुःखोपरमं परमं पुरुषार्थमभिगन्तुं यतिष्ये ।

॥ विमृश्य ॥

तत् क्लेमं कृपणकं कृपापात्रप्रायं कुटुम्बभरमर्पयित्वा गम्यताम् ?

15

॥ अग्रतो ऽवलोक्य ॥

भवतु, अमुष्य तावदाशयं विज्ञास्ये ।

॥ प्रविश्य पारिपार्श्वकः सूत्रधारमवलोक्य ॥

किमयमद्य निर्वेदपरिस्नानवदन इव दृश्यते? पृच्छाम्येनम् ।

॥ उपसृत्य ॥

20

भाव, किमिदं विषण्णवदनमास्यते? ननु क्वचन विनियुक्तो ऽसि वृत्तिकार-
 शिष्यैः ?

॥ सूत्र० पूर्वोक्तं यतिष्य इत्यन्तं पठति ॥

॥ पारि० ॥

2 °मुद्योततां] em. RT, °दुद्योततां PāPu^{pc}, °दुद्योत° Pu^{ac} 3 संवित्पदे ऽव°] conj. De-
 zsó – Isaacson, संवित्परे ऽर्ध° RT (conj. ?), संचित्यरार्द्ध° Pā, संचित्यरार्द्ध° Pu 5 ना-
 न्द्यन्ते] PuRT, नाद्यन्ते Pā 6 अहो अहो नटत्वं नाम] Pā^{pc}Pu, अहो अहो नटत्वं नाम
 RT (misreading Pu?), अहोनामटत्वं नाम Pā^{ac} 6 °सूत्कट°] em. RT, °मुत्तर° PāPu
 7 °डम्बरः कुटुम्ब°] em. RT, °डंबरकुटुम्ब° PāPu 8 विष्णुर्ब्र°] PuRT, विष्णुर्ब्र° Pā
 9 भीरुः] PuRT, भीरु Pā 9 शूरः] PāRT, सूरः Pu 9 °मतिर्दु°] PuRT, °मति-
 दु° Pā 10 सर्वाकारान्वि°] PuRT, सर्वाकारावि° Pā 10 जने] conj. Isaacson, जनो
 PāPuRT 12 °पसंहृत्य] PāRT, °पसं[[ ] हृत्य Pu 12 क्वचिदा°] em. RT, क्वदाचि-
 दा° Pā, कदाचिदा° Pu 15 तत्क्लेशं] em. RT, तत्क्लेशं PāPu 21 विनियुक्तो] em.,
 विनिर्युक्तो PāPuRT

अलमस्थाने निवेदिन । को नु खलु देवेषु मनुष्येषु तिर्यक्षु वा कपटचर्यामुत्तीर्य 25
परमार्थे पर्यवसितः? सर्व एवायं ब्रह्मादिस्तिर्यक्पर्यन्तो जन्तुग्रामः संसारे
माययैव परिवर्तते । भवतः किमधिकं जातम्?

मायाविडम्ब्यमानस्य विश्वस्य जगतो यथा ।

व्यवहारो न सत्यार्थस्तथास्माकं भविष्यति ॥ ३ ॥

॥ सूत्र० ॥

30

मारिष, यथाह भवान् । किं त्वयमीदृशो ऽप्यशक्ननिर्वाह आस्माकीनो व्यव-
हारः ।

॥ पारि० ॥

भाव, कथमिव?

॥ सूत्र० ॥

35

मारिष, भरतमुनिनोपदिष्टे दशरूपकप्रयोगे किल कृतश्रमा वयम् । अद्य चा-
त्रभवतः शैशव एव व्याकरणविवरणकरणाद् वृत्तिकार इति प्रथितापरनाम्नो
भट्टजयन्तस्य शिष्यपरिषदाहमाज्ञप्तो यथास्मद्गुरोः कृतिरभिनवमागमडम्बरं
नाम किमपि रूपकं प्रयोक्तव्यमिति । तदिदमलौकिकमशास्त्रीयमप्रयुक्तपूर्वं कथं
प्रयुज्महे? तदस्याः कुजीविकाया उपेक्षणमेव श्रेयः । 40

॥ पारि० ॥

भाव, मैवम् । अनतिक्रमणीयशासनाः खल्वत्रभवन्तो वृत्तिकारस्य शिष्याः ।
यत् पुनरशास्त्रीयमिति शङ्कसे, तत्र कः प्रयोक्तुरपराधः?

काव्यं करोति स कविर्भरतोपदेश-

मुल्लङ्घ्य, तस्य च तथा प्रथयन्ति शिष्याः ।

45

सामाजिकास्तव त एव, भवान् प्रयुङ्क्तां

पार्श्वस्थितः परिवदिष्यति किं जनो ऽन्यः ॥ ४ ॥

37 Cf. *Kādambarīkathāsāra* 1.11ab: वृत्तिकार इति व्यक्तं द्वितीयं नाम विभ्रतः ।; NM II 718.6: अन्वर्थो नववृत्तिकार इति यं शंसन्ति नाम्ना बुधाः ।

26 f. °मार्थे...जातम्] om. Pu 26 f. संसारे माययैव] Pā, संसारमाययैव RT (em. ?)
28 °डम्ब्य°] PuRT, °डंय° Pā 29 भविष्यति] em. RT, भविष्यते PāPu 31 भवान्]
em. RT, भगवान् PāPu 31 °मीदृशो ऽप्य°] PāRT, °मीदशो[[ ] Pu^{ac}, °मीदशोप्य
Pu^{pc} 31 °शक्य°] Pā^{pc}PuRT, °श[[ ] य° Pā^{ac} 31 °ह आस्माकीनो] RT^{pc}, °हो
अस्माकीनो PāPu, °हो ऽस्माकीनो RT^{ac} 36 अद्य] Pā^{pc}PuRT, अ[[ ] Pā^{ac} 37 वि-
वरणकरणाद् वृ°] PāPu^{pc}RT, विवरणाद् वृ° Pu^{ac} 40 कुजीविकाया] em., कुजीविति-
काया PāPu, कुवृत्तिकाया em. RT 42 मैवम्] em. RT, मेवं PāPu 46 सामाजिकास्त°]
PuRT, सामाजिकास्त° Pā 46 प्रयुङ्क्तां] em. RT, प्रयुक्तं PāPu

॥ सूत्र० ॥

कृतं जनापवादेन ।

॥ पारि० ॥

50

तत्किं राजभयमाशङ्कसे ?

॥ सूत्र० सस्मितम् ॥

तदपि नास्ति ।

॥ पारि० ॥

तत्किं विलम्बसे ? ननु नियुज्यन्तां तासु तासु सौगतार्हतादिभूमिकासु कुशी- 55
लवाः ।

॥ सूत्र० ॥

मारिष, न शक्नोम्येव दुर्वहमिदमुद्धोढुमिन्द्रजालमायाप्रायं नटवृत्तम् ।

अशास्त्रकं वास्तु तदन्वितं वा

काव्यं, जनः कुप्यतु रज्यतां वा ।

60

अहं तु निर्विण्णमनाः स्ववृत्ति-

मुत्सृज्य तीर्थानि चिनोमि तावत् ॥ ५ ॥

भवान्पुनः कृपणकमस्मत्कुटुम्बकं वा संवाहयतु, मामेव वानुगच्छतु ।
मया त्विदानीमेवास्मिन्महति विहारे वीतरागभिक्षुशतपरिगृहीते नातिद्वरनि-
र्वाणमार्गदेशिनि तत्त्वबुभुत्सुना प्रवेष्टव्यम् ।

65

॥ इति निष्क्रान्तौ ॥

॥ प्रस्तावना ॥

58 दुर्वहमि०] RT(em. ?), दुर्वहमहमि० PāPu 60 रज्य०] PuPā^{pc}RT, रत्य० Pā^{ac}
61 तु] PāRT, नु Pu 61 निर्विण्ण०] PāRT, निर्विण्ण० Pu 63 वानु०] RT(em. ?),
चानु० PāPu 64 नातिद्वर०] conj. Isaacson, नातिद्वरे PāPuRT

॥ ततः प्रविशत्यासनस्थो रक्तपटसंवीतः शाक्यभिक्षुरुपासकश्चाग्रतः ॥

॥ भिक्षुः, सवैराग्यम् ॥

अनादौ संसारे स्थितमिदमहो मूढमनसां

जनित्वा जन्तूनां मरणमथ मृत्वापि जननम् ।

इयं सा दुःखानां सरणिरिति संचिन्त्य कृतिना

निधातव्यं चेतो जननमरणोच्छेदिनि पदे ॥ १ ॥

॥ उपा० ॥

भो भदंत, किं खु एदं जणणमरणववहारबाहिरं ठाणं? केण वा उवाएण एदं पावीयदि?

॥ भिक्षुः ॥

धीमन्, यदि शुश्रूषुरसि तदिह चतुरार्यसत्यपरिज्ञाने यत्तमाधेहि ।

॥ उपा० ॥

भो भदंत, काइं उण ताइं चत्तारि अज्जसच्चाइं?

॥ भिक्षुः ॥

धीमन्, दुःखं समुदयो निरोधो मार्ग इति चत्वार्यार्यसत्यानि ।

॥ उपा० ॥

भो भदंत, इत्तियमेत्तेण ण मे पवोहो उप्पण्णो । सवित्थरेण उवदिसदु भवं ।

॥ भिक्षुः ॥

आयुष्मन्, बोध्यसे—

स्वसंवेद्यं तावत् सुखविसदृशं दुःखमखिलं

यतस्तस्योद्भूतिः स तु समुदयो मोहमहिमा ।

निरोधो निर्वाणं सकलपरितापव्युपरम

8 f. भो भदन्त, किं खल्वेतज् जननमरणव्यवहारबाह्यं स्थानम्? केन वोपायेनैतत् प्राप्यते?

13 भो भदन्त, कानि पुनस्तानि चत्वार्यार्यसत्यानि? 17 भो भदन्त, इयन्मात्रेण न मे प्रबोध उत्पन्नः । सविस्त्रेणोपदिशतु भवान् ।

3 ff. = NM II 424.9-12.

5 कृतिना] PāPuNM, कृतिभिर् RT(em. ?) 6 जननमरणोच्छेदिनि] RT(em. ?)NM, जननमरणोच्छेदिनि PāPu 8 जणण०] RT(em. ?), जनन० PāPu 8 वा] PuRT, चा Pā 8 उवाएण] PāRT, उवाणण Pu 11 शुश्रूषुर०] PāRT, शुश्रूषुर० Pu 11 चतुरा०] PāRT, वतुरा० Pu 13 काइं] conj., किं PāPuRT 13 ताइं] conj., ते PāPuRT 13 चत्तारि] PāPuRT^{pc}, चत्वारि RT^{ac} 13 अज्जसच्चाइं] conj., अज्ज*सच्चा PāPu, अय्यसच्चा RT(em. ?) 15 दुःखं] PāPu^{pc}RT, ज्ज(?)खं Pu^{ac} 15 समुदयो] em. RT, समुदायो PāPu 15 चत्वार्यार्यसत्यानि] em. RT, चत्वार्यसत्यानि PāPu 17 ०मेत्तेण ण] em. RT, ०मेत्तेण PāPu 17 उप्पण्णो] PāRT, उप्पणो Pu 22 ०व्युपरम] RT(em. ?), ०व्युपरमः PāPu

5

10

15

20

उपायस्तत्प्राप्तौ कुशलमतिभिर्मार्ग उदितः ॥ २ ॥

⟨ ॥ उपा० ॥ ⟩

भो भदंत, केण दाणि उवाएण अप्पा णं दीहरपबंधपउत्तं मोत्तूण दुत्तरं दु- 25
क्खगहणं णिव्वाणे णिवसदि?

॥ भिक्षुः ॥

साधो, न साधु बुध्यसे। न खत्वात्मा नाम कश्चिद् यो दुःखसङ्कटमुत्तीर्य
निर्वाणमधिगच्छति। ननु,

संसारकारागारस्य दारुणायासकारिणः।

30

अयमेव दृढः स्तम्भो यः स्थिरात्मग्रहो नृणाम् ॥ ३ ॥

तथा हि,

अयमहमिति पश्यतो हि जन्तो-

र्भवति ममेदमिति ध्रुवं प्रतीतिः।

अहमिति च ममेति चावगच्छन्

35

न हि विजहाति जडाशयः कुतृष्णाम् ॥ ४ ॥

अविप्रलुप्ततृष्णस्य दूरे वैराग्यभावना।

अनभ्यस्ते च वैराग्ये संसारतरणं कुतः? ॥ ५ ॥

॥ उपा० ॥

भो भदंत, जदा दाव णत्थि य्येव को वि अप्पा, को दाणि संसारदुक्खं 40
अणुभवदि? को वा एदं उत्तरिअ णिव्वाणागारअं पडिवज्जदि?

॥ भिक्षुः, सस्मितम् ॥

25 f. भो भदन्त, केनेदानीमुपायेनात्मैतद् दीर्घप्रबन्धप्रवृत्तं मुक्त्वा दुस्तरं दुःखगहनं नि-
र्वाणे निवसति? 40 f. भो भदन्त, यदा तावन् नास्त्येव को ऽप्यात्मा, क इदानीं
संसारदुःखमनुभवति? को वा एतदुत्तीर्य निर्वाणागारकं प्रतिपद्यते?

30 ff. NM II 298.5-10 (*bauddhapakṣa*): तस्मादुत्सृज्यतामेष मूर्धाभिषिक्तः प्रथमो मोह
आत्मग्रहो नाम। तन्निवृत्त्या चात्मीयग्रहो ऽपि विरस्यति, 'अहमेव न, किं मम' इ-
ति। तदिदमहंकारममकारग्रन्थिप्रहाणेन नैरात्म्यदर्शनमेव निर्वाणद्वारमवलम्ब्यताम्। तस्य
च मार्गः क्षणिकपदार्थनिश्चयः। क्षणिकेषु हि सर्वभावेषु निराश्रयेषु ज्ञानस्याप्याश्रयविरहात्
कुतस्त्यमात्मकल्पनमिति।

24 ⟨उपा०⟩] em. RT, om. PāPu 26 दुक्खं] em., दुःक्खं Pā, दुःखं PuRT 26 णि-
व्वाणे] RT (em. ?), णित्वाणे PāPu 30 °रका°] Pā^{pc}PuRT, °राका° Pā^{ac} 31 °ग्रहो]
em. RT, °गृहो PāPu 31 नृणाम्] RT^{pc}PāPu, नृणाम् RT^{ac} 36 विजहाति] em. RT,
विजहति PāPu 36 जडाशयः] RT (em. ?), जडासयः PāPu 38 वैराग्ये] Pā^{pc}PuRT,
वैराग्ये Pā^{ac} 40 णत्थि] PāPuRT^{pc}, नत्थि RT^{ac} 41 °दुक्खं अणु°] em., °दुक्खमणु°
em. RT, °दुःखम° PāPu 41 णिव्वाणागारअं] em. Isaacson, णिव्वाणागारए em. RT^{pc},
णिव्वाणागायए PāPu, निव्वाणागारए RT^{ac} 42 भिक्षुः] PāRT, भिक्षुः Pu

वत्स, निरोधो निर्वाणमपवर्गः समाप्तिरिति नित्ये ऽपि सत्यात्मनि सुतरा-
मघटमानम्। न हि नित्यस्य निरोध उपपद्यते। तस्माद् विज्ञानमात्रमेवे-
दं हर्षविषादाद्यनेकरूपरूषितमनादिप्रबन्धप्रवृत्तविचित्रवासनानुसारसमासादि- 45
तवितताकारभेदममुना नैरात्म्यादिभावनामार्गेण व्यपनीतविविधोपाधिपटलो-
पहितनानाकारकालुष्यममलसंविन्मात्रनिष्ठमवतिष्ठतां वा सन्तानात्मना, स-
न्ततिरेव वा विच्छिद्यतामित्ययमेव निर्वाणमार्गो नेदीयान्।

॥ उपा० ॥

भो भदंत, यदि णत्थि थिरो अप्पा परलोए कस्स कम्मभोओ? इण्हं पि 50
कस्स सुमरणणिबंधणा होंति ववहारा?

॥ भिक्षुः ॥

कुशलं बोध्यसे।

अर्थक्रियासाधनतां न नित्याः

क्रमाक्रमाभ्यामुपयान्ति भावाः।

नार्थक्रियां काञ्चिदसाधयन्तो

भवन्ति चैते परमार्थसन्तः॥ ६॥

एवं हि वदन्ति नीतिविदः—

50 f. भो भदन्त, यदि नास्ति स्थिर आत्मा परलोके कस्य कर्मभोगः? इदानीमपि कस्य
स्मरणनिबन्धना भवन्ति व्यवहाराः?

44 ff. NM I 196.1–2: अत एवेदमपि न वचनीयम्—‘एकमेवेदं संविदूपं हर्षविषादाद्यनेका-
कारविवर्तं पश्यामः, तत्र यथेष्टं संज्ञाः क्रियन्ताम्’ (PVin I p. 70.9–11) इति I; also NM II
493.10–13 (*buddhapakṣa*): द्वितीयस्याभावात् स्वच्छत्वाद् ज्ञानस्य कालुष्यमन्यकृतं युक्तमिति
चेत्, अविद्यावासनाकृतं तद्विषयति। स्वतः स्वच्छमपि ज्ञानमनाद्यविद्यावासनाविभवोपनत-
मनेकाकारकालुष्यरूषितवपुरिव प्रकाशते। 48 NM II 439.3–4: निर्वाणादिपदाख्येयमपवर्गं
तु सौगताः। सन्तत्युच्छेदमिच्छन्ति स्वच्छां वा ज्ञानसन्ततिम्॥ 50 f. NM II 296.11–16:
निराश्रयेषु विज्ञानस्कन्धेषु क्षणभङ्गिषु। कथं स्मृत्यादिकार्यं वा परलोको ऽपि वा कथम्॥
सत्यपि परलोके कथमकृताभ्यागमकृतविप्रणाशौ पराक्रियेते? येन हि ज्ञानेन चैत्यवन्दनादि
कर्म कृतं, तस्य विनाशान्न तत्फलोपभोगः। यस्य च फलोपभोगस्तेन न तत्कर्म कृतमिति—
नैष दोषः, कार्यकारणभावस्य नियामकत्वात्। 54 ff. NM II 300.1–4 (*buddhapakṣa*):
भावानां हि सत्त्वं क्रमयौगपद्याभ्यां व्याप्तम्। नित्येषु च पदार्थेषु व्यापकानुपलम्भनात् (i. e.
क्रमयौगपद्यानुपलम्भात्)। तद्व्याप्तमपि सत्त्वं हि बलात् तेभ्यो निवर्तते॥

45 °रूषितम°] em. Sanderson, °रूपितम° PāPuRT 47 °मवतिष्ठतां] em. Isaacson,
°मपतिष्ठतां PāPu^{pc}, °तां Pu^{ac}, °मुपतिष्ठतां em. RT 50 णत्थि] PāPuRT^{pc}, नत्थि
RT^{ac} 50 कस्स] PāPuRT^{pc}, कस्य RT^{ac} 51 कस्स] PāPu, कस्य RT 51 °णिबंधणा]
PāPuRT^{pc}, निबंधना RT^{ac} 54 नित्याः] PāRT, नित्या Pu 55 क्रमाक्र°] Pā^{pc}RT,
क्रामाक्र° Pā^{ac} (?), क्रमोक्र° Pu 57 °सन्तः] em. RT, °मन्तः PāPu

यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थसत् ।

इति । अपि च ,

नायं कुम्भो नश्चरात्मान्यथा वा

हेतोर्नाशं मुद्गरादेरुपैति ।

व्यर्थो वा स्यादक्षमो वा स हेतुः

कल्पे ऽप्यस्यानागमाद्वा न नश्येत् ॥ ७ ॥

तेनात्मलाभसमनन्तरमेव भावा

नश्यन्ति भान्ति तु तथा समसन्ततित्वात् ।

सन्तानवृत्तिमवलम्ब्य च कर्तृभोक्तृ-

स्मृत्यादिकार्यघटनापि न दुःसमर्था ॥ ८ ॥

॥ उपा० ॥

जदि सअलो खणभंगुरो भावसत्थो , णत्थि य्येव एदस्स बिइए खणे अवत्थि-

70 ff. यदि सकलः क्षणभङ्गुरो भावसार्थः, नास्त्येवैतस्य द्वितीये क्षणे ऽवस्थितिः, तत् कथमेष विज्ञानेन विषयीकर्तुं पार्यते? अर्थः खलु विज्ञानेन सहानु वा तेन प्रकाश्यते, विज्ञानं वा जनयन्नपि नो नियन्त्रणमाकारं वा अप्राप्तेन तेन विषयीक्रियते। अन्यथेदं प्रत्यक्षं क्षणभाविनो दुर्लभम् ।

59 NM II 299.3-4 (*bauddhapakṣa*): सत्त्वं तावदर्थक्रियाकारित्वमुच्यते। यथोक्तम्—‘अर्थ-क्रियासमर्थं यत् तदेव परमार्थसत्’ इति। (cf. PV (Pandey) 2.3ab: अर्थक्रियासमर्थं यत् तदत्र परमार्थसत्।) 61 ff. NM II 306.3-13 (*bauddhapakṣa*): अतश्च क्षणभङ्गिनो भावाः प्रलयं प्रति हेत्वनपेक्षत्वात्। भावो हि स्वतो नश्चरात्मा भवेत्, तद्विपरीतो वा। विनश्चरस्वभावे ऽस्मिन् कृतं प्रलयहेतुभिः। अनश्चरस्वभावे हि कृतं प्रलयहेतुभिः॥ क्व तर्हि मुद्गरादीनां व्यापारः? विजातीयसन्ततिजन्मनीति ब्रूमः। अभावस्तु तज्जन्यो (i.e. मुद्गरादिजन्यो) न संभवत्येव प्रमाणविरुद्धत्वात्। भावो हि स्वरूपेण न भवति न त्वभावो ऽप्यस्य भवतीति। स्वरूपं तु तस्य (i.e. अभावस्य) भवनात्मकं चेत्, सर्वदैव भवेदेव न न भवेत्। अभवनात्मकं तु तदेव न भवेत्, परापेक्षाया अभावात्। न हि मुद्गरादिकारणान्तरसापेक्षः कुम्भादेर्विनाशो भवितुमर्हति, उत्पत्ताविव नाशे ऽपि समर्थसमर्थभिन्नाभिन्नोपकारकारिसहकार्यादिविकल्पकलापानपायात्। also NM II 307.1-7 (*bauddhapakṣa*): अपि च यदापि तेन नष्टव्यं तदाप्यस्य न स्वरूपादतिरिक्तः कश्चन विनाशहेतुरवतरति। तच्च स्वरूपमाद्ये ऽपि क्षणे तस्य तादृशमेवेति तदेव वा नश्येत्, न कदाचिद्वा। अपमृत्योरपक्रन्तः तस्य चेत् प्रथमः क्षणः। अविनाशि-स्वभावत्वादास्तां युगशतान्यपि॥ न चैवमभ्युपगम्यते। तस्मादात्मलाभाविनाभावी भावानां विनाश इति सिद्धः क्षणभङ्गः। 67 f. NM II.296.15-197.3 (*bauddhapakṣa*): नैष दोषः, कार्यकारणभावस्य नियामकत्वात्। अनादिप्रबन्धप्रवृत्तो हि ज्ञानानां हेतुफलभावप्रवाहः। एष एव च सन्तान इत्युच्यते। तत्कृतश्चायं अनुसन्धानादिकार्यनियमः। सन्तानानादित्वात् तदविच्छेदाच्च परलोको ऽपि न क्लिष्टकल्पनः।

62 हेतोर्नाशं] em. RT^{pc}, हेतोर्नाशं PāPu, तोर्नाशं RT^{ac} 62 °रुपैति] PāPuRT^{pc}, °रु
□ ति RT^{ac} 63 वा] PuRT, चा Pā 63 °दक्षमो] PāRT, °दृक्षमा Pu 65 °व भा°]
Pā^{pc}PuRT, °वाभा° Pā^{ac} 66 सम°] em. RT, मस° PāPu 68 °नापि] em. (also
Pā^{pc}?), °नादि Pā(ac?) PuRT 68 दुःसमर्था] PāPu, दुःसमर्थम् em. RT 70 णत्थि]
PāPuRT^{pc}, नत्थि RT^{ac}

दी, ता कहं एसो विण्णाणेण विसईकादुं पारीअदि? अत्थो खु विण्णाणेण सह अणु वा तेण पकासिज्जदे, विण्णाणं वा जणेंतो वि णो णिअंतणं आआरं वा अप्पत्तेण तेण विसईकरीअदि। अण्णहा एदं पच्चक्खं खणभाइणो दुल्लहं।

॥ भिक्षुः ॥

आयुष्मन्, यदि स्फुटं पश्यसि तदर्थो ऽपि नाम न कश्चिद् विज्ञानस्य यो विषयभावमुपयाति। ज्ञानमेवेदं नीलपीताद्याकारखचितमवभाति। कुतः? 75

आकारद्वितयाश्रितं न युगपज्ज्ञानार्थयोर्वेदनं

लोके ऽर्थश्च जडः प्रकाशवपुषा ज्ञानेन चेद् गृह्यते।

स्यादादौ ग्रहणं प्रदीपवदनाकारं च नो गृह्यते

ज्ञानं तेन तदेव भाति विविधाकारं कुतो ऽर्थो ऽपरः? ॥ ९ ॥ 80

तस्मात् सर्वं शून्यं सर्वं क्षणिकं निरात्मकं सर्वम्।

77 NM II 488.4–13 (*bauddhapakṣa*): उच्यते—इदं तावत् परीक्ष्यताम्, यदेतत् प्रत्यक्षविज्ञानं ‘नीलमिदं पीतमिदम्’ इत्युत्पद्यते, तत्र किमेक आकारः प्रकाशते उत द्वितयमिति। यदि द्वितयमवभाति, ‘अयमर्थो नीलम्, इदं तज्ज्ञानम्’ इति, तत् किमत्र विचार्यते? जितं भवद्भिः। जितस्य यदापद्यते, तदस्मासु विधीयताम्। अथ एक एवायमाकारः प्रथते, तर्ह्यस्ति विचारावसरः। कस्यायमाकारः? किमर्थस्य किं ज्ञानस्येति? स चैवं विचार्यमाण आकारः यद्यर्थस्येति तद् भवन्तो जेष्यन्ति। ज्ञानाकारपक्षे तु वयं जेष्याम इति।; also NM II 492.15–493.3 (*bauddhapakṣa*): आकारद्वयप्रतिभासो हि नास्तीत्युक्तम्। अभ्युपगमे वा सुदुस्तरमनवस्थादूषणम्। अर्थाकारश्च प्रत्यक्षः तत्कृतश्च ज्ञानाकारः प्रत्यक्ष इत्युच्यमाने ऽर्थाकारस्तावत् साकारेण ज्ञानेन गृहीतः। स इदानीं ज्ञानाकारो ऽपि ग्राह्यत्वात् साकारज्ञानान्तरं भवेत्। तदपि साकारं ज्ञानान्तरं तथाभूतज्ञानान्तरग्राह्यमेव स्यादित्यनिष्टम्। 78 f. NM II 489.12–17 (*bauddhapakṣa*): अतश्च ज्ञानस्यायमाकारः। ज्ञानं हि प्रकाशकमप्रकाशस्यार्थस्य भवद्भिरभ्युपगम्यते। ततश्चार्थात् प्रथमतरमस्य ग्रहणेन भवितव्यम्, अगृहीतस्य दीपादेः प्रकाशस्य प्रकाशकत्वाददर्शनात्। उत्पन्नेष्वपि च घटादिष्वर्थेषु प्रकाशवैकल्याद् वा प्रतिबन्धवैधुर्याद् वा भवत्यग्रहणम्। ज्ञानस्य तूत्पन्नस्य सतो न किञ्चिद् ग्रहणे प्रतिबन्धकम् (: em. Isaacson, ed.: प्रतिबन्धकः)। न च प्रकाशकान्तरापेक्षणं स्वत एव दीपवत् प्रकाशस्वभावत्वात्। 79 f. NM II 490.15–17 (*bauddhapakṣa*): ज्ञानं च गृह्यमाणमाकाररहितं ग्रहीतुमशक्यमिति बलात् साकारमेव तद् ग्रहीतव्यम्। साकारे च ज्ञाने गृहीते सति द्वितीयकारणाभावात्कुतो ज्ञानातिरिक्तो बाह्यो ऽर्थः?

71 विण्णाणेण] PāRT, विणाणेण Pu 71 पारीअदि] em., पारिअदि PāPuRT 72 अणु वा तेण] em., अणुवावातेण PāPu, अनुवादेण RT^{ac}, अणु वा देण RT^{pc} 72 पकासिज्जदे] em. RT^{pc}, पकासिज्ज *ते Pā, पकासिज्जंते Pu, पकासिज्जते RT^{ac} 72 जणेंतो] conj., जिणितो PāPuRT 72 वि णो णिअंतणं] conj. Isaacson, विणाणिअत्तणे PāPu, विणा णिअंतेण RT (em. ?) 73 अप्पत्तेण तेण] conj., अप्पत्ते तेण PāPuRT 73 °करीअदि] PāPu, °करीयदि RT^{pc}, °करियदि RT^{ac} 73 पच्चक्खं] conj., चएक्ख PāPu, च पक्खं RT (em. ?) 75 पश्यसि] conj. Isaacson, पृच्छसि PāPuRT 76 °ताद्या°] conj. Isaacson, °तान्वरा° Pā, °तांद्वारा° Pu, °ताम्बरा° RT 76 °खचितम°] PuRT, °खचिनम° Pā 78 प्रकाश°] em. RT, प्रकाम° PāPu 79 च नो] em. Isaacson, मनो PāPuRT

सर्वं दुःखमितीत्यं ध्यायन् निर्वाणमाप्नोति ॥ १० ॥

॥ नेपथ्ये गण्डिकाध्वनिः ॥

॥ उपा० , श्रुत्वा ॥

भो भदंत , एसो खु सअलभिक्षुसंघसंघडणवेलापिसुणो गंडिसदो समुच्छलि- 85
ओ , ता एत्थभवं पमाणं ।

॥ भिक्षुः ॥

यद्येवं तद्यथा वेला नातिक्रामति तथा समाचरामः ।

॥ उत्थाय परिक्रम्य दिशो ऽवलोक्य ॥

एष खलु मृणालतन्तुधवलयजोपवीतलाञ्छितश्यामवक्षःस्थलो वेणुयष्टिहस्तः 90
को ऽपि ब्राह्मणयुवा इतो ऽभिवर्तते । तद्यावदेष न वेलाविघ्नमुत्पादयेत्तावद्य-
थाप्राप्तमनुतिष्ठामः ।

॥ उपा० ॥

भो भदंत , को वि अ कालो एदस्स बम्हणजुवाणस्स इह द्विदस्स वट्टदि ।
जस्सिं य्येव खणे इमस्सिं रुक्खमूले भदंतो उवविट्ठो तस्सिं य्येव खणे एसो 95
इह पविट्ठो भदंतेण ण लक्खिदो । लदाजालंतरिदेण एदिणा सयलो य्येव
आयण्णिदो भदंतवण्णिदो उवएसो ।

॥ भिक्षुः ॥

यद्येवं ततः किं तथाविधेनैव वयमिदानीं वेलां लङ्घयामः ?

॥ इति सहोपासकेन निष्क्रान्तः ॥

100

॥ ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः स्नातको बटुश्च ॥

॥ स्नात० ॥

स्वाध्यायः पठितो यथाविधि परामृष्टानि चाङ्गानि षण्
मीमांसापि निरूपितेति विहितं कर्म द्विजन्मोचितम् ।

85 f. भो भदन्त , एष खलु सकलभिक्षुसङ्घसङ्घटनवेलापिशुनो गण्डिशब्दः समुच्छलितः ।
तदत्रभवान् प्रमाणम् । 94 ff. भो भदन्त , को ऽपि च काल एतस्य ब्राह्मणयून इह स्थितस्य
वर्तते । यस्मिन्नेव क्षणे ऽस्मिन् वृक्षमूले भदन्त उपविष्टः तस्मिन्नेव क्षणे इह प्रविष्टो भदन्तेन
न लक्षितः । लताजालान्तरितेनैतेन सकल एवाकर्णितो भदन्तवर्णित उपदेशः ।

82 दुःखमि०] RT (em. ?), दुःखमि० PāPu 82 निर्वाणमा०] PuRT, निवाणमा० Pā 90
वक्षः०] PāPuRT^{pc}, वक्ष० RT^{ac} 95 रुक्ख०] em.RT, रक्ख० PāPu 95 भदंतो]
PāPu, भदंत RT (em. ?) 96 लक्खिदो] PāRT, लखिदो Pu 96 एदिणा] PāPu,
om.RT 97 आयण्णिदो] em.RT, आयसिदो PāPu 97 वण्णिदो] PāRT, वणिदो
Pu 99 वेलां] PāRT, वेला Pu 100 निष्क्रान्तः] em., निष्क्रान्तः ॥ < ॥ विष्कम्भकः ॥
>em.RT, निःक्रान्तः PāPu^{pc}, निक्रान्तः Pu^{ac} 103 स्वाध्यायः] RT (em. ?), स्वाध्याय०
PāPu

नित्याधूतकुतर्कधूसरगिरां यावत्तु वेदद्विषां

105

न्यङ्कारो न कृतः कृतार्थ इव मे तावन्न विद्याश्रमः ॥ ११ ॥

अग्याश्चैते वेदविप्रवृत्तां कुबुद्धयः शौद्धोदनिशिष्यकाः । तदेनानेव स्तेनानिव
तावन् निगृह्णीमः ।

॥ परिक्रामति ॥

॥ बटुः ॥

110

अय्य, उवणीदं मए एदं ण्हाणोवअरणं । ण्हादुं पत्थिदो अय्यो ।

॥ स्नात° ॥

किं चातः ?

॥ बटुः ॥

ण खु अणुऊलं उवचिद्वदि । विहारगामी खु एस मग्गजणो सयलो संचरदि ।

115

॥ स्नात° ॥

नन्वत्र विहारे भिक्षूनवलोक्य ततः स्नास्यामः ।

॥ बटुः ॥

जं अय्यो आणवेदि ।

॥ उभौ परिक्रामतः ॥

120

॥ स्नात°, अग्रतो ऽवलोक्य ॥

अहो विहारस्य रामणीयकम् ! इह हि

प्रासादाः शशिरश्मिशुभ्रहिमवच्छृङ्गप्रतिस्पर्द्धिनः

स्निग्धान्याम्रवणानि शाद्वलचिता हृद्या लतामण्डपाः ।

उन्मीलद्विसकन्ददन्तुरशरद्व्योमानुकारोदकाः

125

111 आर्य, उपनीतं मयैतत् स्नानोपकरणम् । स्नातुं प्रस्थित आर्यः । 115 f. न खल्वनुकूलमुपतिष्ठते । विहारगामी खल्वेष मार्गजनः सकलः सञ्चरति । 119 यदार्य आज्ञापयति ।

105 f. NM I 7.6-9: न्यायविस्तरस्तु मूलस्तम्भभूतः सर्वविद्यानां वेदप्रामाण्यरक्षाहेतुत्वात् । वेदेषु हि दुस्तार्किकरचितकुतर्कविप्लावितप्रामाण्येषु शिथिलितास्थाः कथमिव बहुवित्तव्ययायासादिसाध्यं वेदार्थानुष्ठानमाद्रियेरन् साधवः ? 122 ff. cf. NM II 347.13-16: नास्त्यात्मा फलभोगमात्रमथ च स्वर्गाय चैत्यार्चनं, संस्काराः क्षणिकाः युगस्थितिभूतश्चैते विहाराः कृताः । सर्वं शून्यमिदं वसूनि गुरवे देहीति चादिश्यते, बौद्धानां चरितं किमन्यदियती दम्भस्य भूमिः परा ॥

106 न्यङ्कारो] em. RT, त्यङ्कारो PāPu 107 अग्याश्चैते] em. RT, अत्र्याश्चैते PāPu

111 अय्यो] RT (em. ?), आय्या PāPu 115 ण खु] PāPuRT^{ac}, ण खु RT^{pc} 115 °मी

खु] PāPuRT^{ac}, °मी खु RT^{pc} 115 मग्ग°] PāRT, मग्ग° Pu 119 अय्यो]

RT (em. ?), आय्या PāPu 122 रामणीयकम्] RT (em. ?), रमणीयकं PāPu 124 °न्या-

म्र°] RT (em. ?), °न्याम्र° PāPu 125 °विस°] RT (em. ?), °विस° PāPu 125 °श-

र°] Pā^{pc}PuRT, °शिर° Pā^{ac}

पद्मिन्यो विहरत्सरोरुहरजोरक्ताङ्गभृङ्गाङ्गनाः ॥ १२ ॥

॥ पद्मिनीं निर्वर्णयन् ॥

अधःशाखैरूर्ध्वस्थितविततमूलैः कमलिनी-

जलं धत्ते लक्ष्मीं पुलिनतरुषण्डैः प्रतिमितैः ।

इहान्तर्दृश्यन्ते विटपविनिविष्टाः क्षितिरुहां

130

विहङ्गाः खादन्तः फलशकलमुत्तानवदनाः ॥ १३ ॥

॥ बटुः ॥

अय्य, पेक्ख एयाणं मउअपवणंदोलिअविचित्तधयवडमंडिअमेरुगंडिआणि-
द्विसेसपासादभन्तरविणिवेसिदाणं कणअमइआणं पज्झरंतणिरंतरपहावित्थार-
गसुंदरवण्णाभरणभूसिआणं बुद्धपडिमाणं चंदणघनसारघुसिणमअणाहिविलेव-
णकुसुमधूवोवहारसामिद्धी । अहो अच्छरिअं !

135

॥ स्नात०, निर्वर्ण्य ॥

न खलु तपस्विजनमठिकास्थानमिदं, राजोद्यानमेतत् । कष्टं भोः कष्टम् !

विटपथिकलुण्ठयमानैर्वन्द्ये पथि जातगहनदिङ्मोहैः ।

अस्थाने क्षिप्यन्ते विविधानि धनानि धनवद्भिः ॥ १४ ॥

140

किलाप्रमाणे ऽप्यस्मिन्नागमे विषयसुखपराङ्मुखमनसां समाधिभावनाभ्यास-
क्तानां यथा तथा कल्पितप्राणवृत्तीनां किमेवंविधैरनुपशान्तजनोचितैर्भोगसाध-
नविभवैः ?

॥ बटुः ॥

133 ff. आर्य, पउय एतासां मूढुकपवनान्दोलितविचित्रध्वजपटमण्डितमेरुगण्डिकानिर्वि-
शेषप्रासादाभ्यन्तरविनिवेशितानां कनकमयीनां प्रक्षरन्निरन्तरप्रभाविस्तारकसुन्दरवर्णाभरण-
भूषितानां बुद्धप्रतिमानां चन्दनघनसारघुसृणमृगनाभिविलेपनकुसुमधूपोपहारसमृद्धीः । अहो
आश्चर्यम् ।

127 पद्मिनीं निर्वर्णयन्] em., पद्मिनी निर्वर्णयत् Pā, पद्मिनी निर्वर्णयत् Pu, पद्मिनीं
निर्वर्ण्य em.RT 128 ०रूर्ध्व०] RT(em.?), ०रूर्ध्व० PāPu 128 ०वितत०] Pā^{pc}PuRT,
०वितत० Pā^{ac} 130 इहान्त०] PuRT, इहांभ० Pā 130 ०विनिविष्टाः] RT(em.?),
०विनिविष्टा PāPu 133 अय्य पेक्ख] PāRT, अय्या पक्ख Pu 133 एयाणं] PāPu, ए-
आणं RT 133 ०मंडिअ०] PāPuRT^{pc}, ०मण्डिअ० RT^{ac} 133 ०गंडिआ०] PāPuRT^{pc},
०गण्डिआ० RT^{ac} 134 ०णिद्विसेस०] PāPuRT^{pc}, ०निद्विसेस० RT^{ac} 134 पज्झरंत०]
RT(em.?), पष्करंत० PāPu 135 ०णिरंतरपहावित्थारग०] em.RT^{pc}, ०निरंतरपहावि-
त्थारग० RT^{ac}, ०णिएंतरपहाविस्थब्ज० (?) Pā, ०णिएंतरपहाविस्थब्ज० Pu 135 ०वण्णा०]
RT(em.?), ०वअणा० PāPu 136 ०कुसुमधू०] em.RT, ०कुसूधू० Pā, ०कुसुधू० Pu
136 ०वोवहार०] conj., ०पोपहार० PāPuRT 138 तपस्वि०] RT(em.?), तपस्वि०
PāPu 139 ०गहन०] PāRT, ०गहत० Pu

अय्य, पेक्ख पेक्ख, एदस्सिं धवलहरसिहरे सुरहिकुसुमधूवगंधपम्भारणिम्भ- 145
रभरिददसदिसामुहे एदे वंदआ भोअणोम्मुह व्व दीसंति ।

॥ स्नात० ॥

साधु लक्षितम् । तत् कदाचिदावां दृष्ट्वा स्वव्यापारयन्त्रणामनुभवेयुरेते भिक्षवः ।
तदिहैव लतामण्डपे तावदेभिरनुपलक्ष्यमाणौ क्षणं पश्याव एषां व्यवहारम् ।

॥ तथा कुरुतः ॥

150

॥ स्नातः, सकौतुकमवलोक्य ॥

अये, केनचिदपि भिक्षुसङ्गभोजनोन्मुखेन नापि स्नातम् ।

॥ बटुः ॥

चिट्टु ण्हाणं, अंबरपरिवत्तणमेत्तं पि ण कदं !

॥ स्नात०, निपुणं निर्वर्ण्य ॥

155

आचमनकल्पो ऽप्येषां शूद्रनिर्विशेषः । कथं चत्वारो वर्णा वर्णसङ्करा अपि वा
सर्व एवैकस्यां पङ्क्तौ भुञ्जते ! अहो रम्यमाश्रमव्रतम् !

॥ बटुः ॥

अय्य, ण इत्तिअं य्येव एदं । पेक्ख एदाण परिविसंतीण भक्खदाणोम्महाण
थोरथणमंडलाण दासीण विविहविम्भमा कडक्खा भिक्खुवयणेसु णिवडंति । एदं 160
च किं पि णिम्मलकलसणिक्खित्तं पाणयं उवणीदं ।

॥ स्नात० ॥

पङ्करसशब्दनिहृतमन्यव्यपदेशमत्र मधुपानम् ।

145 ff. आर्य, पश्य पश्य, एतस्मिन् धवलगृहशिखरे सुरभिकुसुमधूपगन्धप्राग्भारनिर्भरभ-
रितदशदिशामुखे एते वन्दका भोजनोन्मुखा इव दृश्यन्ते । 154 तिष्ठतु स्नानम्, अम्बरप-
रिवर्तनमात्रमपि न कृतम् ! 159 ff. आर्य, न इयदेवैतत् । पश्य, एतासां परिवेषयन्तीनां
भक्ष्यदानोन्मुखीनां स्थूलस्तनमण्डलाणां दासीनां विविधविभ्रमाः कटाक्षा भिक्षुवदनेषु निपत-
न्ति । एतच्च किमपि निर्मलकलशनिक्षिप्तं पानकमुपनीतम् ।

145 °धूव०] conj., °धूय० PāPuRT 145 °गंध०] PāPuRT^{pc}, °गन्ध० RT^{ac} 146
f. °णिम्भरभरिद०] PāRT, °णिम्भरिद० Pu 146 भोअणोम्मुहो] em., भाअणोम्मुहो
PāPu, भोअणोम्मुहा em.RT 146 दीसंति] PuRT, दीसंति Pā 152 भिक्षुसङ्गभोज-
नोन्मुखेन नापि] conj. Isaacson, भिक्षुसङ्गभोजनो दुःखेनापि PāPu, भिक्षुणा सङ्गभोज-
ने दुःखेनापि RT(em. ?) 154 अंबर०] em., अंबर० PāPuRT 154 °परिवत्तण०]
RT^{pc}(em. ?), °पडिवत्तण० PāPu, °परिवत्तन० RT^{ac} 156 शूद्र०] PuRT, सूद्र० Pā
159 इत्तिअं] em., इत्तिअ PāPuRT 159 एदाण] PāRT, एहाण Pu 160 °म्महाण
थो०] PāRT, °म्महाणा था० Pu 160 कडक्खा] RT(em. ?), कडक्ख PāPu 160 णि-
वडंति] em., णिवडंता PāPu, णिवडंता RT(em. ?) 161 पाणयं उवणीदं] em., पाण-
यमुवणीदं RT(em. ?), पाणयसुवणीदं Pā^{pc}Pu, पायण० Pā^{ac} 163 पङ्क०] PāRT, पक०
Pu 163 °मन्यव्यप०] em.RT, °मद्यव्यप० PāPu

मांसाशनं च कोटित्रयरहितमहो तपःकृच्छ्रम् ॥ १५ ॥

॥ बटुः ॥

165

अय्य, पेक्ख पेक्ख, एसो भिक्खू

तिसिओ वि पिअइ ण तहा जीहाइ भमंतकुवलअं पाणं ।

दिट्ठीहि जहा दासीण विआसिअलोअणं वअणं ॥ १६ ॥

॥ स्नात° ॥

भवतु, दृष्टो वीतरागाणामाश्रमसमाचारः ।

170

॥ बटुः ॥

उज्याणेषु णिवासो सुलहं पाणं च सुलहमण्णं पि ।

ण य किं पि णियमदुक्खं धण्णो वंदत्तणं लहइ ॥ १७ ॥

॥ स्नात° ॥

अलमिदानीं परिहासेन । एष स महापण्डितः प्रसिद्धो धर्मोत्तरनामा भिक्षुः
कृताहारः प्रासादादवतीर्य तरोरधश्छायायां शाद्वलभुवमध्यास्ते । तदुपसर्पाव
एनम् ।

175

॥ ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो भिक्षुरुपासकश्च ॥

॥ भिक्षुः ॥

आयुष्मन्, अपि गृहीतं तद् भवता हृदये दयानिधेर्भगवतो बोधिसत्त्वस्योप-
देशजातम् ?

180

॥ उपा° ॥

पुणो वि भदंतो अणुगगहं करिस्सदि ।

॥ भिक्षुः, अग्रतो ऽवलोक्य ॥

अयमसावद्यापि ब्राह्मणयुवा स्थित एव । विवक्षोरिवास्य मुखं पश्यामि ।

185

166 ff. आर्य, पश्य पश्य, एष भिक्षुः तृषितो ऽपि पिबति न तथा जिह्वया भ्रमत्कुवल्यं
पानम् । दृष्टिभिर्यथा दासीनां विकासितलोचनं वदनम् ॥ 172 f. उद्यानेषु निवासः सुलभं
पानं च सुलभमन्नमपि । न च किमपि नियमदुःखं धन्यो वन्दत्वं लभते ॥ 183 पुनरपि
भदन्तो ऽनुग्रहं करिष्यति ।

166 अय्य, पेक्ख] PāPuRT^{pc}, अय्य, पेक्ख RT^{ac} 167 °कुवलअं] PāPu, °कुवल्यं
RT (em. ?) 168 दिट्ठीहि] conj., दिट्ठीइ PāPuRT 168 विआसिअ°] PāPu, विअसि-
अ° RT (em. ?, unmetrical) 168 वअणं] RT (em. ?), चअणं PāPu 172 उज्याणेषु]
em.RT, उज्या°णेषु Pā, उज्याणेषु Pu 172 अण्णं] PāRT, अणं Pu 173 °दुक्खं]
RT (em. ?), °दुक्खं PāPu (unmetrical) 173 धण्णो] PāRT, धणो Pu (unmetrical) 176
°रधश्छा°] PuRT, °रधच्छा° Pā 176 °भुवम्] em.RT, °भुवनम् PāPu 178 °नि-
र्दिष्टो] PāRT, °निर्दिष्टौ Pu 179 भिक्षुः] PāRT, भिक्षु Pu 185 ब्राह्मण°] PuRT,
ब्राह्मण° Pā 185 विवक्षोरिवास्य] em.RT, विवक्षो एवास्य PāPu

॥ स्नात० , उपसृत्य ॥

भिक्षो, कुशलिनो भवन्तः? कच्चिदविघ्नमुपपद्यत इयमाश्रमचर्या?

॥ भिक्षुः ॥

स्वागतम् । अनुपहतेयं शाद्वलभूमिः । उपविश्यताम् ।

॥ स्नातः , उपविश्य ॥

190

किं पुनरस्योपदिष्टमाचार्येण यत्रैवं ग्रहणं पृच्छते?

॥ भिक्षुः , उपासकमुद्दिश्य ॥

ब्रूहि, यदेष पृच्छति ।

॥ स्नात० ॥

केयमवज्ञा उपासक ब्रूहीति? बटो, शृण्वस्य यदयमाचष्टे ।

195

॥ भिक्षुः ॥

ब्राह्मण, शृण्वस्मादिति ननु वक्तुं युक्तम् ।

॥ स्नात० ॥

भो रक्तपट, न खल्वाख्यातोपयोग इत्यस्य विषय एवंविधाः प्रलापाः । हन्त, नटस्य शृणोतीत्ययमेवात्र न्यायो युक्तः ।

200

॥ भिक्षुः ॥

अहो मौखर्यं द्विजन्मनो यस्य त्रिभुवनैकगुरोः परमकारुणिकस्य भगवतो बुद्धस्य (शासनं) प्रलापः!

॥ स्नातः , उपासकमुद्दिश्य ॥

त्वमपि कथय तावत्, किमनेन पाठितो ऽसि ।

205

॥ उपा० ॥

णं चत्वारि मे अय्यसच्चाइ गुरुणा उवदिट्ठाइ दुक्खं समुदओ णिरोहो मग्गो त्ति ।

207 ननु चत्वारि म आर्यसत्यानि गुरुणा उपदिष्टानि, दुःखं समुदयो निरोधो मार्ग इति ।

199 A 1.4.29.

187 °पद्यत इयमा°] conj. , °पद्यते त इयमा° em. RT, °पद्यत तेयमा° PāPu 191 यत्रै-
वं] RT (em. ?), यत्रैव PāPu 194 स्नात०] PāPu, स्नात० , (स्वगतम्) em. RT 195 °म-
वज्ञा] em. RT, °मवक्ता PāPu 195 ब्रूहीति] PāPu, ब्रूहीति । (प्रकाशम्) em. RT 195 ब-
टो] PuRT, बटो Pā 195 शृण्वस्य यदयमाचष्टे] conj. , शृणुस्वयमयमाचष्टे PāPu; शृणुष्व
यमयमाचष्टे em. RT 197 ब्राह्मण] PuRT, ब्राह्मण Pā 200 युक्तः] RT (em. ?), युक्ते
PāPu 201 भिक्षुः] PāPu, भिक्षुः (स्वगतम्) em. RT 202 द्विजन्मनो] PāRT, द्विजन्म-
यो Pu 203 (शासनं)] conj. Sanderson, om. PāPuRT 205 पाठितो] em. RT, पठितो
PāPu 207 मग्गो] RT (em. ?), मग्ग PāPu

॥ स्नात० , सस्मितम् ॥

इदं तत्परमकारुणिकशासनम्? अयं च न प्रलापो यत्र नैरात्म्यदर्शनं श्रेयो- 210
मार्ग इति गीयते?

॥ भिक्षुः ॥

द्विजाते, अग्नीषोमीयादिपशुविशसनं श्रेयःसाधनं साध्वित्येतद्दृष्टिभावनाक-
लुषितान्तःकरणानां भवद्विधानां प्रलाप इवायमाभाति परमार्थोपदेशः ।

॥ स्नात० ॥

215

कथमयं दुराचारः शाक्यो वेदवाक्येष्वपि विवदते । किं कुर्मः? कस्याग्रतो
ब्रूमः? पतितसङ्घसम्बाध एवायं विहारो वर्तते ।

॥ दिशो ऽवलोक्य , सहर्षम् ॥

अहो बतामी विहारोद्यानदर्शनदोहदिनो ऽतिबहवः पुण्यैरत्रभवन्तो विश्वरूप-
प्रभृतयो महाविद्वांसः प्राश्निका उपस्थिताः । भवतु, लब्धो ऽवसरः पापानां 220
निग्रहस्य ।

॥ ततः प्रविशन्ति यथाविभवं प्राश्निकाः ॥

⟨ ॥ प्राश्निकाः ॥ ⟩

एष स्नातकसङ्कर्षण एष च भिक्षुधर्मोत्तरो विवदमानाविव वदनलक्ष्म्यैव लक्ष्ये-
ते । हन्त, पश्यामस्तावत् । 225

॥ गोष्ठीं परिक्रामन्ति ॥

॥ भिक्षुः ॥

स्वागतमार्याः, इहोपविश्यताम् ।

॥ इति शाद्वलभूमिं निर्दिशति ॥

॥ प्राश्निकाः, उपविश्य ॥

230

213 f. cf. NM I 642.9-12: या तु अग्नीषोमीयादिपशुहिंसेतिकर्तव्यतांशस्था, यस्यां क्रत्वर्थो
हि शास्त्रादवगम्यत इति वैधी प्रवृत्तिः, तस्यामपि कारुणिको लोकः सविचिकित्सो भवति ।
वदति च, 'यत्र प्राणिवधो धर्मस्त्वधर्मस्तत्र कीदृशः?' इति । न चैतावता वेदस्याप्रामाण्यम् ।

210 च] em., स PāPuRT 213 °विशसनं] RT (em. ?), °विशसनं PāPu 213 °त्ये-
तद्दृष्टि°] conj. Isaacson, °तितेदृष्टि° Pā, °तितद्दृष्टि° Pu, °ति तद्दृष्टि° RT (em. ?)
214 प्रलाप इवा°] conj. Isaacson, प्रलाप एवा° PāPuRT 216 विवदते] PāRT, विव-
दति Pu 217 ब्रूमः] em. RT, ब्रवीमः PāPu 217 °सम्बाध] RT (em. ?), संवाध PāPu
219 बतामी] PuRT, वतामी Pā 219 ऽतिबहवः] PuRT, ऽतिवहवः Pā 222 प्रविश-
न्ति] RT (em. ?), प्रविशति PāPu 223 ⟨प्राश्निकाः⟩] em. RT, om. PāPu 224 °धर्मोत्त-
रो] RT (em. ?), °धर्मोत्तरौ PāPu 224 वदनलक्ष्म्यैव] em. RT, दवदनलक्ष्म्यैव PāPu,
दवदहनलक्ष्यौ conj. RT 225 पश्यामस्तावत् । गो°] RT (em. ?), पश्यामः । तावद्गो° PāPu

किमिह प्रस्तुतम्?

॥ इति भिक्षुं पृच्छन्ति ॥

॥ भिक्षुः ॥

अमुष्य यज्ञोपवीतिनो बोधिसत्त्वोपदेशः प्रलाप इवाभाति ।

॥ स्नात° ॥

235

अयमहमेष च भिक्षुः परीक्षकाः कृतधियो भवन्त इति ।

सारासारविचारे कुतो ऽन्य एवंविधो ऽवसरः ? ॥ १८ ॥

॥ प्राप्ति° ॥

न्याय्यं चेदभिधीयते परिमितं सिद्धान्तबीजं वचो

हेयं चेच्छलजातिनिग्रहपदप्रायं कथाडम्बरम् ।

240

नैवेष्ट्या हृदि वाचि नो परुषता न भ्रूविभेदो मुखे

साधूनां यदि वाद एष तदिमे सर्वत्र सभ्या वयम् ॥ १९ ॥

॥ भिक्षुस्नातकौ ॥

एवमेतद् यथार्याः समादिशन्ति ।

॥ प्राप्ति° ॥

245

तत् को ऽत्रभवतोः प्रथमपक्षवादी ?

॥ स्नातकः ॥

कृत एव भिक्षुणा पूर्वपक्षोपन्यास उपासकं प्रबोधयता ।

॥ भिक्षुः, स्नातकमुद्दिश्य ॥

अपि श्रुतं तद् भवता ?

250

॥ स्नात° ॥

श्रुतम् ।

240 cf. NM I 27.13-28.3: यच् च निग्रहस्थानपरिगणिता अपि हेत्वाभासाः पुनरुपदिश्यन्ते, तद् वादे चोदनीया भविष्यन्तीत्याशयेन । छलजातिनिग्रहस्थानानि जल्पवितण्डोपकरणानि । तेषामवधृतस्वरूपाणां स्ववाक्ये परिवर्जनं, क्वचिदवसरे प्रयोगः, परयुक्तानां च प्रतिसमाधानमित्यादि शक्यक्रियम् ।; also NM II 635.1-3: तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणं जल्पवितण्डयोः प्रयोजनमुक्तम् । तदङ्गभूतानि छलजातिनिग्रहस्थानानि । यद्यपि च वादे केषांचिदभ्यनुज्ञानमस्ति, तथापि जल्पवितण्डे एव तेषां प्राचुर्येण क्षेत्रम् ।

232 पृच्छन्ति] em. RT, पृच्छति PāPu 234 बोधिसत्त्वो°] PuRT, बोधिसत्त्वो° Pā
236 भवन्त इति] PāPu, भवन्तः । इति RT (em. ?, unmetrical) 237 °विचारे कुतो]
em. RT, °विचारकुतो Pā, °विचारं कुतो Pu 241 नैवेष्ट्या] conj. RT, न द्वेषो em. RT,
मानैवैषो PāPu 241 परुषता] PāRT, परुषती Pu 242 सभ्या] em. RT, सत्या PāPu,
सज्जा conj. RT 244 °र्याः] PāRT, °र्या Pu 246 °भवतोः] PāRT, °भवतो Pu
248 उपासकं] PāRT, उपासकं Pu

॥ भिक्षुः ॥

यद्येवं तदनुभाष्यताम् ।

॥ स्नात० ॥

255

बाढम् । सङ्क्षेपत एवानुभाष्यते तावत् ।

दुःखं तस्य निमित्तं तदुपरमस्तदुपपत्तये मार्गः ।

नैरात्म्यदर्शनाख्यस्तत्सिद्धिः क्षणिकतासिद्धेः ॥ २० ॥

तत् क्षणिकत्वं सत्त्वान् नाशं प्रति कारणानपेक्षत्वात् ।

स्मृत्यादिव्यवहारः सन्ताने हेतुफलभावात् ॥ २१ ॥

260

क्षणिको ऽपि न बाह्यो ऽर्थः कश्चित् संवित्तिविषयतां याति ।

आकारनिचयस्वचितं चकास्ति विज्ञानमेवेदम् ॥ २२ ॥

तस्मात् सर्वं शून्यं सर्वं क्षणिकं निरात्मकं सर्वम् ।

सर्वं दुःखमितीत्थं ध्यायन् निर्वाणमाप्नोति ॥ २३ ॥

॥ भिक्षुमुद्दिश्य ॥

265

अपि भवत्येवम् ?

॥ भिक्षुः, सावज्ञम् ॥

आं भवति सङ्क्षिप्तम् ।

॥ स्नात० ॥

तदत्रेदानीं श्रूयताम् ।

270

॥ प्राप्ति० ॥

अवहिताः स्मः ।

॥ स्नात० ॥

अयं यथोक्तः क्षणभङ्गसिद्धौ

सत्यां भवेदप्यपवर्गमार्गः ।

275

विचार्यमाणास्तु न नैपुणेन

स्पृशन्ति भावाः क्षणभङ्गुरत्वम् ॥ २४ ॥

॥ भिक्षुः ॥

256 बाढम्] PuRT, वाढं Pā 258 °दर्शना°] Pā^{pc}PuRT, °दर्शनाना° Pā^{ac} 258 °ख्य-
स्तत्सिद्धिः] Pā^{pc}PuRT, °ख्यस्ततां । स्नात Pā^{ac} 258 °सिद्धेः] PāRT, °सिद्धिः Pu
259 कारणा°] RT(em. ?), करणा° PāPu 261 संवित्ति°] Pā^{pc}PuRT, संस्मात् सर्वं
शून्यं सर्वं क्षणिकं निरात्मकं सर्ववित्ति° Pā^{ac} 264 सर्वं] PuRT, om. Pā 266 भवत्ये-
वम्] em. Isaacson, भवत्वेवम् PāPuRT 267 ff. भिक्षुः...श्रूयताम्] om. Pā^{ac}, inserted
on the margin Pā^{pc} 272 अवहिताः] Pā^{pc}PuRT, अविहिताः Pā^{ac} 275 °प्यपवर्ग°]
PuRT, °प्यवर्ग° Pā 276 नैपुणेन] PāPuRT^{pc}, नेपुणेन RT^{ac}

कुतः ?

॥ स्नात° ॥

280

हेत्वभावादेव ।

॥ भिक्षुः ॥

ननूक्तो हेतुः सत्त्वादिति ।

॥ स्नातः ॥

सत्त्वाख्यं यदवादि मानमलसदृष्टान्तवन्ध्यात्मनः

285

सम्बन्धग्रहणं न शक्यमृजुना मार्गेण धूमाग्निवत् ।

॥ भिक्षुः ॥

यद्येवं ततः किम् ? व्यतिरेकमुखेनापि व्याप्तिग्रहो व्याप्तिग्रह एव ।

नित्येभ्यः क्रमयौगपद्यविरहाद् व्यावर्तमानं पुन-

स्तत् सत्त्वं निदधीत भङ्गिषु पदं गत्यन्तरासम्भवात् ॥ २५ ॥

290

॥ स्नात° ॥

नित्येभ्य इव तेनैव व्यापकासम्भवेन ते ।

क्षणिकेभ्यो ऽपि भावेभ्यः सत्त्वं व्यावर्ततेतराम् ॥ २६ ॥

पश्य ,

उत्पद्य काञ्चिदपि यद्ययमारभेत

295

भावः क्रियां क्षणिकतां न तथा सतीयात् ।

तस्यात्मलाभसमनन्तरमेव मृत्यु-

285 ff. NM II 303.14-304.3 (*bauddhapakṣa*): अतो यद्यपि कार्यहेतौ धूमाग्न्योरिव, स्व-
भावहेतावपि वा कचिद् वृक्षत्वशिंशपात्वयोरिव पूर्वमिह साध्यसाधनधर्मयोर्ग्रहणं धर्म्यन्तरे
न वृत्तम्, तथापि साध्यधर्मिण्येव व्याप्तिग्रहणमुपपत्स्यते विपक्षव्यावृत्तेः सुपरिनिश्चितत्वात् ।
सैव च विपक्षाद्व्यावृत्तिः, स एव चास्य हेतोः स्वसाध्येनान्वयः । न ह्येवं सम्भवति, नित्येभ्य-
श्च व्यावृत्तं सत्त्वं, क्षणिकेषु च न निविष्टमिति, तृतीयराश्यभावात्, निराश्रयत्वानुपपत्तेश्च ।
289 f. NM II 300.1-6 (*bauddhapakṣa*) भावानां हि सत्त्वं क्रमयौगपद्याभ्यां व्याप्तम् । नित्येषु
च पदार्थेषु व्यापकानुपलम्भनात् । तद्व्याप्तमपि सत्त्वं हि बलात् तेभ्यो निवर्तते ॥ न च राशि-
स्तृतीयो ऽस्ति तेन गत्यन्तरक्षयात् । क्षणिकानेव तान् भावान् सत्त्वं समवलम्बते ॥ 295 ff.
NM II 323.11-15: कार्यकारणभाव एष भदन्तसिद्धान्ते दुरूपपादः । परोत्पत्तावव्याप्रियमाणमेव
यदि कारणमुच्यते सर्वं सर्वस्य कारणं स्यात् । न चालब्धात्मनस्तस्य व्यापारः परजन्मनि ।
लब्धात्मनस्तु व्यापारे स्थितिः सिद्धा क्षणान्तरे ॥

283 ननूक्तो] em. RT, नमुक्तो PāPu 284 ff. ॥ स्नातः ॥ सत्त्वाख्यं ... गत्यन्तरास-
म्भवात्] conj. Sanderson, ॥ स्नातः ॥ 25abcd ॥ भिक्षुः ॥ यद्येवं ... व्याप्तिग्रह एव ।
PāPuRT 285 °वन्ध्या°] em., °वन्ध्या° PāPuRT 288 किम्] em. RT, किमा PāPu
290 सत्त्वं] em. Sanderson, तत्त्वं PāPu, तत्त्वं RT 293 क्षणिकेभ्यो] PāRT, क्षणिको-
भ्या Pu 293 व्यावर्ततेतराम्] em. RT, व्यावर्त्तेतरां PāPu 295 उत्पद्य] PāPu, उत्पाद्य
RT (em. ?)

क्रोडीकृतस्य करणावसरः कुतो ऽन्यः ? ॥ २७ ॥

॥ भिक्षुः ॥

क्षणभङ्गिषु भावेषु नन्वियानेव कार्यकारणभावः । इदं प्रतीत्येदं प्रतीयत इति 300
प्रतीत्यसमुत्पादमात्रम् ।

॥ स्नातः ॥

अस्त्यत्रान्यदपि वक्तव्यम् । तदास्ताम् । इदं तु ब्रूमः । अस्मिन् मते कारणत्वमेव
न तात्त्विकं भावानां विशेष उपादानकारणत्वात् ।

तत्र स्वकर्मफलभोगसमर्थनादि

305

ज्ञानेषु हेतुफलभावकृतं समग्रम् ।

हीयेत, हेतुफलभाव इहास्तु को ऽपि

ज्ञानान्तरेषु परसन्ततिजेषु तुल्यः ॥ २८ ॥

॥ भिक्षुः, अधोमुखो भूमिमालिखति ॥

॥ स्नात° ॥

310

कार्यकारणभावे वा सिद्धे ऽपि परमार्थतः ।

ज्ञानान्यत्वानपायात् का स्वकर्मफलभोक्तृता ? ॥ २९ ॥

300 f. NM II 324.1-3: अथ ब्रूयात्—‘इदं प्रतीत्येदं प्रतीयत इतीदंप्रत्ययतामात्रमेव कार्यका-
रणभाव’ इति—तथापि लब्धात्मनः क्षणस्य प्रतीतिरिति द्वितीयक्षणावस्थानमपरिहार्यमेव ।
304 f. NM II 322.1-6: अपि च क्षणिकत्वे पदार्थानामिदमत्रोपादानकारणं, इदं सहकारिका-
रणमिति विशेषो ऽपि दुरवगमः । तथा हि—किमिदमुपादानं नाम? किं स्वसन्तानविनाशेन
बीजादिवत् कार्यजनकमुपादानम्, उत स्वविशेषसमर्पणेनोत्पादकमिति । यदि पूर्वः पक्षः,
परलोकचर्चा चार्वाकवदुपेक्षिता स्यात्, ज्ञानसन्तानविनाशेन ज्ञानान्तरारम्भप्रसङ्गात् ।; also
NM II 343.5-14: किंच नाङ्गीकरोषि त्वमात्मानं पारलौकिकम् । उपैषि परलोकं च विदितं
ते बकव्रतम् ॥ कर्म सन्तानिना ऽन्येन यत् कृतं चैत्यवन्दनम् । ततो ऽद्य फलमन्येन भुज्यते
ऽकृतकर्मणा ॥ न च निर्वृत्तिरप्यस्य चैत्यवन्दनकर्मणा । ज्ञानक्षणेन नैकेन किञ्चित् कर्म समा-
प्यते ॥ कार्यकारणभावश्च यस्त्वयोक्तः स दूषितः । कार्यकारणभावे ऽपि न ह्यन्यत्वं निवर्तते ॥
अनैकान्तिकता चास्य सन्तानान्तरबुद्धिभिः । उपादानत्वरूपो ऽपि विशेषः प्राङ् निराकृतः ॥;
also NM II 344.1-6: कर्मानुवृत्तिरप्येषा न चैकस्यास्ति कस्यचित् । कार्यकारणयोर्भेदात्कार्पा-
सकुसुमादिवत् ॥ अन्यत्रैव हि कर्म स्यादन्यत्रैव च तत्फलम् । न च सन्तानभोगाय कश्चित्
कर्मानुतिष्ठति ॥ फलमस्मान् ममैव स्यादिति सर्वः प्रवर्तते । सर्वथा शाक्यभिक्षूणां परलोको
विसंश्रुलः ॥

298 करणा°] em., करुणा° PāPuRT 303 अस्त्यत्रान्यदपि] PāPu, अस्त्यन्यदपि RT
(em. ?) 307 °भाव इहास्तु] conj. Isaacson, °भावकृतस्तु conj. RT, °भावफलवस्तु
PāPu 308 तुल्यः] PāRT, तुल्य Pu

अपि च, क्षणिका भावाः सत्त्वादिति साध्यविपर्ययसाधनाद् विरुद्धोऽयं हेतुः ।

॥ भिक्षुः ॥

कथमिव ?

315

॥ स्नात° ॥

उक्तं क्षणिकानां नार्थक्रियाकारित्वमिति । स्थास्रवस्तु भावाः सहकारिसन्निधाने क्रमेण युगपद्वा निर्वर्तयितुमुत्सहन्त एवेत्यर्थक्रियाकारित्वमिति तत्स्थैर्यसिद्धिः ।

॥ भिक्षुः, तूष्णीमास्ते ॥

320

॥ स्नात° ॥

आत्महानिश्च भावानां हेत्वधीनात्मलाभवत् ।

अन्वयव्यतिरेकौ हि सदृशावुभयोरपि ॥ ३० ॥

॥ भिक्षुः ॥

नन्वन्यथासिद्धौ विनाशहेतावन्वयव्यतिरेकौ तस्य विसभागसन्ततिनिमित्तत्वात् । उत्पत्तिहेतावन्वयव्यतिरेकौ कार्यान्तराभावान् न तथा भवितुमर्हतः ।

325

॥ स्नात°, सस्मितम् ॥

किमिच्छया द्वेषेण वा ? कार्यान्तराभावोऽपि केषाञ्चिन् मते दुर्भणोऽभिव्यक्त्यादेः सम्भवात् ।

॥ भिक्षुः ॥

330

नोत्पत्तिहेतून् विरहय्य दृष्ट-

313 ff. NM II 325.5-10: अथवा लब्धात्मनः पदार्थस्य परोत्पत्तौ व्याप्रियमाणत्वेन कारकत्वावधारणाद् द्वित्रक्षणस्थायित्वमवश्यमनन्तरनीत्या भवेदिति प्रत्युत सत्त्वादक्षणिक्त्वसिद्धेः विरुद्धोऽयं हेतुः । अतश्चैवं नित्यानामेवार्थक्रियाकारित्वोपपत्तेः समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदेन त्रिविधा कारणसामग्री परस्परसंसर्गमागत्य यथासन्निधानं कार्यं प्रसूत इति कृतं क्रमयौगपद्यविकल्पैस्तावकैः । 322 ff. NM II 327.5-8: नश्वरानश्वरत्वादिविकल्पास्तु न साधवः । सामग्र्यधीनः प्रध्वंसः भावानामात्मलाभवत् ॥ मुद्गरादिसामग्र्या घटस्य किं क्रियते ? मृत्पिण्डादिसामग्र्या किमस्य क्रियते ? आत्मलाभ इति चेत्, अनयाप्यात्महानं करिष्यते । 331 ff. NM II 327.13-15: कारकव्यापारकार्यत्वदर्शनादपर्यनुयोग एष इति चेत्, विनाशे च समः समाधिः, उत्पत्तिवद्विनाशस्यापि कारकान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् ।

313 सत्त्वादिति] em. RT, सत्त्वादिभि° PāPu 313 °विपर्यय°] em. RT, °विपर्य° PāPu 313 विरुद्धो°] PāPuRT^{pc}, वरुद्धो° RT^{ac} 317 स्थास्रवस्तु] em. Isaacson, स्थास्र वस्तु PāPuRT 318 °धाने] em., °धानेन PāPuRT 318 निर्वर्तयि°] em. RT, निर्वर्तयि° PāPu 319 तत्स्थैर्य°] RT (em. ?), तत्स्थैर्य° PāPu 323 °व्यतिरेकौ] RT (em. ?), °व्यतिरेको PāPu 325 नन्वन्यथा°] em. RT, नन्वयथा° PāPu 326 °हेताव°] Pā^{pc} PuRT, °हेतोव° Pā^{ac} 326 कार्यान्तराभा°] RT (em. ?), कार्यान्तरभा° PāPu 328 वा] PāPu^{pc}RT, का Pu^{ac} 331 °हेतून् वि°] em. RT, °हेतुर्वि° PāPu

मुत्पद्यमानं क्वचिदेव कार्यम् ।

॥ स्नात० ॥

विनाशहेतून् विरहय्य दृष्टं

किं वा विनश्यत् क्वचिदेव कार्यम् ? ॥ ३१ ॥

335

॥ भिक्षुः ॥

ननु विनाशहेत्वसन्निधानान् मन्वन्तरेष्वपि कश्चिन् न विनश्येद् घट इति नि-
र्यासो भवेत् ।

॥ स्नात० , सोपहासम् ॥

कष्टं भोः कष्टम्, नित्यत्वे घटस्य सति समाप्ता लोकयात्रा, उत्सन्नाः प्रजाः, 340
उपस्थितो जगतां घट एव नित्यमृत्युः । यस्य हि नास्ति विनाशकारण-
माकाशादेरिव भवत्वसौ नित्यः, किं जातम्? न च नास्ति विनाशकारण-
मवयविनामवयवविभागादेरवश्यंभावित्वात् । अपि च रे मूढ, भवत्पक्षे ऽपि
घटक्षणसन्ततिरनुच्छिन्ना तथैव किं न दृश्यते? आगतं चेदस्यां विसभागस-
न्ततिकारणं हन्त तर्हि विनाशकारणमपि मत्पक्षे तथैवागमिष्यतीति स समानः 345
पन्थाः । तदयमीदृशः क्षणभङ्गपक्षः ।

॥ भिक्षुः, सलज्जमास्ते ॥

॥ उपा० ॥

अरे रे दुष्टबम्हण, कथं भदंतं अधिकिखवसि?

349 अरे रे दुष्टब्राह्मण, कथं भदन्तमधिक्षिपसि?

337 ff. NM II 328.3-12: ननु सापेक्षाणां भावानां नावश्यंभाविता भवेदिति घटस्य विनाशहे-
तुर्नोपनिपतेदपि कदाचिदित्येवमसौ किं नित्य एव भवत्विति — अहो महान्प्रमादः, उत्सन्नाः
प्रजाः, पतितो महान्वज्राशनिः, दुष्परिहरो ऽयं दोष उत्थितः । यदि घटो नित्यो भवेत्,
एष कालाग्निरुद्ध इव त्रिभुवनमपि भस्मीकुर्यात् । अपि च रे मूढ, सावयवस्याश्रितस्य का-
र्यस्य च नूनमवयवविभागाद् आश्रयविनाशाद् वा यदा कदाचिद् भवितव्यमेव विनाशेनेति
कस्तन्नित्यत्वशङ्कावसरः? तथा हि न रामाभिषेककलशमद्य यावदनुवर्तमानमीश्वरवेश्मन्यपि
पश्यति लोक इत्यवश्यंभावी तस्य विनाशहेतुः । तस्मात् सहेतुको विनाश इति न स्वत एव
विनश्चरा भावाः ।

337 °त्वसन्नि०] em. RT, °तुसन्नि० PāPu 337 मन्वन्तरे०] em. RT, मत्वन्तरे० PāPu
338 भवेत्] RT (em. ?), भावत् Pā, भावत Pu 339 सोपहासम्] PāPu, om. RT 341
विनाश०] RT (em. ?), विनास० PāPu 342 °कारणमा०] RT (em. ?), °कारणआ० Pā,
°कारणं आ० Pu 342 नित्यः । किं जातम्?] conj. Sanderson - Dezső, नित्यः । किं जा-
तम्? न च नास्ति विनाशकारणआ (°णमा० RT) काशादेरिव भवत्वसौ नित्यः । किं जातम्?
PāPuRT 343 °देरव०] em. RT, °दिरव० PāPu 343 च] PuRT, व Pā 344 विस-
भाग०] em. RT, विभाग० PāPu 345 मत्पक्षे] PāPu^{pe}RT, मत्पक्षे Pu^{ac} 345 समानः]
RT (em. ?), समान० PāPu 349 °बम्हण] RT (em. ?), °वम्हण PāPu 349 कथं] Pā,
कथं Pu, कहं RT

॥ बटुः ॥

350

अरे रे वण्णसंकरा, उवज्झाअस्स एवं वाहरसि?

॥ उपा० ॥

कस्स एसो उवज्झाओ? णवरं एअस्स उट्टमुहस्स ।

॥ बटुः सक्रोधमुत्तिष्ठन्नुपासकमुखे चपेटां पातयितुमिच्छति ॥

॥ स्नातकभिक्षुप्राश्निकाः ॥

355

अलमलमतिचापलेन ।

॥ इति निवारयन्ति ॥

॥ स्नात० ॥

अपि च स्थैर्यग्राहिण्या स एवायमिति प्रत्यभिज्ञया बाधितो ऽयं हेतुः । ति-
ष्ठतु वा प्रत्यभिज्ञा, यदिदमनिमेषदृष्टेरवृटितसत्ताकपदार्थग्राहि प्रत्यक्षं तदपि
बाधकमेव । तस्मिंश्च तादृशि प्रत्यक्षे सति, यत् केचिदविचक्षणाः क्षणग्राहि
प्रत्यक्षमाचक्षते तदपि प्रतिक्लिप्तमेव क्षणस्य दीर्घकालतानुपपत्तेरिह च तथा
ग्रहणात् ।

360

॥ प्राश्नि० ॥

कृतं विस्तरेण ।

365

आकर्णितः कर्णसुखप्रदो ऽयं

त्वद्वर्णितः स्नातक नीतिमार्गः ।

तेन व्युदस्तः क्षणभङ्गवादो

विज्ञानवादे त्वभिधत्स्व किञ्चित् ॥ ३२ ॥

॥ स्नात० ॥

370

भिक्षो, श्रूयताम् ।

351 अरे रे वर्णसङ्कर, उपाध्यायस्यैवं व्याहरसि? 353 कस्यैष उपाध्यायः? केवलम-
स्योऽष्टमुखस्य ।

359 ad *pratyabhijñā* cf. NM II 329 ff. 360 ff. NM II 338.8-9: अपि चानिमेषदृष्टेरवृटि-
तसत्ताकस्तम्भादिपदार्थग्राहि प्रत्यक्षमुपपद्यते । तत् कथं क्षणिकग्राहि कथ्यते? 371 ff. NM
II 496.11-14: यद्यपि ज्ञानमिदमयमर्थ इत्येवमाकारद्वयप्रतिभासो नास्ति तथाप्ययमेको ऽप्या-
कारः प्रतिभासमानः प्रकाश्य एव प्रतिभाति न प्रकाशकः । इदं नीलमिति ग्राहकाद्विच्छिन्न
एव ग्राह्याकारो ऽवभासते न त्वहं नीलमिति तदैक्येनावभासो ऽस्ति ।

351 वण्ण०] RT (em. ?), वर्ण० PāPu 353 उवज्झाओ] RT (em. ?), उवस्ताओ (?) Pā,
उवज्झाउ Pu 353 एअस्स] em., एस PāPuRT 353 उट्टमुहस्स] em. RT, उट्टमुहस्स
PāPu 355 स्नातक०] RT (em. ?), स्नात० PāPu 356 f. °चापलेन । इति] em. RT,
°चापलेति PāPu 359 प्रत्यभिज्ञया] em. RT, प्रत्यभिज्ञाया PāPu 359 बाधितो] RT,
बाधितो PāPu

ग्राह्यग्राहकयोर्द्वयोरवगतिर्मा भून् ननूद्योततां
 ज्ञानात्मा स किमात्मनः प्रकटयत्याकारमन्यस्य वा ।
 नाहं नीलमिति प्रतीतिरिदमित्येषा तु सङ्गच्छते
 विच्छेदावगतिः परत्र तदयं ग्राह्यो ऽस्ति बाह्यो ध्रुवम् ॥ ३३ ॥
 ॥ भिक्षुः ॥

375

यद्यस्ति किं न संवेद्यते?

॥ स्नात° ॥

क एवाह न संवेद्यत इति? ननु संवेद्यत एव नीलमिदमिति ।

॥ भिक्षुः ॥

380

साधो, ज्ञानावभासो ऽयं ज्ञानस्य प्रकाशात्मकत्वात्, नार्थस्यावभासो ऽयं
 तस्य जडात्मकत्वात्, उभयावभासश्च नास्तीति त्वयाप्युक्तम् ।

॥ स्नात° ॥

ज्ञानमपि प्रकाशमानमन्यप्रकाशात्मकमेव प्रकाशते नात्मप्रकाशात्मकम् । प्रका-
 श्यप्रकाशो ह्यसौ प्रकाशो न प्रकाशप्रकाश एव । अयमेव हि प्रकार उद्योता-
 नाम् । तदुक्तं,

385

त्रयः प्रकाशाः स्वपरप्रकाशा

381 f. NM II 497.5-11 (*bauddhapakṣa*): ननु नैव ग्राह्यग्राहकयोरन्यत्वमिति यो ऽयं ग्रा-
 ह्याभास इति भवता ऽभ्युपगतस्स एव ग्राहकावभासः । ग्राहकादन्यो हि ग्राह्यो जडात्मा
 भवेत्, ग्राहकस्तु प्रकाशस्वभावो ग्राहकत्वादेव, द्वयप्रतिभासश्च नास्तीत्युक्तम्, तत्रान्यतर-
 स्य प्रतिभासने जडप्रकाशयोः कतरस्यावभासितुं युक्तमिति चिन्तायां, बलात् प्रकाश एव
 प्रकाशते न जडः । निराकारश्च न प्रकाशः प्रकाशत इति तस्मिन् साकारे प्रकाशमाने कुतो
 जडात्मा तदतिरिक्तो ऽर्थः स्यात्? 384 ff. NM II 497.17-498.5: चक्षुर्जन्यो हि प्रका-
 शो नाम ज्ञानमुच्यते, न चागृहीतः प्रकाशः प्रकाशं प्रकाशयतीति—सत्यम्—चक्षुर्जन्यः
 प्रकाशो ज्ञानमिष्यते । स तु प्रकाशो रूपादिविषयप्रकाशः, न प्रकाशप्रकाशः । न हि चक्षुषा
 प्रकाशः प्रकाशयते, अपि तु रूपं प्रकाशयते । तत्र यद् रूपमुच्यते, स विषयो ग्राह्यः, यत्
 तत् प्रकाशत इत्युच्यते, स प्रकाशो ज्ञानं ग्राहकम् । तदुत्पत्तिमात्रेण च रूपं प्रकाशितं भव-
 तीति न प्रकाशो ग्रहणमपेक्षते । 386 ff. cf. NM II 499.16-500.10: ननु ज्ञानशब्ददीपाः
 त्रयः स्वपरप्रकाशा इत्याहुः—तदयुक्तम्—शब्ददीपयोः स्वग्रहणे ऽर्थप्रकाशने च सामान्यन्त-
 रसव्यपेक्षत्वात् । शब्दो ऽर्थप्रकाशने समयग्रहणमपेक्षते, स्वप्रकाशने तु श्रोत्रम् । दीपो ऽपि
 चक्षुराद्यपेक्ष एव गृह्यते ग्राहयति चार्थम् । इयांस्तु विशेषः—घटादिग्रहण आलोकसापेक्षं
 चक्षुः प्रवर्तते, आलोकग्रहणे तु निरपेक्षमिति । नैतावता दीपस्य स्वप्रकाशता स्यात् । इत्थं
 च मार्जारादिनक्तचक्षुरपेक्षया सर्व एव घटादयः स्वप्रकाशाः स्युः । ज्ञानस्य परप्रकाशक-
 त्वमेव दृश्यते, न स्वप्रकाशत्वम्, अर्थप्रकाशकाले तदप्रकाशस्य दर्शितत्वात् । मुधैव तस्माद्
 भणितस्त एते त्रयः प्रकाशाः स्वपरप्रकाशाः ।

372 ननूद्योततां] em. Isaacson, ननु द्योततां PāPuRT 374 °त्येषा] PāRT, °त्येषां Pu
 379 ननु] RT (em. ?), न तु PāPu 386 उद्योतानाम्] RT (em. ?), उद्योतानां PāPu

इति । न तु तदानीं तत्त्वतो ज्ञानं प्रकाशते । नीलाद्याकारो हि प्रकाशते, न तु ज्ञानं नीलाद्याकारम्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य गोत्वादिवद् बोधरूपत्वानवधारणादिति ।

390

॥ भिक्षुस्तूष्णीमधोमुखो महीमालिखति ॥

॥ स्नात० ॥

भो अत्रभवन्तः प्राश्निकाः, कथयत कतरः पक्षो विराजते?

॥ प्राश्नि० ॥

किमस्मान् पृच्छसि? भिक्षुणैव मौनमवलम्बमानेन समर्थितो भवत्पक्षः ।

395

॥ स्नात० ॥

तद् वयमिदानीं स्नानाय गच्छामः । अनुज्ञातुमर्हथ । भवद्भिरपि दृष्टं प्रेक्षणकम् । इदानीं यथाभिमतमनुष्ठीयताम् ।

॥ भिक्षुमुद्दिश्य ॥

यद्येष परलोकाय भिक्षवो भवतां श्रमः ।

400

स्थीयतां कृतमेतेन तद्विपर्ययकारिणा ॥ ३४ ॥

अथ कौरुकुचीकूर्चडम्बरालम्बनात्मकः ।

जीविकार्थः प्रयत्नो ऽयं तद्यथेष्टं विधीयताम् ॥ ३५ ॥

॥ इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

॥ प्रथमो ऽङ्कः ॥

405

388 ff. NM II 508.11-12: न च ज्ञानत्वं नाम सामान्यं ग्राह्यग्राहकयोरनुगतं । गोत्वमिव शाबलेयादौ विभाति ।

388 न तु तदा०] RT(em. ?), ननु तदा० Pā^pPu, तदा० Pā^ac 389 ज्ञानं] PāRT, ज्ञानं Pu 389 अन्वय०] PāRT, अत्वय० Pu 389 गोत्वादि०] em.RT, गोत्रादि० PāPu 389 °द्वोध०] PāRT, °द्वोध० Pu 390 °त्वानवधारणादिति] conj., °त्वावधारणादिति PāPuRT 397 अर्हथ] RT(em. ?), अर्हत PāPu 399 °मुद्दिश्य] PāRT, °मुद्दिश्य Pu 400 श्रमः] em.RT, प्रेमः PāPu 402 कौरुकुचीकूर्चडम्बरालम्बनात्मकः] em., कोभक्तुचीकूर्चडम्बरालम्बनात्मकः PāPu, कौरुकुचीकूर्चडम्बरालम्बनाशया em.RT

॥ ततः प्रविशति चेटः । चेटः ॥

ण पिवीयदि शीयला शुला

ण अ दाशीइ शमं लमीअदि ।

शुलहं च ण मंशभोयणं

विशमे बम्हणवाशए इदो ॥ १ ॥

5

ता किं कलीअदि ? णस्ति य्येव णियभट्टके पलिहलिअ अप्पणा गब्भदाशाण गदी । आणं पि तारिशं भट्टके अवेष्कदि येशु ण खज्जदि ण पिज्यदि । जदो अज्य आणत्ते भट्टकेण हगे — अले कज्जलआ, गश्च पेक्ख खवणयवशदीए किं जिणरष्किदभिक्खू अस्ति ण व त्ति । ण अ जाणामि कहिं शा खवणअवशदी ।

॥ परिक्रम्य वीथीमवलोकयन् सवितर्कम् ॥

10

एशु विस्तिण्णलुं चिदलोमकिंशालुविशलशवलिदा एदे पांशुकणा लष्कीअंति । ता एशु य्येव लुक्खगहणे खवणअवशदीए होदव्वं ।

॥ कतिचित् पदानि गत्वाग्रतो विलोक्य सहर्षम् ॥

2 ff. न पीयते शीतला सुरा न च दास्या समं रम्यते । सुलभं च न मांसभोजनं विषमे ब्राह्मणवासक इतः ॥ 6 ff. तत् किं क्रियते ? नास्त्येव निजभट्टकान् परिहृत्यात्मना गर्भदासानां गतिः । आज्ञामपि तादृशीं भट्टको ऽपेक्षते (ऽवेक्षते ?) यत्र न खाद्यते न पीयते । यतो ऽद्याज्ञप्तो भट्टकेनाहम् — अरे कज्जलक, गच्छ पश्य क्षपणकवसतौ किं जिणरक्षितभिक्षुरस्ति न वेति । न च जानामि कुत्र सा क्षपणकवसतिः । 11 ff. अत्र विस्तीर्णलुञ्चितलोमकिंशारुविसरशबलिता एते पांशुकणा लक्ष्यन्ते । तदत्रैव वृक्षगहने क्षपणकवसत्या भवितव्यम् ।

1 चेटः । चेटः] PāPu, चेटः RT (eyeskip) 3 शमं] em. RT, शेमीं Pā^{ac}, शमीं Pā^{pc}, शमीं Pu 5 विशमे] conj., विशंचते PāPuRT^{ac} (unmetrical), विशंचये RT^{pc} (unmetrical) 5 बम्हणवाशए] conj. RT, वंम्हणवाशीइ PāPu 6 णस्ति] PāPu, णत्थि RT (em. ?) 6 य्येव णियं] Pā^{pc}Pu, य्येवा णियं Pā^{ac}, य्येव वणिअं RT (dittography) 6 अप्पणा] em. Isaacson, अप्पणो conj. Bhat, प्पण्णा Pā, प्पणा PuRT 6 दाशाण] RT (em. ?), दासाण PāPu 7 आणं] PāPu, अण्णं RT (em. ?) 7 अवेष्कदि येशु] conj., आविष्कदियसु PāPu, आविक्खदियसु RT (em. ?) 7 पिज्यदि] Pu, पिज्यदि Pā, पिज्जदि RT 7 जदो] em., जदे PāPu, जाउ em. RT 8 अज्य] Pu, अज्य* Pā, अज्ज RT 8 आणत्ते] PāRT, आणत्वे Pu 8 गश्च] em., गच्च PāPu, गच्छ RT (em. ?) 9 जिणरष्किदभिक्खू] Pā, जिणरष्किदभिक्खु Pu, जिणरक्खिदभिक्खू RT (em. ?) 9 अस्ति] em., अत्ति PāPu, अत्थि RT (em. ?) 9 ण अ] em., णे अ PāPuRT 9 कहिं] PāRT, कहि Pu 9 शा] em., सा PāPuRT 11 विस्तिण्णं] conj., विस्तीए PāPuRT 11 लोमं] conj. RT^{pc}, भोमं PāPuRT^{ac} 11 शवलिदा] em. RT, सवलदा PāPu 11 लष्कीअंति] PāPu, लक्खीअंति RT (em. ?) 12 लुक्खं] PāPu, लुक्खं RT (em. ?) 12 खवणअं] PuRT, खवण्णअं Pā 12 वशदीए] em., वशईप PāPu, वशईए RT (em. ?) 13 सहर्षम्] PāRT, सहर्षी Pu

इअं य्येव शा खवणअवशदी, जदो एशु णिलंतललदापंजलंधयाले लुष्कमूले
कुविदं खवणिअं पशादेते एशे खवणए दीशदि ।

15

॥ क्षणं निरूप्य ॥

अदिकोवणा खु एशा दुट्टा खवणिआ या चलणपडिदं पि एदं खवणययुआणं
पलिहलिअ दूलं गदा । एशे वि तवशशी पलुशवअणे खवणए दीशदि ।

॥ ततः प्रविशति पिच्छिकाहस्तः क्षपणकः । क्षपणकः, सास्रम् ॥

हद्धी, परलोए दुरासाए पढमं खवणत्तणं मए गहिअं । खलिदस्स तत्थ इण्हिं
दिट्ठादिट्ठा खु मे णट्ठा, जदो एसा वि दुट्टा तावसी चलणपडिदस्स वि मे ण
पसीददि ।

20

॥ अक्षिणी प्रमृज्य ॥

अइ दुट्टा बंधइ गच्छ तुवं । किं तए विसरिसं कं वि खवणिअं ण पाविस्सं ?

॥ चेटः, विचिन्त्य ॥

25

जाव एशे खवणए मं ण पेक्खदि ताव हगे खवणिआवेशं कदुय एदं खवणअं
उवहशिअं ।

॥ आत्मानं निरूप्य ॥

14 f. इयमेव सा क्षपणकवसतिः, यतो ऽत्र निरन्तरलतापञ्जरान्धकारे वृक्षमूले कुपितां
क्षपणिकां प्रसादयन् एष क्षपणको दृश्यते । 17 f. अतिकोपना खल्वेषा दुष्टा क्षपणिका या
चरणपतितमप्येतं क्षपणकयुवानं परिहृत्य दूरं गता । एषो ऽपि तपस्वी परुषवदनः क्षपणको
दृश्यते । 20 ff. हा धिक्, परलोके दुराशया प्रथमं क्षपणत्वं मया गृहीतम् । खलितस्य
तत्रेदानीं दृष्टादृष्टाः खलु मे नष्टाः, यत एषापि दुष्टा तापसी चरणपतितस्यापि मे न प्रसीदति ।
24 अयि दुष्टे बन्धकि, गच्छ त्वम् । किं त्वया विसृष्टीं कामपि क्षपणिकां न प्राप्स्यामि ?
26 f. यावदेष क्षपणको मां न प्रेक्षते, तावदहं क्षपणिकावेषं कृत्वैतं क्षपणकमुपहसिष्यामि ।

14 इअं] em., इअ PāPuRT 14 शा] em., सा PāPu, शे conj.RT 14 °वश-
दी] RT(em.?), °वसदी PāPu 14 णिलंतल°] em., णिलंभल° PāPu, निलंत-
ले RT(em.?) 14 °धयाले] em.RT, °धयाते PāPu 14 लुष्क°] PāPu, लुक्ख°
RT(em.?) 15 कुविदं] em.RT, कुविदं PāPu 15 पशादेते] em., एसादेतो PāPu,
पशादेतो RT(em.?) 17 अदि°] em.RT, अधि° PāPu 17 एशा] em., एसा PāPuRT
18 पलि°] PāPu^{pe}RT, पहेलि° Pu^{ac} 18 पलुश°] RT(em.?), पलुसे PāPu 19 क्षप-
णकः । क्षपणकः] PāPu, क्षपणकः RT(eyeskip) 19 सास्रम्] PāPu, सास्रम् RT(typo)
20 हद्धी] RT(em.?), हड्ढी (?) PāPu 20 खवणत्तणं] PāPu, खवणअत्तणं RT(em.?)
20 खलिदस्स] RT(em.?), खलिदस्स PāPu 21 तावसी] RT(em.?), भावसी PāPu
24 बंधइ] PāRT, वंधई Pu 24 तए] PāPu, तुए RT(em.?) 24 कं] em., का PāPu,
कां RT(em.?) 24 खवणिअं] PāPuRT^{pe}, णवणिअं RT^{ac} 26 जाव] em.RT, जाद
PāPu 26 एशे] RT(em.?), एसे PāPu 26 °वेशं] em.RT, °वेसं PāPu 27 उवह-
शि°] RT(em.?), उवहसि° PāPu 28 निरूप्य] Pā^{pe}PuRT, निरूप्यं Pā^{ac}

लंबकण्णे खु हगे । ण आणणे मइशुलोमा मे उब्भिण्णा । ण य खवणियाण
वेणिबंधे शीशे शंभावीयदि । ता शुअले मे खवणिआवेशे ।

30

॥ तथा करोति । निरूप्य ॥

पिच्छिआमेत्तशुण्णे शंपदं मे खवणिआलूए वट्टदि ।

॥ अग्रतोऽवलोक्य सहर्षम् ॥

शाहु, खवणिआए शंधालिदपलिच्चइअं पिच्छिअं गेणिहअ उवशप्पिइशं ।

॥ तथा कृत्वा ॥

35

अय्य, पणमामि । पलिइशंत म्हि शंपदं । ता आचक्खशु मं अज्ज कहिं भट्टके
जिणरक्खिदभिक्खू वट्टदि ।

॥ क्षप०, साश्वासमात्मगतम् ॥

ण एस अत्तपरंमुहो व्व मे देवो लक्खीयदि । अण्णा खु एसा तरुणखवणिआ
उवणदा ।

40

॥ प्रकाशम् ॥

अइ बालतवस्सिणि किं तुज्झ जिणरक्खिदभिक्खुणा ? परिस्संता खु दीससि ।
ता इह य्येव णिज्जणे सिसिरलदागहणे उवविसिअ वीसम मुहुत्तअं ।

29 f. लम्बकर्णः खल्वहम् । नानने उमश्रुलोमानि म उद्भिन्नानि । न च क्षपणिकाणां वेणी-
बन्धः शीर्षे सम्भाव्यते । तत्सुकरो मे क्षपणिकावेषः । 32 पिच्छिकामात्रशून्यं साम्प्रतं मे
क्षपणिकारूपं वर्तते । 34 साधु, क्षपणिकायाः सन्धारितपरित्यक्तां (?) पिच्छिकां गृही-
त्वोपसर्पिष्यामि । 36 f. आर्यं, प्रणमामि । परिश्रान्तास्मि साम्प्रतम् । तदाचक्ष्व मामद्य
कुत्र भट्टको जिणरक्षितभिक्षुर्वर्तते । 39 f. नैतदात्मपराङ्मुखमिव मे दैवं लक्ष्यते । अन्या
खल्वेषा तरुणक्षपणिकोपनता । 42 f. अयि बालतपस्विनि, किं तव जिणरक्षितभिक्षुणा ?
परिश्रान्ता खलु दृश्यसे । तदिहैव निर्जने शिशिरलतागहने उपविश्य विश्राम्य मुहूर्तकम् ।

29 लंबकण्णे] em., लंबकण्णो PāRT, लंबकणो Pu 29 आणणे मइशु०] conj., आणसम-
स्सु ॥ PāPu, आणणे शमइशु० em.RT 29 उब्भिण्णा] RT(em.?), उब्भिणा PāPu 29 ख-
वणियाण] PāPu, खवणिआणं RT(em.?) 30 ०बंधे] em., ०बंधो PāPuRT 30 शुअ-
ले] em., शुअलो PāPuRT 32 ०शुण्णे] RT(em.?), सुण्णे Pā, सुणे Pu 32 शंपदं]
em., संपदं PāPuRT 32 वट्टदि] em.RT^{pc}, वट्टदि PāPuRT^{ac} 34 शाहु] em.RT, शाणु
PāPu 34 ०आए] RT(em.?), ०आले PāPu 34 शंधालिदपलिच्चइअं] RT(conj.?),
शंधयालिदापलिच्चइअ PāPu 34 ०शप्पिइशं] em.RT, ०शप्पिस्सं PāPu 36 अय्य]
PāPu, अज्ज RT(em.?) 36 पलि०] RT(em.?), पेलि० PāPu 36 शंपदं] em.,
संधदं PāPu, संपदं em.RT 36 अज्ज] conj., अज्जो* Pā, अज्जो PuRT 36 कहिं]
PāRT, कहि Pu 37 जिणरक्खिदभिक्खू] PāRT^{pc}, जिणरक्खिदभिक्खु PuRT^{ac} 37 वट्ट-
दि] em.RT^{pc}, वट्टदि PāPuRT^{ac} 39 देवो] PāPu, दइवो RT(em.?) 39 लक्खीयदि]
PāPu, लक्खियदि RT(typo?) 39 एसा] RT(em.?), एसा PāPu 42 बालतवस्सि-
णि] em.RT, बालतरम्मिणि PāPu 42 दीससि] em., दीसदि PāPuRT 43 णिज्जणे]
RT(em.?), णिज्जणे PāPu 43 वीसम] em.RT, वीस PāPu

॥ चेटः ॥

कुदो मे णिच्चदुक्खिदाए मंदभग्गाए वीशामे ?

45

॥ क्षप० , सस्नेहम् ॥

किं इमस्सिं बालभावे वि ते दुक्खकारणं ?

॥ चेटः , निःश्वस्य ॥

अय्य , चिट्ठदु एशे मह डड्ढवुत्तंते । जिणरक्खिदभिक्खुपउत्तिं मे आचक्खदु भवं ।

50

॥ क्षप० ॥

बालिए, एसो खु जिणरक्खिदभिक्खू अब्भंतरे अत्तसिस्साण मज्झे वक्खाणअं करेंतो णिअग्गोहरुक्खमूले चिट्ठदि । तुवं पुण खणं उवविसिअ वण्णेहि दाव अत्तणो णिव्वेअकारणं ।

॥ चेटः , उपविश्य निःश्वस्य ॥

55

अय्य , किं एशु शंशालहदाए लज्जाणिहाणे वण्णीयदि ?

॥ रोदिति ॥

॥ क्षप० , अक्षिणी चेटस्योत्पुंसयन् ॥

बालिए, वण्णेहि । हिअअणिव्विसेसो खु एसो जणो बालिआए ।

॥ चेटः ॥

60

बालकुमालिक य्येव पव्वजिद म्हि मंदभाइणी ।

॥ क्षप० ॥

45 कुतो मे नित्यदुःखिताया मन्दभाग्याया विश्रामः ? 47 किमस्मिन् बालभावे ऽपि ते दुःखकारणम् ? 49 आर्य , तिष्ठत्वेष मम दग्धवृत्तान्तः । जिनरक्षितभिक्षुप्रवृत्तिं मे आचष्टां भवान् । 52 बालिके , एष खलु जिनरक्षितभिक्षुरभ्यन्तर आत्मशिष्याणां मध्ये व्याख्यानकं कुर्वन् न्यग्रोधवृक्षमूले तिष्ठति । त्वं पुनः क्षणमुपविश्य वर्णय तावदात्मनो निर्वेदकारणम् । 56 आर्य , किमत्र संसारहताया लज्जानिधानं वर्ण्यते ? 59 बालिके , वर्णय । हृदयनिर्विशेषः खलु एष जनो बालिकायाः । 61 बालकुमारिकैव प्रव्रजितास्मि मन्दभागिनी ।

45 °दुक्खि°] PāPu, °दुःखि° RT (em. ?) 45 °भग्गाए] PāRT, °भगाए Pu 45 वी-
शामे] em., वीशामो PāPuRT 48 निःश्वस्य] RT (em. ?), निःस्वस्य PāPu 49 अय्य]
PāPu, अज्ज RT (em. ?) 49 डड्ढवु°] conj., डड्ढहु° Pā(?) Pu, दुट्ठवु° em. RT^{ac},
दुक्खवु° em. RT^{pc} 49 °रक्खिदभिक्खु°] PāRT, °रक्खेदभिक्खु° Pu 52 °भिक्खू]
PāPuRT^{pc}, °भिक्खु RT^{ac} 52 मज्झे] em. RT, मस्ते PāPu 53 णिअग्गोह°] PāRT,
णिअग्गोहे Pu 53 वण्णेहि] PāRT, वणेहि Pu 54 अत्तणो] PāRT, अन्नणो Pu 54 णि-
व्वेअ°] PāRT, णिच्चेअ° Pu 56 अय्य] PāPu, अज्ज RT (em. ?) 56 एशु] PāPu,
एशे em. RT 56 °हदाए] em. RT, °हदए PāPu 56 °णिहाणे] PāPuRT^{ac}, °णिआणे
conj. RT^{pc} 57 रोदिति] PāPu, om. RT 59 वण्णेहि] Pā^{pc}RT, वण्णोहि Pā^{ac}, वणेहि
Pu

तदो उण ?

॥ चेटः ॥

तदो ईशीशिउब्भिज्यंतविललजुव्वणलक्खणाए अणिच्छंतीए य्येव मे अशि- 65
क्खिदमअणलशाए केण वि तल्लुणखवणएण शीलखंडणा कदा ।

॥ क्षप० , सहर्षमात्मगतम् ॥

अमअणइ य्येव मे उवणदा ।

॥ प्रकाशम् ॥

बालिए, ईरिस य्येव संसारद्विदी । तदो उण ? 70

॥ चेटः ॥

अय्य , तदो कालंतले शणिअं शणिअं मुणिअमअणलशं मं पलिहलिअ शे
खवणए अण्णशिशं डड्ढमुट्ठीए वुड्ढखवणिआए पशत्ते ।

॥ क्षप० ॥

तेण हि संमुहादो †शीओ† । पंगुलअंधणाअं करेम्ह । 75

॥ इति चेटं कण्ठे गृहीत्वा बलाच्चुम्बति ॥

॥ चेटः कृतकलज्जमधोमुखमास्ते ॥

॥ क्षप० ॥

63 ततः पुनः ? 65 f. ततः ईषदीषदुद्धिद्यमानविरलयौवनलक्षणाया अनिच्छन्त्या एव
मे ऽशिक्षितमदनरसायाः केनापि तरुणक्षपणकेन शीलखण्डना कृता । 68 अमृतनद्येव मे
उपनता । 70 बालिके, ईदृश्येव संसारस्थितिः । ततः पुनः ? 72 आर्य, ततः कालान्तरे
शनैः शनैर्जातमदनरसां मां परिहृत्य स क्षपणको ऽन्यस्यां दृढमुष्ट्यां वृद्धक्षपणिकायां प्रसक्तः ।
75 तेन हि सम्मुखतः (?) †...† । पङ्गुलान्धन्यायं करवाव ।

75 cf. NM II 390.5–6 (quoting *Sāṅkhyakārikā* 21): पुरुषस्य दर्शनार्थः कैवल्यार्थः तथा
प्रधानस्य । पङ्गुवन्धवदुभयोरपि संयोगः तत्कृतः सर्गः ॥

63 तदो] em. RT, ततो Pā, ततौ Pu 65 उब्भिज्यंत०] em., उब्भिज्य *न्न० Pā, उब्भि-
ज्यन्न० Pu, उब्भिज्जंत० em. RT 65 °विलल०] em., °विरल० em. RT, °मविरल०
PāPu 65 अणिच्छंतीए] RT (em. ?), अणिच्छन्तीए PāPu 66 अशिक्षिदमअणलशाए]
em., असिक्षिदमअणलशाए PāPuRT 66 तल्लुण०] em., तरुण० PāPuRT 68 अ-
मअणइ] PāPuRT^{pc}, °णई RT^{ac} 70 ईरिस य्येव] PāRT, ईरिसा य्यव Pu 70 °द्वि-
दी] PāPuRT^{pc}, °द्विदि RT^{ac} 72 अय्य] PāPu, अज्ज RT (em. ?) 72 कालंतले]
em., कालंतए em. RT, कोलंतए PāPu 72 शणिअं शणिअं] em. RT^{pc}, सणिअं सणिअं
PāRT^{ac}, सणिअं स० Pu 72 मुणिअमअणलशं] em. RT^{pc}, मुणिअमअणलसं PāPuRT^{ac}
72 पलिहलिअ] RT (em. ?), पलिहे □ लिअ Pā, पलिहेलिअ Pu 73 शे खवणए] em.,
शेशवनए RT (em. ?), शेषवणए PāPu 73 अण्णशिशं] em., अण्णशिशं Pā, अणशिशं Pu,
अण्णस्सिं RT (em. ?) 73 पशत्ते] em., पशंते PāPuRT 75 संमुहादो] conj., समुहादो
RT (em. ?), शमुहादो PāPu

बालिए, किं मं ण पेक्खसि?

॥ चेटः ॥

80

कहं णु पेक्खिइशं? तए वि मं पलिहलिअ अण्णदो गंतव्वं ।

॥ क्षप० ॥

बालिए, मा एवं भण । दासवत्तणिअं ते करइस्सं ।

॥ चेटस्य वक्षसि हस्तं निक्षिप्य ॥

किं अज्ज वि ते थणआ ण उब्भिण्णा?

85

॥ चेटः, सलज्जम् ॥

किं हदाशा कलिइशं?

॥ क्षप० ,

नाभिमूले चेटस्य हस्तं निवेश्य पुरुषलक्षणमस्योपलक्ष्य
सविलक्षं सकोपं च ॥

90

हद्धी हदास, दढं तए खलीकदो म्हि ।

॥ प्रहर्तुमिच्छति ॥

॥ चेटः ॥

अले ले तावशकामुआ, जदि किं पि आचष्कशि ता जिणरक्खिदभिक्खुणो
फुक्कलइशं ।

95

॥ क्षप०, क्षणं विमृश्य चेटस्य पादयोः पतित्वा ॥

ण तए एसो परिहासो कस्स वि पगासिदव्वो ।

॥ चेटः ॥

79 बालिके, किं मां न प्रेक्षसे? 81 कथं नु प्रेक्षिष्ये? त्वयापि मां परिहृत्य अन्यतो गन्तव्यम् । 83 बालिके, मैवं भण । दासवर्तनिकं ते करिष्यामि । 85 किं अद्यापि ते स्तनकौ नोद्भिन्नौ? 87 किं हताशा करिष्यामि? 91 हा धिक्, हताश, दृढं त्वया खलीकृतो ऽस्मि । 94 अरे रे तापसकामुक, यदि किमपि आचक्षे तदा जिनरक्षितभिक्षोः फुत्करिष्यामि । 97 न त्वयैष परिहासः कस्यापि प्रकाशितव्यः ।

81 पेक्खिइशं] em. RT^{pc}, पेक्खिस्सं PāPuRT^{ac} 81 मं] RT (em. ?), म PāPu 81 अण्ण-
दो] RT (em. ?), अण्णतो Pā, अणतो Pu 83 दासवत्तणिअं] em. Bhat, दासवत्तिणिअं
PāPuRT 83 करइस्सं] em., कलइस्सं PāPu, कलयिस्सं RT (em. ?) 85 थणआ]
PāRT, घणआ Pu 85 उब्भिण्णा] PāRT, उब्भिणा Pu 90 सविलक्षं] em. RT, स-
विलक्ष्यं PāPu 91 हद्धी] RT (em. ?), हद्धी PāPu 91 हदास] em., हदाश PāPuRT
94 तावश०] em., तावस० PāPu, तापश० RT (em. ?) 94 आचष्कशि] em., आ-
चष्कसि PāPu, आचक्खशि RT (em. ?) 95 फुक्कलइशं] conj., पुत्कलइस्सं PāPu,
पुक्कलयिइशं conj. RT, पकलयिइशं conj. RT 96 पादयोः] PāRT, पादयो Pu 97 प-
गासिदव्वो] RT (em. ?), पगासिदव्वो PāPu

किं मे उक्कोचअं ?

॥ क्षप० पिच्छिकामूलादुद्धृत्य किमपि ददाति ।

100

॥ चेटः ॥

कदे पलिहाशे । पाविदे कहावणए । अधिगया भिष्कुणो पउत्ती । ता शंपदं गदुअ भष्टके विण्णवेमि ।

॥ परिक्रम्याग्रतोऽवलोक्य च ॥

अज्य दिट्ठिआ वड्ढशि । आगदा दे हिअअवल्लहा ।

105

॥ ततः प्रविशति यथार्थक्षपणिका ।

क्षपणिकावेषं चेटं निरीक्ष्य सेर्ष्याकोपम् ॥

अइ दुट्ठतावसि, एदं पारङ्कं पिच्छिअं गेण्हअ कहिं गमीअदि ?

॥ चेटः ॥

अय्ये, गेण्ह एदं पिच्छियं । हगे उण अणिच्छंति य्येव एदशिशं लदागहणे एदिणा खवणएण खलीकदा । ण मे दोशे ।

110

॥ इति निष्क्रान्तः ॥

॥ क्षपणिका, क्षपणकनिकटमुपसृत्य ॥

अरे रे दुट्ठकामुअ तावसीलंपट, पिच्छिआ मे विसुमरिद त्ति जाव पडिणि-

99 को म उत्कोचकः ? 102 f. कृतः परिहासः । प्राप्तः कार्षापणकः । अधिगता भिक्षोः प्रवृत्तिः । तत् साम्प्रतं गत्वा भट्टकं विज्ञापयामि । 105 अद्य दिष्ट्या वर्धसे । आगता ते हृदयवल्लभा । 108 अयि दुष्टतापसि, एतां पारकां पिच्छिकां गृहीत्वा कुत्र गम्यते ? 110 f. आर्ये, गृहाणैतां पिच्छिकाम् । अहं पुनरनिच्छन्त्येवैतस्मिन् लतागहन एतेन क्षपणकेन खलीकृता । न मे दोषः । 114 ff. अरे रे दुष्टकामुक तापसीलम्पट, पिच्छिका मे विस्मृतेति यावत् प्रतिनिवृत्यागतास्मि, तावदेतस्मिन्नन्तरे क्षणमात्रकेणैवैतस्मिन् लतागहनेऽन्या क्षपणिकालिङ्गिता । तत् साम्प्रतमनुभवात्मनो विनयस्य फलम् ।

99 उक्को०] em.RT, उत्को० PāPu 100 पिच्छिका०] Pā, पिच्छिका० Pu, पिच्छिका० em.RT 102 पलिहाशे] PuRT, पलिहाशो Pu 102 कहावणए] conj., कशेवणए RT(em.?), कसेवतए PāPu 102 भिष्कुणो] PāPu, भिक्खुणो RT(em.?) 102 शंपदं] PāPu, शांपदं RT(em.?) 104 °ग्रतो] PāRT, °ग्रतौ Pu 104 च] PāPu, om.RT 105 अज्य] Pu, अज्य* Pā, अज्ज RT(em.?) 105 वड्ढशि] em., वड्ढसि PāPuRT 106 °णिका] em.RT, °णिकाः PāPu 107 °वेषं] PāPu, °वेशं RT(em.?) 107 सेर्ष्या०] RT^{pc}(em.?), सेर्ष्य० PāPuRT^{ac} 108 दुट्ठ०] PāRT, दुट्ठं Pu 108 पारङ्कं] em., पारङ्कअं PāPuRT 108 गमीअदि] em., गम्मेअदि PāPu, गम्मिअदि RT 110 अय्ये] RT(em.?), अय्य PāPu 110 एदशिशं] PāRT, एदशिश Pu 111 f. दोशे । इति] em., दोसो त्ति PāPu, दोशो । इति em.RT 113 क्षपणिका] RT(em.?), क्षप० PāPu 114 अरे रे] PāPu, अरे RT(eyeskip)

वडिअ आगद म्हि ताव एदस्सिं अंतरे खणमेत्तएण य्येव एदस्सिं लदागहणे 115
(अण्णा खवणिआ आ)लिंदिदा । ता संपदं अणुहवसु अत्तणो विणअस्स फलं ।

॥ इति पिंछिकादण्डेन प्रहरति ॥

॥ क्षप० ॥

मा एवं संभावेदु भोदी । चेडओ खु एसो इत्थिआवेसं कदुअ मं उवहसिदुं 120
आगदो । तेण हदासेण कोविदा भोदी । जंसच्चं, कोसं ते पिवामि ।

॥ इति क्षपणिकायाः पादयोः पतति ॥

॥ क्षपणिका ॥

कुदो दे मुहे सच्चं, जस्स एसो उवसमो ?

॥ क्षप० ॥

अण्णं पि खेदुअं दुट्टचेडओ एसो करेदि । ता एदु भोदी अण्णतो गच्छम्ह । 125

॥ ससम्भ्रमम् ॥

एसो खु बम्हणो को वि इदो आगच्छंतो दीसदि । ता तुवरदु भोदी ।

॥ निष्क्रान्तौ ॥

॥ ततः प्रविशति स्नातको बटुश्च ॥

॥ स्नात० ॥

130

कृता तावद् गोष्ठी सपदि निपुणम्मन्यमनसां
मदोष्माणं तेषामरुणवसनानां शमयितुम् ।
इदानीमिच्छामः कृपणमतिभिः क्रीडितुमिमे
कृपापात्रप्रायैरपि हि सह नग्नक्षपणकैः ॥ २ ॥

119 f. मैवं सम्भावयतु भवती । चेटकः खल्वेष स्त्रीवेषं कृत्वा मामुपहसितुमागतः । तेन हताशेन कोपिता भवती । यत्सत्यम्, कोशं ते पिबामि । 123 कुतः ते मुखे सत्यं यस्यैष उपशमः ? 125 अन्यामपि क्रीडां दुष्टचेटक एष करोति । तदेतु भवती, अन्यतो गच्छाव । 127 एष खलु ब्राह्मणः को ऽपीत आगच्छन् दृश्यते । तत् त्वरतां भवती ।

115 °णिवडिअ] RT (em. ?), °णिचडिअ PāPu 115 म्हि] RT (em. ?), ह्मि PāPu 115 अंतरे] PāRT, अतरे Pu 115 य्येव] em.RT, य्येवए PāPu 116 (अण्णा खवणिआ आ°)] conj., om.PāPu, (खवणिआ आ°) em.RT 116 विणअस्स] PāPu, अविणअस्स RT (em. ?) 117 पिंछिका°] Pā, पिछिका° Pu, पिच्छिका° RT (em. ?) 119 मा] em.RT, मो PāPu 122 क्षपणिका] RT (em. ?), क्षप° PāPu 125 पि] PāPu, वि RT (em. ?) 125 करेदि] PāPu, करोदि RT (em. ?) 125 अण्णतो] Pā, अण्णदो RT (em. ?), अणतो Pu 127 बम्हणो] PāPu, बम् ऽ णो RT (typo) 128 ॥ निष्क्रान्तौ ॥] PāPu, ॥ निष्क्रान्तौ ॥ (प्रवेशकः) em.RT 130 (स्नात°)] em.RT, om.PāPu 131 गोष्ठी] RT (em. ?), गोष्ठी PāPu 131 सपदि] em.RT, सपसि PāPu, सदसि conj. Goodall 132 मदो°] RT (em. ?), मदौ° PāPu 132 तेषाम°] PāRT, तेषां म° Pu

॥ बटुः ॥

135

अय्यस्स सा कीडा । ताण उण तवस्सीण सव्वस्सणासो ।

॥ स्नात० , सस्मितम् ॥

यथाह भवान् । गावः पुत्रदारं गृहं क्षेत्रं कृषिवणिज्ये सर्वमेषां विनश्यति । किं हि दिगम्बराणां भिक्षाभुजां वृक्षमूलवासिनां सर्वस्वम् ?

॥ बटुः ॥

140

णं भणेमि । परलोयस्स कदे दारुणं दुक्खपब्भारं ते तवस्सिणो अणुहवन्ति । ता अय्यस्स सरस्सईपवाहे णिवडन्ति । ता अस्सिं आगमरुक्खए णिप्फलो य्येव एदाणं सो पआसो ।

॥ स्नात० ॥

अहो कारुणिको भवान् । भवतु , भवदनुरोधान् मृदु तेषु प्रभविष्यामः । तदेहि । 145
प्राप्ता वयमेषामाश्रमपदम् । प्रविशामस्तावत् ।

॥ परिक्रामतः । स्नात० , अग्रतो ऽवलोक्य ॥

अयं स न्यग्रोधतरुच्छायायामनेकशिष्यगणोपास्यमानः किमपि व्याचक्षाण इव जिनरक्षितभिक्षुरास्ते ।

॥ ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः क्षपणकभिक्षुः । (भिक्षुः) , स्वगतम् ॥

150

अहो दुरतिक्रमः संसारचक्रपरिवृत्तिक्रमः ।

निषिद्धं यत्नेनाप्यनुसरति तानेव विषया -

न तेषां वैषम्यं विमृशति विपाके बहुविधम् ।

न विद्वः किं कुर्मो विशति न शिवे वर्त्मनि मनो

न शाम्यत्येवैषा निरवधिरविद्या भगवती ॥ ३ ॥

155

॥ विचिन्त्य ॥

136 आर्यस्य सा क्रीडा । तेषां पुनः तपस्विनां सर्वस्वनाशः । 141 ff. ननु भणामि । परलो-
कस्य कृते दारुणं दुःखप्राग्भारं ते तपस्विनो ऽनुभवन्ति । तदार्यस्य सरस्वतीप्रवाहे निपतन्ति ।
तदस्मिन्नागमवृक्षके निष्फल एवैतेषां स प्रयासः ।

136 अय्यस्स] PāPu, अज्जस्स RT (em. ?) 138 °दारं] em. , °दारा PāPuRT 141
तवस्सिणो] PāRT, तवस्सिणे Pu 141 अणु°] Pā^{pc}PuRT, आणु° Pā^{ac} 142 अय्य-
स्स] PāPu, अज्जस्स RT (em. ?) 142 सरस्सई°] PāRT, सरस्सइ° Pu 142 ता
अस्सिं] conj. , तस्सिं PāRT, तस्सि Pu 142 णिप्फलो] em. RT, णिष्फलो Pā^{pc} (?),
णिष्फल्ये Pā^{ac} (?) Pu 143 सो] PāRT, से Pu 143 पआसो] PāRT, पेआसो Pu
145 कारु°] RT (em. ?), कास° PāPu 147 परिक्रा°] PuRT, परिका° Pā 150 क्ष-
पणकभिक्षुः । (भिक्षुः) , स्वगतम्] conj. , क्षपणकभिक्षुः । स्वगतम् PāPu, क्षपणकभिक्षुः
(सशिष्यः) । भिक्षुः । आत्मगतम् । em. RT 153 °न] em. RT, °नु PāPu 153 वैषम्यं]
em. RT, वैशद्यं PāPu 155 निरवधि°] PāPuRT^{pc}, निरवधि° RT^{ac}

तथापि यथाशक्ति तपस्विनो दिवानिशमनुशास्या एवामी भिक्षवः ।

॥ प्रकाशम् ॥

भो भिक्षवा,

पहरइ कयंतवाहो विसमा संसारवाउरापासा ।

160

कह तरउ जीअहरिणो पज्जलियं दुक्खरणमिणं ॥ ४ ॥

अहवा,

जिणचरणसुमरणोग्गयणिसग्गसुइपुण्णपुग्गलबलाणं ।

कुविदो वि किं करिस्सिदि असरणसूरो हयकयंतो ॥ ५ ॥

ता संपदं

165

झाइज्जदि जिणवअणं तवणियमेहिं खविज्जइ सरीरं ।

इत्तियमेत्तं गिण्हह उवएसरहस्ससव्वस्सं ॥ ६ ॥

॥ शिष्याः ॥

जं भट्टके आणवेदि ।

॥ स्नात०, उपसृत्य सविनयम् ॥

170

अपि कुशलिनः शिष्यपरिषदा सह भवन्तः ?

॥ भिक्षुः, सवितर्कं स्वगतम् ॥

अयमसौ स्नातकः सङ्कर्षणः सौगतानभिभूय साम्प्रतमस्मान् परिवुभूषुरिहागतः । तदपसरणमेवात्र श्रेयः । दुर्विषहमस्य पौरुषम्, अपूर्वैषा वक्तृशक्तिः प्रज्ञा च ।

175

159 ff भो भिक्षवः, प्रहरति कृतान्तव्याधो विषमाः संसारवागुरापाशाः । कथं तरतु जीवहरिणः प्रज्वलितं दुःखारण्यमिदम् ॥ 162 ff. अथवा, जिनचरणस्मरणोद्गतनिसर्गशुचिपूर्ण (पुण्य ?) पुद्गलबलानाम् । कुपितो ऽपि किं करिष्यत्यशरणशूरो हतकृतान्तः ॥ 165 ff. तत् साम्प्रतम्, ध्यायते जिनवचनं तपोनियमैः क्षप्यते शरीरम् । एतावन्मात्रं गृहीतोपदेशरहस्यसर्वस्वम् ॥ 169 यद् भट्टक आज्ञापयति ।

157 °शास्या] RT (em. ?), °शाम्या PāPu 160 °वाउरा°] em.RT, °चाउरा° PāPu 161 पज्जलियं] PuRT, पज्ज*लियं Pā 161 °रण्ण°] PāRT, °रण° Pu 163 जिण°] PāPu, जिन° RT (typo) 163 °सुम°] Pā^{pc}PuRT, °सुह° Pā^{ac} 163 °णिसग्ग°] PāPuRT^{pc}, °निसग्ग° RT^{ac} 163 °पुण्णपुग्गलबलाणं] conj., °पुण्णपु[[व]]लबलाणं Pā, °पुण्णपुन्नवन्नाणं Pu, °पुण्णबलाणं em.RT^{ac}, °पुण्णपुण्णबलाणं em.RT^{pc} 164 करिस्सिदि] PāPu, करिस्सिदि RT (em. ?) 166 झाइज्जदि] RT (em. ?), झाइज्ज*दि Pā, - - - इज्जदि Pu (The lacuna is marked by one dash in the manuscript.) 166 °मेहिं] PāRT, °मेहि Pu 166 खविज्जइ] PuRT, खविज्ज*इ Pā 166 सरीरं] PāPuRT^{pc}, सरीरम् RT^{ac} 167 रहस्ससव्व°] PāRT, रहस्सव्व° Pu 172 स्वगतम्] RT (em. ?), स्वग । PāPu 173 स्नातकः सङ्कर्षणः] RT (em. ?), स्नातकसङ्कर्षण PāPu 173 सौग°] PāRT, सौग° Pu 173 °मस्मान्] em.RT, °मस्मात् PāPu 174 वक्तृ°] RT (em. ?), चक्तृ° PāPu

॥ प्रकाशम् ॥

स्वागतमार्यस्य । इत उपविश्यताम् । कुशलम् ।

॥ स्नात० ॥

किमत्र प्रस्तुतम्?

॥ भिक्षुः ॥

180

किमत्र संसारगहने प्रस्तूयते? यदि सन्तरणोपायः कोऽपि प्राप्यते ।

॥ स्नात० ॥

ननु गृहीत एवात्रभवद्विरूपायः । तथा हि ,

न हिंसा नासत्यं न गृहधनवासव्यसनिता

न सक्तिर्व्यापारे क्वचिदपि भवानन्तरफले ।

185

तपश्चेदं तीव्रं व्रतनियमसम्बाधमनघं

ग्रहीतव्या कान्या सरणिरिह संसारतरणे ॥ ७ ॥

॥ भिक्षुः ॥

अनुकूलालापपेशलैव भवादृशां निर्मिता प्रजापतिना रसना ।

॥ स्नात० ॥

190

भिक्षो, तथाप्युच्यतां कः प्रदेशो व्याख्यातुमुपक्रान्त इति ।

॥ भिक्षुः ॥

महदत्र कौतुकम्? आर्हतानामनेकान्तवाद एव गृहकृत्यम् । स एव चेह प्रस्तु-
तः ।

॥ स्नात० ॥

195

भिक्षो, यदुच्यते,

एको भावः सर्वभावस्वभावः

सर्वे भावा एकभावस्वभावाः ।

एको भावस्तत्त्वतो येन दृष्टः

सर्वे भावास्तत्त्वतस्तेन दृष्टाः ॥ ८ ॥

200

इति, तत्रेदमिह भवन्तं पृच्छामः,

183 °भव०] PāPu^{pc}RT, °वव० Pu^{ac} 184 हिंसा नासत्यं] PuRT, हिंसानामसत्यं Pā
184 °धन०] conj., °वन० PāPuRT 185 सक्ति०] conj.Isaacson, शक्ति० PāPuRT
185 क्वचिदपि] Pā^{pc}PuRT, क्वदाचिदपि Pā^{ac} 185 भवान०] PuRT, भवने० Pā 187
कान्या] RT(em.?), कात्या PāPu 189 अनुकूलालापपेशलैव] em.RT, अनुकूललाप-
पेशले च Pā^{pc}Pu, अनुकूललापे पेशले च Pā^{ac} 189 भवादृशां] PāRT, भवादशां Pu
193 कौतुकम्] PāRT, कोतुकम् Pu 194 प्रस्तुतः] PāRT, प्रसुतः Pu 196 यदुच्यते]
em.RT, यमुच्यते PāPu 199 दृष्टः] PāRT, दष्टः Pu

एको भावश्चेत् सर्वभावस्वभावो

लोकः कार्यार्थी कुत्र कं वा नियुङ्गाम् ।

स्वे स्वे कार्ये चेदस्ति भावव्यवस्था

नैको भावः स्यात् सर्वभावस्वभावः ॥ ९ ॥

205

रूपं यद्यपि भावानां तुल्यं किमपि दृश्यते ।

तथाप्यनन्यगाम्येषामस्ति प्रातिस्विकं वपुः ॥ १० ॥

एवं त्वनिष्प्यमाणे ऽस्मिन् पदार्थनियमे जनः ।

नादृष्टार्था न दृष्टार्थामारभेत क्वचित् क्रियाम् ॥ ११ ॥

॥ भिक्षुः संज्ञया शिष्यं निर्दिशति ॥

210

॥ शिष्यः, साकूतम् ॥

भष्टका, भिक्खवा विण्णवंति चिलायदि भष्टके, ता संपदं अम्ह पत्थुदकज्ज-
वेला अदिक्कमदि त्ति ।

॥ भिक्षुः, स्नातकं प्रति ॥

आर्यं, भिक्षुकार्यमवसीदति । तद्भवन्तः प्रमाणम् ।

215

॥ स्नात० ॥

भिक्षो, यथामतमनुष्ठीयताम् ।

॥ भिक्षुः, शिष्यानुद्दिश्य ॥

अरे रे तुरिदतुरिदं गडुय भिक्खूणं भण, जहा अप्पमत्ता खणं तत्थ य्येव
विलंबध, एस आगदो म्हि त्ति ।

220

॥ निष्क्रान्तः सशिष्यो भिक्षुः ॥

॥ स्नात० ॥

212 f. भट्टक, भिक्षवो विज्ञापयन्ति, चिरायते भट्टकः । तत् साम्प्रतमस्माकं प्रस्तुतकार्यवे-
लातिक्रामतीति । 219 f. अरे रे त्वरितत्वरितं गत्वा भिक्षूणां भण यथाप्रमत्ताः क्षणं तत्रैव
विलम्बध्वम्, एष आगतो ऽस्मीति ।

203 नियुङ्गाम्] em. RT, नियुक्तात् PāPu 205 °भावस्वभावः] RT (em. ?), °भावः स्व-
भावः PāPu 207 °न्यगा°] Pā^{pc}PuRT, °न्यया Pā^{ac} 207 प्राति°] em. RT, प्रति°
PāPu 208 त्वनिष्प्यमाणे] PāPu, त्वन्विष्प्यमाणे RT (em. ?) 208 °नियमे] em. RT,
°नियमो PāPu 209 नादृष्टार्था न] conj. Isaacson, न दृष्टार्थेन PāRT, न दृष्टार्थेन Pu
211 साकूतम्] PāRT, साकूतम् Pu 212 विण्णवंति] PuRT, विण्णवंति(?) Pā 212 चि-
लायदि] em. RT, विलायदि PāPu 212 संपदं] PāPu, सपदं RT (typo?) 212 अम्ह]
PāPu, अम्हे RT (em. ?) 213 °कज्ज°] °कज्ज° PuRT, °कज्ज*° Pā 213 अदिक्क-
मदि] RT (em. ?), अदिष्कमदि PāPu 213 त्ति] RT (em. ?), त्ति । न PāPu 215 भिक्षु-
कार्यम°] em. RT, भिक्षुः । कार्यम° PāPu^{pc}, भिक्षुः । कार्यभ° Pu^{ac} 219 य्येव] PāPu,
य्यैव RT (em. ?) 220 आगदो म्हि] RT (em. ?), आगदु म्हि PāPu

बटो, दृष्टमस्य भवता दिगम्बरस्य वैदग्ध्यम् ।

॥ बटुः ॥

अय्य, को तुज्झ वादसमरे संमुहो द्वाहुं सङ्कुणोदि? ता इमिणा ववएसपला- 225
यणेण रक्खिदो णेण अप्पा ।

॥ स्नात° ॥

किमस्माभिरस्य लगुडैः प्रहर्तव्यम्? वस्तु ज्ञातव्यम् । तच्च ज्ञातमेव । अस्मा-
भिस्तु त्वदनुरोधादेव नात्र कार्कश्येन व्यवहृतम् ।

॥ बटुः ॥

230

मउओ वि हडइ हिअअं वादब्भिडिआण अय्यवाहारो ।

मीणाण थलगयाण †ए भावो सिसिरे विस्तरस्स† ॥ १२ ॥

॥ स्नात° ॥

बटो, तत् क्केदानीं गम्यताम्?

॥ बटुः ॥

235

णं ण्हाहुं कीस ण गमीयदि?

॥ स्नात° । सस्मितम् ॥

किं बुभुक्षितो वर्तसे?

॥ ऊर्ध्वमवलोक्य ॥

कः खल्वधुनैव स्नानस्य कालः? तद् वरमिहैवार्हतवसतिवनगहने मुहुर्विहरा- 240
मः ।

॥ बटुः ॥

एवं करीयदु ।

॥ उत्थाय परिक्रामतः ।

॥ स्नात° । अग्रतो ऽवलोक्य सविस्मयम् ॥

245

225 f. आर्य, कस्तव वादसमरे सम्मुखः स्थातुं शक्नोति? तदनेन व्यपदेशपलायनेन रक्षितो
ऽनेनात्मा । 231 f. मृदुको ऽपि घट्टते हृदयं वादनियुक्तानाम्(?) आर्यव्याहारः । मीनानां
स्थलगतानां †...† 236 ननु स्नातुं कस्मान् न गम्यते? 243 एवं क्रियताम् ।

223 °मस्य भवता] Pā, °मस्यभवतां Pu, °मत्रभवतो em. RT 225 तुज्झ] PāRT, तुम्ह
Pu 225 इमिणा] PāPuRT^{pc}, इमिना RT^{ac} 225 ववएस°] em. RT, धवएस° PāPu
226 णेण] em. RT, णे PāPu 229 अस्माभिस्तु] em., अस्माभिस्त्व PāPu, अस्मा-
भिः । तत् em. RT 229 कार्क°] em. RT, काकी° PāPu 232 मीणाण] RT (em. ?),
मीणेण PāPu 232 °गायाण] RT (em. ?), °गायाण PāPu 236 कीस ण] conj., ण
कीस PāPuRT 236 गमीयदि] em., गम्मीयदि PāPuRT 237 स्नात° । सस्मितम्]
RT (em. ?), स्नात । सस्नात । सस्मितं PāPu

अहो रम्यः प्रशमसमुचितो ऽयमुद्देशः । तथा हि,
 घनस्निग्धच्छायां वनमिदमिमाः शाद्वलभुवः
 पयश्चेदं पुष्पोत्करसुरभयो वायव इमे ।
 मृगाणामत्रामी विहरणविलासा बहुविधाः
 खगानां चानेकस्वरविसरभिन्ना विरुतयः ॥ १३ ॥

250

॥ विचिन्त्य ॥

इहारण्ये पुण्ये यदि भवति वेदान्तनिरतो
 निवृत्ताशीरात्मा नियमितमनोवृत्तिनिवहः ।
 दिनैरल्पैरेव व्यपगतभवाध्वश्चमजवं
 ध्रुवं नित्यानन्दं किमपि परमं धाम लभते ॥ १४ ॥

255

॥ नेपथ्ये ॥

वेयंता दुत्तरंता तद्विकहियकहावित्थरा संकुलत्था
 अय्येहिं तत्थ चिंतीयदि गहणगदी अत्थि णत्थित्ति अप्पा ।
 दूरे चिट्ठंतु ते मे परिहरिदुमिदं घोरसंसारदुक्खं
 संक्खित्तं णिम्मलत्थं जिणमुणिभणिदं आगमं आहरम्हा ॥ १५ ॥

260

॥ बटुः ॥

अय्य, एसो खु कासाअवसणो तावसो ईरिसं किं पि मंततो तुरिदतुरिदं
 परिक्कामदि ।

॥ ततः प्रविशति तापसः ॥

॥ तापसो वेअन्ता इति पठन् परिक्रामति ॥

265

॥ बटुः ॥

अज्ज वि जिणसासणे य्येव एयाण अहिणिवेसो ?

॥ स्नात° ॥

257 ff. वेदान्ता दुस्तरान्ताः, त्रयीकथितकथाविस्तराः संकुलार्थाः, आर्यैः तत्र चिन्त्यते ग-
 हनगतिरस्ति नास्तीत्यात्मा । दूरे तिष्ठन्तु ते मे । परिहर्तुमिदं घोरसंसारदुःखं संक्षिप्तं निर्मलार्थं
 जिनमुनिभणितमागममाधराम । 262 f. आर्य, एष खलु काषायवसनः तापस ईदृक् किमपि
 मन्त्रयन् त्वरितत्वरितं परिक्रामति । 267 अद्यापि जिनशासन एवैतेषामभिनिवेशः ?

248 पुष्पो°] RT(em. ?), पुष्पा° PāPu 252 भवति] भवति PuRT, सवन्ति Pā 254
 °भवाध्व°] PāRT, °भभाध्व° Pu 257 तद्व°] em.RT, दुद्व° PāPu 258 गहण°]
 RT(em. ?), गहन° PāPu 259 परिहरि°] RT(em. ?), परिहर° PāPu 260 आह-
 रम्हा] RT(em. ?), आहरंम्हा PāPu 262 ईरिसं] PāRT, इरिसं Pu 264 f. ताप-
 सः । तापसो] PāPu, तापसः । RT 267 जिणसासणे] RT(em. ?), जिणसासण PāPu
 267 अहिणिवेसो] em.RT, अहिणिविसो PāPu

बटो, तिष्ठत्वेतत् । किमनेन ? अन्यदेवैनं पृच्छामः ।

॥ तापसमुद्दिश्य ॥

270

भोस्तपोधन, क्वेदमाकुलाकुलमिव गम्यते भवता ?

॥ ताप० ॥

बम्हणो खु तुवं । ता किं अत्तणो भुक्खावेअणं ण आणासि ?

॥ स्नात० ॥

किं भवान् भोक्तुं प्रस्थितः ?

275

॥ ताप० ॥

अध इ ?

॥ स्नात० ॥

क उद्देशो गन्तव्यः ?

॥ ताप० ॥

280

णं इह य्येव जिणरक्खिदभिक्षुतवोवणे अज्ज महाभोअणं वट्टदि ।

॥ स्नात० ॥

महाभोजने को हेतुः ?

॥ ताप० ॥

केण वि भयवदो जिणगुरुणो सासणगदेण ठक्कुरेण अज्ज तहिं महाभोअणं उववादिदं, जत्थ पव्वइयसहस्साइं संघडिदाइं । ताण अ सत्तूण रासीओ, तेल्लघडिआ, कंचिअकुंभीओ, गुडकूडया, तेल्लपक्काण भक्खाण पव्वया उव-
णीआ ।

285

॥ स्नात० ॥

भोस्तपोधन, अथात्र मध्ये दधिक्षीरघृतादि नाम न किञ्चिद् गृह्णासि ?

290

273 ब्राह्मणः खलु त्वम् । तत् किमात्मनो बुभुक्षावेदनं न जानासि ? 277 अथ किम् ?
281 नन्विहैव जिनरक्षितभिक्षुतपोवने ऽद्य महाभोजनं वर्तते । 285 ff. केनापि भगवतो
जिनगुरोः आसनगतेन ठक्कुरेणाद्य तत्र महाभोजनमुपपादितम्, यत्र प्रव्रजितसहस्राणि संघ-
टितानि । तेषां च सक्कूनां राशयः, तैलघटिकाः, काञ्जिककुम्भयः, गुडकूटकाः, तैलपक्कानां
भक्ष्याणां पर्वताः उपनीताः ।

269 अन्यदेवैनं] em.RT, अन्यदैवेनं PāPu 271 क्वे०] PuRT, क्षे० Pā 273 बम्हणो]
PāRT, वम्हाणो Pu 273 तुवं] em.RT, तवं PāPu 281 महाभो०] PāRT, महभौ०
Pu 281 वट्टदि] em., वट्टदि PāPuRT 285 सासण०] PāPuRT^{pc}, सासन० RT^{ac}
285 ०गदेण] Pā^{pc}RT, ०गदेन Pā^{ac}, ०गदेगे Pu 286 उववादिदं] em.RT, उदवादिदं
PāPu 286 रासीओ] Pā, रासीउ Pu, रासीअ RT (typo?) 287 तेल्लपक्काण] em.RT,
तैलपक्षणे PāPu 288 उवणीआ] RT (em. ?), ओवणीआ PāPu 290 मध्ये] PāPuRT^{pc},
मध्ये RT^{ac} (typo) 290 ०घृतादि] RT (em. ?), ०ष्टतादि PāPu 290 किञ्चिद्] PuRT,
किञ्चि Pā

॥ ताप० ॥

अहह, तुम्हाणं बम्हणाण एदे समाआरा । अम्ह उण तवोहणा पाणिसंभवं किं
पि ण असणे ण पाणे ण वसणे ण सअणे ण आसणे ण अण्णत्थ कत्थ वि सरी-
रोवअरणे विणिवेसेम्ह । णं मम य्येव इमे रुक्खविदलणिम्मिदे उवाणहिण्ण किं
ण पेक्खसि ? ता भोदु इमिणा कहावित्थरेण । भोअणसमओ मे अदिक्कमदि ।

295

॥ स्नात० ॥

ममाप्यादेशय पन्थानम् । वयमपि तपोधनविभूतिं पश्यामः ।

॥ ताप० ॥

एवं करीअदु, एवं करीअदु । ता एदु भवं ।

॥ सर्वे परिक्रामन्ति ॥

300

॥ स्नात० ॥

भोस्तपोधन, जिनशासनं प्रतिपन्नो भवान् कथं काषायवासाः ? अपि सुगत
एव जिनो भवताम् ?

॥ ताप० । सस्मितम् ॥

अम्हाणं अ सुगदो भअवं जिणगुरू । किं च जिणगुरू सुगदो होदि । अ-
हो भद्दा अम्हे आरहदा, के वि दियंवरा, के वि रुक्खविदलमेत्तवसणा,
के वि रत्तवासा, के वि सेअवडा । पेक्ख दाव । इदो इमे णिहयलुंचणप-

305

292 अहह, युष्माकं ब्राह्मणानामेते समाचाराः । वयं पुनः तपोधनाः प्राणिसम्भवं किमपि
नाशने, न पाने, न वसने, न शयने, नासने, नान्यत्र कुत्रापि शरीरोपकरणे विनिवेशया-
मः । ननु ममैवमौ वृक्षविदलनिर्मितावुपानहिकौ किं न प्रेक्षसे ? तद् भवत्त्वेन कथाविस्तरेण ।
भोजनसमयो मे ऽतिक्रामति । 299 एवं क्रियताम्, एवं क्रियताम् । तदेतु भवान् । 305 ff.
अस्माकं च सुगतो भगवान् जिणगुरूः । किं च जिणगुरूः सुगतो भवति । अहो भद्दा वयमा-
र्हताः, के ऽपि दिगम्बराः, के ऽपि वृक्षविदलमात्रवसनाः, के ऽपि रक्तवाससः, के ऽपि
श्वेतपटाः । प्रेक्षस्व तावत् । इत इमे निर्दयलुञ्चनप्रसङ्गलक्ष्यमाणलोममूलविगलत्प्रविरलतनु-
कशोणितकणाः दिगम्बराः । इतः खल्विमे †...†चर्च्यमानकोमलवल्कलाञ्चलाः चीरवसनाः ।
इत इमे तत्क्षणपङ्ककन्दूदृतशरावसदृशवर्णवसनाश्च ब्रह्मचारिणः तपोधनाः । इत इमे हंसप-
क्षपाण्डुरपवनलुलितपटपट्टवाः श्वेतपटाः । तदहो पुण्यभाजनं स ठक्कुरः यस्येमे ऽद्यानुग्रहं
करिष्यन्ति ।

292 तुम्हाणं] PāPu, तुम्हाण RT (typo) 292 समाआरा] PāRT, समाआण Pu 292
अम्ह] RT^{ac} (em. ?), अम्हे RT^{pc}, अह्म PāPu 293 अण्णत्थ] PāRT, अणत्थ Pu
294 रुक्ख०] PāRT, कुरक० Pu 297 ममाप्या०] em.RT, समाप्या० PāPu 302 भो-
स्तपो०] PuRT, भोस्त्वपो० (?) Pā 305 अम्हाणं] RT (em. ?), अह्माणं PāPu 305 सु-
गदो] RT (em. ?), सुगदो Pā^{pc}Pu, मुदो Pā^{ac} 305 सुगदो] em.RT, मुगगदो PāPu
306 भद्दा अम्हे आरहदा] conj., भद्दा आरहदा भावअम्हो आरहदा PāPuRT 306 के
वि] RT (em. ?), के चि PāPu 307 सेअवडा] em.RT, सेअवटा PāPu 307 णिहय०]
PāPuRT^{pc}, निहय RT^{ac}

संगलक्खिज्जंतलोममूलवियलंतपविरलतणुअसोणिअकणा दियंबरा । इदो खु
इमे चत्तुलवसूरचच्चिज्जंतकोमलवक्कलंचला चीरवसणा । इदो इमे तक्खण-
पक्ककंदुउद्धरिअसरावसरिसवणवसणा अ बम्हआरिणो तवोहणा । इदो इमे 310
हंसपक्खपंडुरपवणलुलिदपडपल्लवा सेअवडा । ता अहो पुण्णभाअणो सो ठक्कु-
रो जस्स इमे अज्ज अणुगगहं करिस्संति ।

॥ स्नात० । सस्मितमात्मगतम् ॥

पुण्यभाजनमुच्यते, नानर्थकारीति ।

न चिन्तयति दन्तिनं न तुरगं न कौक्षेयकं

315

न वर्त्म न करग्रहं न कटकाङ्गमुष्ट्रादि वा ।

इह क्षपितवित्तसारमवलुप्तसेवाविधिं

विधास्यति नराधिपो ध्रुवमिमं विभूतिच्युतम् ॥ १६ ॥

॥ प्रकाशम् ॥

अहो तपोवनस्य प्रशान्तरमणीयता !

320

शममयमिव दृश्यते जग-

न्नियममयीव चकास्ति मेदिनी ।

इह खलु भवपाशपङ्क्तयो

विशकलिता इव भान्ति देहिनाम् ॥ १७ ॥

॥ बटुः ॥

325

दिट्ठा दिअंबरा चीरवसणा कासायवासा सेअवडा । ता संपदं इदो इमे णीलंबरा
दीसंतु ।

॥ स्नात० । अग्रतोऽवलोक्य सविस्मयम् ॥

अहो बतापूर्वमिदं तपः । एकनीलवसनावृताविमौ स्त्रीपुंसौ किमप्यतिपेशलं

326 f. दृष्टा दिगम्बराः चीरवसनाः काषायवाससः श्वेतपटाः । तत् साम्प्रतमित इमे
नीलाम्बरा दृश्यन्ताम् ।

308 °लक्खिज्जंत°] PaRT, °लक्खिज्जंत° Pu 308 इदो] PaPu^{pc}RT, ज्ज Pu^{ac} 309
चत्तुल°] PaPu, वत्तुल° RT (em. ?) 309 °ज्जंत°] PuRT, °ज्ज*त° Pā 309 °व-
क्कल°] RT (em. ?), °वत्कूल° (?) Pā, °वत्कूजं Pu 309 इदो इमे] PaPu, इदो खु इमे
RT (em. ?) 310 °पक्क°] em. RT, °पक्ष° PaPu 310 बम्ह°] PaPu, बह्म° RT (ty-
po?) 310 f. इदो इमे...सेअवडा ।] PaPu, om. RT 311 °पंडुर°] em., °पंडुर° PaPu
311 °लुलिद°] em., °लुलित° PaPu 311 पुण्ण°] PaRT, पुण° Pu 312 ठक्कुरो]
RT (em. ?), ठक्कुरो PaPu 314 °कारीति] em. RT, °कानीति PaPu 315 चिन्तयति]
RT (em. ?), चिंतयति PaPu 320 तपोवनस्य] em. RT, तपोधनस्य PaPu 326 चीर°]
Pā^{pc}PuRT, चीरा° Pā^{ac} 326 णीलंबरा] PaPu, णीलंबला RT (em. ?) 329 °नावृ-
ता°] RT (em. ?), °नाधृता° PaPu

गायन्तौ सह विहरतः ।

330

॥ निपुणं निर्वर्ण्य ॥

कथम्? अनेकसङ्ख्यान्येतानि दृश्यन्ते । भवतु, अतिविस्तृता पृथिवी, उत्सन्ना त्रयी ।

॥ तापसमुद्दिश्य ॥

भोस्तपोधन, विदितो ऽयं तव नवः को ऽपि तपसां प्रकारः ?

335

॥ ताप० ॥

अहं एदं ण आणामि को एसो चउरणियममग्गो । एदं खु तङ्केमि इध महा-
भोअणकिंवअंतिं सुणिअ भोयणमेत्तलालसा के वि एदे परिब्भमंति । ता भोदु
एदाणं वुत्तंतेण । समानचरिआणं य्येव मज्झं वच्चामि ।

॥ इति निष्क्रान्तः ॥

340

॥ ततः प्रविशत एकनीलपटप्रावृतौ गायन्तौ स्त्रीपुंसौ,

विभवानुसारेण वा बहूनि तथाविधानि मिथुनानि गायन्ति ॥

जयइ मुणी णीलंबरणाहो जेण समिओ भवसंवरगाहो ।

जसु भअवं तुह सासण णोक्खं पिज्जइ किं पि रसाअणसोक्खं ।

भवे भुंजिज्जइ इत्थिअसुक्खं परलोए पाविज्जइ मोक्खं ।

345

सो सिज्जइ सरीरडा लंघिज्जइ संसारडा ।

तो अण्णे जे पुण आसमा ताण णिबंधुह आस मा ।

337 ff. अहमेतन्न जानामि क एष चतुरनियममार्गः । एतत् खलु तर्कयामि, इह महाभो-
जनकिंवदन्तीं श्रुत्वा भोजनमात्रलालसाः के ऽप्येते परिभ्रमन्ति । तद् भवत्वेतेषां वृत्तान्तेन,
समानचर्याणामेव मध्यं ब्रजामि । 343 जयति मुनिनीलम्बरनाथो येन शमितो भवसंवर-
ग्राहः । 344 यस्य भगवन् तव शासनमपूर्वम्, पीयते किमपि रसायनसौख्यम् । 345 भवे
भुज्यते स्त्रीसौख्यं परलोके प्राप्यते मोक्षः । 346 तत् सिध्यति शरीरं लङ्घ्यते संसारः ।
347 अतो ऽन्ये ये पुनराश्रमास्तेषां निबन्धताशां मा ।

330 °पेशलं गा°] PuRT, °पेशलगा° Pu 332 °सङ्ख्यान्येतानि] em.RT, °संख्या-
न्यस्तनि Pā, °संख्यन्येस्तनि Pu 337 आणामि] em.RT, याणामि PāPu 337 चउ-
र°] em.RT, चउ° PāPu 337 °मग्गो] PāRT, °मग्गे Pu 337 इध] em.RT, इव
PāPu 338 °किंवअंतिं] RT(em.?), °किंचअत्तिं PāPu 338 सुणिअ] RT(em.?),
मुणिअ PāPu 338 भोदु] em.RT, भोपु PāPu 339 वुत्तंतेण] RT(em.?), वुत्तंतेण
PāPu 339 f. वच्चामि । इति] em.RT, वच्चामि ति PāPu 343 समिओ] PāPu,
समिउ RT(em.?) 344 पिज्जइ] PuRT, पिज्ज*इ Pā 344 °सोक्खं] em.RT, °मो-
क्खं PāPu 345 भवे] em.RT, भव PāPu 345 भुंजिज्जइ] PuRT, भुंजिज्ज*इ Pā
345 इत्थिअ°] RT(em.?), इत्तिअ° PāPu 345 पाविज्जइ] PuRT, पाविज्ज*इ Pā
345 मोक्खं] conj.RT, मड - - - PāPu (The lacuna is marked by two dashes in
the manuscripts.) 346 सो सिज्जइ] RT(em.?), सोसिज्ज*इ Pā, सोसिज्जइ Pu
346 लंघिज्जइ] PuRT, लंघिज्ज*इ Pā 346 संसारडा] PāPu^{pe}RT, संसाराडा Pu^{ac}

परिसोसिज्जइ देहडा मोक्खहि पुण संदेहडा ।
 सिक्खाजोए काइ विडप्पइ पुरुसु परव्वसु परिसम्मप्पइ ।
 गुण परिअज्जिअ जइ विसर सो वि उ पुरुसह भोअहर ।
 पमढिउ संगमु जेण इ एसो †तांहसोणिव्वलुसहजसहाउणिर - - - †
 इदि जइ जुअ जुअ विजाणि - - -
 पुणु भोअ ।
 सरीरेहि कं पएस भमंता कं पअं अज्जंति अणिट्ठिअजम्मा ।
 जइ परमप्पविवत्तु इउ जइ वा सद्दविवत्तु इउ ।
 तो वि अविज्जापसमे विणु कह इउ सअलु - - - ।
 †सत्तु† एम जे अण्णे वि आगम विहला सअल मुणेवि ।
 एत्थ परत्थ वि सुहु लहहु मुणिणीलंबर लेवि - - - ॥

350

355

348 परिशोष्यते देहो मोक्षे पुनः सन्देहः । 349 शिक्षायोगे किं विधाप्यते (= अज्ज्य-
 ते), पुरुषः परवशः परिसमाप्यते । 350 गुणानां पर्यर्जितो यदि विसरः, सो ऽपि च
 पुरुषाणां भोगहरः । 351 परिवेष्टितः संगमो येन हि एषः, †...† । 352 इति यदि युगं
 युगं विजानाति (?) - - - 353 पुनर्भोगं (?) 354 शरीरे कं प्रदेशं भ्रमन्तः किं
 पदमर्जन्ति अनिष्ठितजन्मानः । (?) 355 यदि परमात्मविवर्त इदं, यदि वा शब्दविवर्त
 इदं । 356 तदाप्यविद्यापशमेन विना कथमिदं सकलं - - - 357 f. †...† एवं ये अन्ये
 ऽप्यागमा विफलान् सकलान् ज्ञात्वा । अत्र परत्रापि सुखं लभध्वं मुनिनीलाम्बरं लात्वा -
 - - ॥

348 परिसोसिज्जइ] PuRT, परिसोसिज्ज*इ Pā 348 पुण] em.RT, पुरो PāPu 349
 सिक्खाजोए] PāRT, सिक्खाजोइए Pu 349 काइ] PāPu, काइ em.RT 349 विडप्पइ]
 em.RT, विडप्पइ PāPu 349 परिसम्मप्पइ] em.RT, परिसम्मप्पइ PāPu 350 गुण]
 PāRT, गुण Pu 350 परिअज्जिअ] em.RT, परिआजिअ PāPu 350 सो] conj., तो
 PāPuRT 350 वि उ] RT(em.?), चिउ PāPu 351 पमढिउ] conj.Sanderson, पढमं
 उ PāPu, पढमउ em.RT 351 संगमु] conj., संगंत PāPu, संगउ em.RT 351 इ
 एसो] PāPu, एइसो em.RT 351 तो ... णिर - - -] PāPu (The lacuna is marked by
 a dash in the manuscripts.), ता हंसो णिव्वलु सहजसहाउ निरेइसो conj.Sanderson, ता
 हंसो णिव्वलु सहजसहाउ निरासो em.RT 352 इदि] Pu, इदी PāRT 352 जुअ जुअ]
 PāRT, जुअ जु Pu 352 विजाणि - - - The lacuna is marked by nine lines of dashes
 in Pā and by nine lines of empty space in Pu. 354 पएस] conj., पएम PāPu, पाएम
 RT(em.?) 354 पअं] conj., पम PāPuRT 354 अज्जंति] conj., अजंति PāPuRT
 354 °जम्मा] conj., °जम्म PāPu 355 जइ] conj., जेइ PāPuRT 355 जइ] em.RT,
 जाइ PāPu 355 °वत्तु इउ] conj., °वत्तु इ PāPuRT 356 तो वि] conj., भोवि PāPu,
 भोदि em.RT 356 °पसमे] PāPu^{pc}, °पसमेइ Pu^{ac}, °पसमेइ RT(em.?) 356 कह
 इउ] PāRT, कदइउ Pu 356 - - -] conj. 357 अण्णे] RT(em.?), अण्ण Pā,
 अण Pu 357 मुणेवि] em.RT, मुणवि PāPu 358 परत्थ] RT(em.?), परत्त PāPu
 358 वि] PāPu^{pc}RT, विवि Pu^{ac} 358 °णीलंबर लेवि - - -] conj., °णीलंबलेवि
 PāPu, °नीलंबरवरे वि conj.RT

॥ स्नात० । चिरं गीतमाकर्ण्य ॥

बटो, गीतव्यपदेशमशेषदर्शनाक्षेपकं केनापि कल्पितं वादस्थानकमिदम् । अहं 360
तु प्रायश्चित्तभीरुर्न शक्नोम्येव कश्मलैरेभिर्वाचं मिश्रयितुम् ।

॥ स्त्रीपुंसौ पुनस्तदेव गायतः ॥

॥ स्नात० ॥

बटो, पश्य,

वाचः काचन नास्ति शुद्धिरवमः कायोऽपि शौचोज्झित-

365

श्चेतो निर्विचिकित्सकुत्सिततरव्यापारनित्योत्सवम् ।

नो जाने परलोकनिर्भयधियः कस्यावदातं तप-

श्चर्याश्चर्यमिदं (न) कश्चिदथ वा पुंसामवद्यो विधिः ॥ १८ ॥

अपि च,

स्वच्छन्दं चर्च्यमानोच्चरति चिरमियं चर्चरीगीतगोष्ठी

370

पीयन्ते कान्तवक्त्रासवशवलरसान्यस्तशङ्कं मधूनि ।

तन्यन्ते तन्त्रवस्तुव्यवहितनियतप्रस्तुतान्योन्यशृङ्गै-

रङ्गैश्चेष्टा यथेष्टा व्रतमतिभुगं सेव्यते केन नैतत् ॥ १९ ॥

(॥ बटुः ॥)

एवं णेदं जधा अय्यो मंतेदि ।

375

॥ स्नात० ॥

मम चेयं सम्भावना (यन्) नूतनमद्यप्रवृत्तमिदं महाव्रतम् । अतिप्रसृते गाय-
मानेऽस्मिन्नतिमात्रं विल्लवते वर्णाश्रमसमाचारः । भवतु, भग्नमिव त्रयीवर्त्म
पश्यामि ।

इदं तपस्तरुणमनोभिनन्दनं

380

375 एवं न्वेतद् यथार्यो मन्त्रयते ।

360 °क्षेपकं] em. RT, °क्षेप° PāPu 360 कल्पितं] em. RT, कल्पित° PāPu 361 वाचं
मिश्र°] Pā^{pe}RT, वाचं मिश्र° Pā^{ac}, वाचमिश्र° Pu 365 °वमः] RT (em. ?), °चमः
PāPu 365 शौचोज्झित°] RT (em. ?), शौचोज्झित° PāPu 367 नो जाने] conj., रा-
जानो PāPu, रे जन्तोः conj. RT 367 °निर्भय°] conj., °निर्दय° PāPuRT 367 कस्या-
वदातं] PuRT, कस्यावदातं Pā 368 (न)] conj., om. PāPu, (हि) conj. RT 368 °व-
द्यो] em. RT, °वद्या PāPu 370 चर्च्यमानोच्चरति] em., चर्च्यमानोच्चरति Pā, च-
र्च्यमानोच्चरति Pu, चर्च्यमाना चरति RT (em. ?) 372 तन्त्र°] conj., तत्त्व° PāPuRT
372 °शृङ्गै°] PāPu, °सङ्गै° em. RT 373 °सुभगं] RT (em. ?), °शुभगं PāPu 374 (ब-
टुः)] RT (em. ?), om. PāPu 377 चेयं सम्भावना (यन्) नूतनमद्य°] conj. RT, वेदां
सम्भावना । तैतममद्य° PāPu 378 विल्लवते] PāRT, विल्लवात Pu

विलोक्य हि व्यपगतसर्वयन्त्रणम् ।
पतिव्रता अपि कुलयोषितश्चिरं
स्थिरं पदं दधति न भर्तृवेश्मसु ॥ २० ॥

॥ बटुः । सस्मितम् ॥

अय्यस्स किं जादं? ण हु अय्येण अज्ज वि दारसंगहो कदो । अम्हे उण दूरे 385
दाव एसा कधा ।

॥ स्नात० ॥

नन्वार्या जनयित्री ते जीवत्येव ।

॥ बटुः ॥

सा खु संपदं अदो अणत्थादो उत्तिण्णा जा जीवंतमुदिआ वुड्ढिका वट्टदि । 390

॥ स्नात० ॥

कृतं परिहासेन । महानेष विल्लव उपस्थितः । तद् बटो, चिन्तय किमत्र
प्रतिसमाधानम् ।

⟨ ॥ बटुः ॥ ⟩

अय्य, ण मे पडिभादि । तुमं य्येव जाणासि । इण्हं पुण पवड्ढंतो एसो 395
कलिजुओ । ता कुदो इत्थ ईदिसाण अणत्थाण पडीआरो ?

॥ स्नात० ॥

तथापि नानध्यवसायस्तिमितमासितुं युक्तम् ।

॥ विचिन्त्य ॥

भवतु, लब्धो ऽवकाशः ।

400

॥ बटुः ॥

385 f. आर्यस्य किं जातम्? न खल्वार्येणाद्यापि दारसंग्रहः कृतः । अस्माकं पुनर्दूरे तावदेषा
कथा । 390 f. सा खलु साम्प्रतमतो ऽनर्थादुत्तीर्णा या जीवन्मृतिका वृद्धिका वर्तते । 395 f.
आर्य, न मे प्रतिभाति । त्वमेव जानासि । इदानीं पुनः प्रवर्धमान एष कलियुगः । तत् कुतो
ऽत्रेदृशानामनर्थानां प्रतीकारः ?

381 विलोक्य] PāRT, विजोक्त्य Pu 381 °यन्त्रणम्] em. RT, °यन्त्रणां PāPu 382 अ-
पि कुल०] conj. RT, अपि खलु conj. RT, पि[[ले]]खेल Pā, पि खेल Pu 383 न]
PāRT, om. Pu 385 अय्येण अज्ज वि] RT (em. ?), अय्येण अय्य वि PāPu^{pc}, अय्ये-
अणय्यवि Pu^{ac} 386 दाव] RT (em. ?), भाव PāPu 388 जनयित्री] em. RT, जनित्री
PāPu 390 अदो] em. RT^{pc}, अतो RT^{ac}, अचो PāPu 390 वुड्ढिका] RT (em. ?),
वुट्टिका PāPu 390 वट्टदि] em. RT^{pc}, वट्टदि PāPuRT^{ac} 393 °समाधानम्] em. RT,
°समाधाने PāPu 394 ⟨बटुः⟩] RT (em. ?), om. PāPu 395 पडिभादि] em., पडि-
भाअदि PāPuRT 395 जाणासि] PāPuRT^{pc}, जानासि RT^{ac} 395 एसो] PāRT, ण
सा Pu 396 पडीआरो] em. RT^{pc}, पदीआरो RT^{ac}, पदीआणु PāPu 400 ऽवकाशः]
RT (em. ?), वकाशा PāPu

को उण एसो भविस्सदि ?

॥ स्नात° ॥

नन्वसौ राजा श्रीशङ्करदेवः । स हि वर्णाश्रमधर्ममर्यादाचार्यस्त्रिभुवनरक्षादी-
क्षितो देवः स्वत एव प्रतिक्रियामत्र जानाति, विशेषतो ऽशेषभवागमपारगे 405
पार्श्ववर्तिनि तत्रभवति भट्टजयन्ते । भवतु, तमेव श्रावयामः । न कालप-
रिपालनयोग्यो ह्यनर्थः । बटो, तदा त्वमप्येतौ भोजनाजिरोद्देशं प्रस्थापय
गायन्तौ स्त्रीपुंसौ ।

॥ बटुः ॥

भो तवस्सिणो, णं एत्थ तवोवणे भोअणकालो तुम्हाणं वट्टदि । ता कीस 410
अतिक्कमीयदि ?

॥ इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

॥ द्वितीयो ऽङ्कः ॥

402 कः पुनरेष भविष्यति ? 410 f. भोस्तपस्विनः, नन्वत्र तपोवने भोजनकालो युष्माकं
वर्तते । तत् कस्मादतिक्रम्यते ?

404 राजा] RT (em. ?), राज PāPu 406 °भवति] em. RT, °भयाति PāPu 407 °प-
रिपालनयोग्यो ह्यनर्थः] em. RT, °परिवासयाग्याघनर्थ PāPu 407 तदा] em. RT, त्वदो
PāPu 409 बटुः] RT (em. ?), रेबटुः PāPu 410 तवस्सिणो] PāPuRT^{pc}, तवस्सिनो
RT^{ac} 410 णं] em. RT, णे PāPu 410 °कालो] RT (em. ?), °काला PāPu 410 व-
ट्टदि] RT^{pc}, वट्टदि PāPuRT^{ac}

॥ ततः प्रविशति साधकः । साधकः, सोद्वेगं दिशोऽवलोक्य ॥
अस्तंगदे खु इण्हं शमए महेशलाणणं णवशशंके । शुण्णे अंधआले गअणे हि-
अए व्व अम्हाणं । शंपदं भोदि एशे पलाअणावशले । ता कहिं मे पिअवअशे
मशाणभूदी गदे जेण शमं पलाइशं ?

॥ परिक्रम्याग्रतोऽवलोक्य च ॥

5

एशे मशाणभूदी इध य्येव आगच्छंते लक्खीयदि ।

॥ ततः प्रविशति द्वितीयः साधकः । द्वितीयः साधकः ॥

एशे शे वअशशंकालकेदुणो मढिआ । मए शे इमशिशं अंधयाले वि ईशीशि
दीशदि । ता उप्पेक्खिअ उप्पेक्खिअ पदाइ गमिशं ।

॥ परिक्रामति । कर्णं दत्त्वा ॥

10

पदशहे विअ । भअवं, मण्णामि णअललष्कआ इदो हिंडंति, ये शंपाविअ
चोळ्ळं ति शंकाए बंधणाआलं णंति, शूले वा णिष्किवंति, लुष्के वा पाशेन
उल्लंवेति । भोदु, भयवं भइलवणाधे शलणं ।

2 ff. अस्तंगतः खल्वस्मिन् समये महेशलाञ्छनं नवशशाङ्कः । शून्यमन्धकारं गगनं हृदय-
मिवास्माकम् । साम्प्रतं भवत्येष पलायनावसरः । तत् कुत्र मे प्रियवयस्यः श्मशानभूतिर्गतो
येन समं पलायिष्ये ? 6 एष श्मशानभूतिरित एवागच्छन् लक्ष्यते । 8 एषा सा वयस्य-
कङ्कालकेतोर्मठिका । मया सैतस्मिन्नन्धकारेऽपीषदीषद् दृश्यते । तद् उत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य पदानि
गमिष्यामि । 11 ff. पदशब्द इव । भगवन्, मन्ये नगररक्षका इतो हिण्डन्ति, ये सम्प्राप्य
चौर्यमिति शङ्क्या बन्धनागारं नयन्ति, शूले वा निक्षिपन्ति, वृक्षे वा पाशेन उल्लम्बयन्ति ।
भवतु, भगवान् भैरवनाथः शरणम् ।

1 साधकः । साधकः] PāPu, साधकः । RT (em. ?) 2 °णणं ण°] conj. Isaacson, °णण-
ण° conj. RT, °णण° PāPu 2 शुण्णे] PāRT, शुणे Pu 2 अंधआले] em. RT, णंधआले
PāPu 3 हिअए व्व] conj., हिअअ व्व PāPuRT 3 शंपदं] RT (em. ?), संपदं PāPu
3 पलाअणावशले] em. RT, धलाअलेवशले PāPu 3 पिअवअशे] RT (em. ?), विअ-
वअंग PāPu 4 °भूदी] RT (em. ?), °भूमी PāPu 4 जेण] PāPu, येण RT (em. ?)
6 °भूदी] RT (em. ?), °भूमी PāPu 6 इध] RT (em. ?), इव PāPu 6 आगच्छंते]
em. RT, आगच्छंते PāPu 6 लक्खीयदि] PāPu, लस्किअदि RT (em. ?) 8 मढिआ]
em. RT^{pc}, मढिआ PāPuRT^{ac} 8 मए शे] PāPu, मए एशे em. RT 9 उप्पेक्खिअ उप्पे-
क्खिअ] em., उप्पेक्खिअं २ PāPuRT 9 पदाइ] PāPu, पदाइ RT (em. ?) 11 पदशहे]
PāRT, पदशाह Pu 11 मण्णामि णअललष्कआ] conj., माणमणअभालष्कआ Pā, मा-
णमणअ । भालष्कआ Pu, मण्णे णअललष्कआ conj. RT 11 ये] em. RT, य PāPu
11 शंपाविअ] RT (em. ?), संपाविअ PāPu 12 चोळ्ळं ति] PāPuRT^{ac}, चोळ्ळं ति RT^{pc}
12 बंधणाआलं] conj., वंधणप्पलं Pā, वंधणप्पलां Pu, वंधणस्तलं em. RT 12 णंति]
PāRT, णंति Pu 12 शूले वा] RT^{pc}, शूले वा PāRT^{ac}, शूले व Pu 12 णिष्कि-
वंति] em., निष्किवंति Pā, निशुष्किवंति Pu, निशुष्किवंति RT^{ac}, णिशुष्किवंति RT^{pc}
12 लुष्के] PāPu, लुस्के RT (em. ?) 13 उल्लंवेति] conj., उल्लअवेत्ति PāPu, उल्लअंवेत्ति
RT (em. ?) 13 भइलवणाधे शलणं] conj., भइलवणाधे शलणं conj. RT^{pc}, भइलवणाके
शरणं PāPu, भोइलवणाधे शलणं conj. RT^{ac}

॥ निपुणं निरूप्य ॥

वअशकंकालकेदुणो व वाहाले शुणीअदि ।

15

॥ समाश्वस्योपसृत्य ॥

वअश कंकालकेदू, तव य्येव शयाशं उपशंपत्ते । णअललष्कआण शंकिदे म्हि ।

॥ प्रथमः ॥

अले मशाणभूदी तुमं? शोहणं तए कदं यं एशु तुवं आगदे । ता तुलिदं हिंडाम । इमे अंधआले ण विलमदि याव, शमं य्येव पलाअम्ह ।

20

॥ द्वितीयः ॥

किं चोलशंकाए णअललष्कआ मं मालेंति त्ति शंभावेशि ?

॥ प्रथमः ॥

ण एशा मे शंका । होंती अवि उवशमदि । अण्णे उण अणस्ते उवस्तिदे ।

25

॥ द्वितीयः, ससम्भ्रमम् ॥

कीश ?

॥ प्रथमः ॥

15 वयस्यकङ्कालकेतोरिव व्याहारः श्रूयते । 17 वयस्य कङ्कालकेतो, तवैव सकाशमुप-
सम्प्राप्तः । नगररक्षकाणां शङ्कितो ऽस्मि । 20 f. अरे उमशानभूतिस्त्वम्? शोभनं त्वया
कृतं यदत्र त्वमागतः । तत् त्वरितं हिण्डावः । अयमन्धकारो न विरमति यावत्, सममेव
पलायावहै । 23 किं चोरशङ्कया नगररक्षका मां मारयन्तीति संभावयसि? 25 न एषा
मे शङ्का । भवत्यप्युपशम्यति । अन्यः पुनरनर्थ उपस्थितः । 27 कस्मात्?

14 निपुणं] PāPuRT^{pc}, निपूणं RT^{ac} 15 वाहाले] em., वाहालो PāPuRT 15 शुणीअ-
दि] RT (em. ?), शुणाअदि PāPu 17 तव] em., तुह RT (em. ?), तध PāPu 17 णअ-
ललष्कआण] conj., णअलाभष्कआण PāPu, णअलभस्टआण RT (conj. ?) 18 शंकिदे
म्हि] conj., शंकिद म्हि PāPuRT 20 मशा°] RT (em. ?), मेशा° PāPu 20 तुमं]
conj., भुम्ब PāPu, तुम्ह em. RT 20 यं] em., य PāPuRT 20 तुलिदं] em. RT,
तुलिदं PāPu 21 हिंडाम] RT^{pc}, हिंडाव PāPuRT^{ac} 21 याव] conj. Isaacson, भा-
व PāPuRT 21 शमं] RT (em. ?), समं PāPu 21 पलाअम्ह] Pā^{pc}PuRT, पलाअह्म
Pā^{ac} 23 चोल°] RT (em. ?), णाल° PāPu 23 णअललष्कआ] conj., णअलल-
स्कआ] conj. RT, णअणालष्का PāPu 23 मं मालेंति त्ति] conj., म॥ मालेत्ति PāPu,
मालेदि त्ति conj. RT 23 शंभावेशि] RT (em. ?), संभावेसि PāPu 25 एशा] RT (em. ?),
एसा PāPu 25 होंती] conj. Isaacson, होन्ति Pā, होन्ति Pu, होदि RT (em. ?) 25 अ-
वि] em. RT^{pc}, आवि PāPuRT^{ac} 25 अण्णे] PāRT, अणे Pu 27 कीश] em. RT, कोश
PāPu

अयि, अस्ति दाव, किं तए ण शुदा एशा किंवदंती? अण्णे य्येव शंपदं एशे दुष्टलष्टे वट्टदि।

30

॥ द्वितीयः ॥

उत्तम्मदि मे हिअअं। ता तुलिदं आविष्कलेदु वअशशे।

॥ प्रथमः ॥

दालुणे खु लाए शंकलवम्मे। तदो (वि) विशमे शे बम्हणे तशश अमच्चे दु-
लाआलजयंते, जेहिं ते तवशिशणो णीलम्बला वडिअ पिट्टिय वेदवाहिल त्ति
लट्टादो णिव्वाशिदा। अण्णे य जे वेदवाहिले तवशशी लब्भदि, शे पिट्टीयदि
मालीअदि बंधीअदि घल्लीअदि। ता अम्हे वि ताण य्येव मज्झे गणणीअ
म्ह। शुलं पियम्ह, मंशं भक्खम्ह इत्थियं गश्चम्ह। णं अम्हे वि शव्वम्हयालिणो
णीलंबलाणं। ता शंपदं एदं शाधकवेशं आच्छादिअ तुलिदहिंडणेण इमशिशं
अंधयाले अलष्किदा गश्चम्ह।

35

40

29 f. अयि, अस्ति तावत्, किं त्वया न श्रुतैषा किंवदन्ती? अन्यदेव साम्प्रतमेतद् दुष्टराष्ट्रं
वर्तते। 32 उत्ताम्यति मे हृदयम्। तत् त्वरितमाविष्करोतु वयस्यः। 34 ff. दारुणः
खलु राजा शङ्करवर्मा, ततोऽपि विषम एष ब्राह्मणस्तस्यामात्यो दुराचारजयन्तः, याभ्यां
ते तपस्विनो नीलाम्बरा गृहीत्वा पिट्वा वेदबाह्या इति राष्ट्रान् निर्वासिताः। अन्यश्च यो
वेदबाह्यस्तपस्वी लभ्यते, स पिद्यते, मार्यते, बध्यते, क्षिप्यते। तद् वयमपि तेषामेव मध्ये
गणनीयाः स्मः। सुरां पिबामः, मांसं भक्ष्यामः, स्त्रियं गच्छामः। ननु वयमपि सब्रह्म-
चारिणो नीलाम्बराणाम्। तत् साम्प्रतमेतं साधकवेशमाच्छाद्य त्वरितहिण्डनेनास्मिन्नन्धकारे
ऽलक्षितौ गच्छाव।

29 अस्ति] PāPuRT^{ac}, अत्थि RT^{pc} 29 दाव] conj.RT, दा PāPu 29 शुदा] RT
(em. ?), सुदा PāPu 29 किंवदंती] PāRT, किंवहंती Pu 29 अण्णे] em., अण्ण PāRT,
अण Pu 29 शंपदं] RT(em. ?), संपदं PāPu 30 दुष्टलष्टे] Pā, दुष्टजष्टे Pu, दुष्टल-
स्टे RT(em. ?) 30 वट्टदि] em.RT^{pc}, वट्टदि PāPuRT^{ac} 32 हिअअं] conj., हिदअं
PāPu, हिदयं RT^{ac}, हिययं RT^{pc} 32 आविष्कलेदु] conj., शुविष्कदु PāPu, आविष्कदु
conj.RT 34 दालुणे] Pā(?) RT, सलुणे Pu 34 (वि)] em.RT, om.PāPu 34 तशश
अमच्चे] em.RT, उशशयमच्चे PāPu 35 जेहिं] PāPu, येहिं RT(em. ?) 35 तवशिशणो]
RT(em. ?), नवशिशणो Pā, नवशिशणौ Pu 35 णीलम्बला] Pā, णालंबला Pu 35 वे-
दवाहिल त्ति] em.RT, चेदवाहिलद्वि PāPu 36 लट्टादो] PāPu, लस्टादो RT(em. ?)
36 णिव्वाशिदा] em., णिव्वाशिदे PāPuRT^{pc}, निव्वाशिदे RT^{ac} 36 अण्णे] PāRT, अणे
Pu 36 जे] PāPu, ये RT(em. ?) 36 लब्भदि] em.RT, लव्वदि PāPu 37 बंधीअदि]
conj., वंधअदि PāRT, बंधअदि Pu 37 घल्लीअदि] PāRT^{pc}, थल्लीअदि Pu, छल्लीअदि
RT^{ac} 37 गणणीअ] conj., गणीअ PāPu, गहीअ RT(em. ?) 38 शुलं] em.RT,
षुलं PāPu 38 पियम्ह] PāPu, पिअम्ह RT(em. ?) 38 इत्थियं] RT(em. ?), इत्तियं
PāPu 38 गश्चम्ह] RT(em. ?), गच्चम्ह PāPu 38 शव्व°] RT(em. ?), सव्व° PāPu
39 आच्छादिअ] em., अच्छादिअ PāPu, अश्चादिअ RT(em. ?) 39 तुलिदहिंडणेण°]
em.RT, तुलि। देहिंडजेण Pā, तुलिदे। हिंडजेण Pu 40 अलष्किदा] em., अलस्किदा
em.RT, अलिष्किदा PāPu 40 गश्चम्ह] em., गच्चम्ह PāPu, गच्छम्ह RT

॥ द्वितीयः । सभयम् ॥

एवं कलेम्ह !

॥ परिक्रामतः । द्वितीयः ॥

वअशश कंकालकेदू , कहां पुण एशे अणस्ते उवणदे ?

॥ प्रथमः ॥

45

शुण अस्ति दाव शे शणादकबम्हणे शंकलिशणणामे जेण जिणलक्खिदभिक्खु-
वशदिकाणणे विहलंता गाअंता अशंखा णीलंबलमिहुणा दिष्टा ।

॥ द्वितीयः ॥

तदो ?

॥ प्रथमः ॥

50

तदो तेण शे जअंते जाणाविदे । तेण अ लाए पवोहिदे ।

॥ द्वितीयः ॥

तदो ?

॥ प्रथमः ॥

तदो लाएण शे शणादकबम्हणे शंकलिशणे आणाविअ विवाहाविअ माणेहि
पट्टवंधेण शिलिशदेण अ शक्कलिअ शअलाए य्येव वशुंधलाए धम्मलष्काधि-

55

42 एवं करवाव ! 44 वयस्य कङ्कालकेतो, कथं पुनरेषो ऽनर्थ उपनतः ? 46 ff. शृणु,
अस्ति तावत् स स्नातकब्राह्मणः सङ्कर्षणनामा, येन जिनरक्षितभिक्षुवसतिकानने विरहन्ति
गायन्त्यसंख्यानि नीलाम्बरमिथुनानि दृष्टानि । 49 ततः ? 51 ततः तेन स जयन्तो
ज्ञापितः । तेन च राजा प्रबोधितः । 53 ततः ? 55 ff. ततो राज्ञा स स्नातकब्राह्मणः
सङ्कर्षण आनाय्य विवाह्य मानैः पट्टबन्धेन श्रीशब्देन च संस्कार्य सकलाया एव वसुन्धराया
धर्मरक्षाधिकारे नियुक्तः । तेनैव प्रज्वालितो ऽग्निः ।

41 सभयम्] Pā^{pc}PuRT, ससंभ्रम Pā^{ac} 44 °लकेदू] PāRT, °ल । कदू Pu 46 शु-
ण] em.RT, सुण PāPu 46 अस्ति] em.RT, शुस्ति PāPu 46 दाव] conj. Isaacson,
दा जो PāPu, दाव यो em.RT 46 शणादकबम्हणे] RT(em. ?), षणादकबम्हणे PāPu
46 शंकलिशणणामे] em.RT, शंकलिशणामे PāPu 46 जेण] conj., येण RT(em. ?),
भेज Pā^{ac}, भेण Pā^{pc}Pu 47 जिणलक्खिदभिक्खुवशदि°] conj., जिणरक्खिदभिक्खु (-खु-
Pu)वसदि° PāPu, जिणलक्खिदभिक्खुवशदि° RT(em. ?), 47 विहलंता] RT(em. ?),
विहलत्ता PāPu 47 दिष्टा] conj., दिष्का PāPu, दिस्टा em.RT 51 तेण] em.RT, ता
एण PāPu 51 जअंते] RT(em. ?), षअंते PāPu 51 जाणाविदे] RT(em. ?), जाणाविदो
PāPu 55 लाएण] em.RT, लोएण PāPu 55 शणादकबम्हणे] RT(em. ?), षणादक-
वम्हणे PāPu 55 शंकलिशणे] RT(em. ?), शंकलिअणे PāPu 55 माणेहि] conj.RT,
मामेहि PāPu 56 पट्टवंधेण] conj.RT, षट्टवंधिण PāPu 56 शक्कलिअ] RT(em. ?), श-
त्कलिअ Pā, शक्कलिअ Pu 56 शअलाए] em.RT, शअलशद् PāPu 56 वशुंधलाए]
em., वसुंधलाए em.RT, वसुंधलए PāPu

आले णिउत्ते । तेण एशे पज्जालिदे अग्गी ।

॥ द्वितीयः ॥

णं दुलाआलजयंतेण पज्जालिदे त्ति आचष्क ।

॥ प्रथमः ॥

अस्ति य्येव एदं । ता शंपदं कहिं गश्चम्ह ?

॥ द्वितीयः ॥

णं योगेशलीए कालग्गिशिहाए अग्गदो वच्चम्ह । तेशु एशे उवशग्गे कदा वि
ण बाधदि ।

॥ प्रथमः ॥

शा वि एशु काले पालीयदि ?

॥ द्वितीयः ॥

एवं शंकामि लाअश पलमवल्लभाए शअलशुद्धंतशामिणीए शा इस्तिअ त्ति
कदा वि लज्जीए श्रुयंथादेवीए लष्कीयदि ।

॥ प्रथमः ॥

शा वि लष्किज्जंती किं अम्ह लष्किदुं पालेदि ? भोदु , कश्शं पि गब्भलपेलंतं
दूले दिअंतले गश्चम्ह ।

59 ननु दुराचारजयन्तेन प्रज्वालित इत्याचक्ष्व । 61 अस्त्येवैतद् । तत् साम्प्रतं कुत्र गच्छाव ? 63 f. ननु योगेश्वर्याः कालाग्निशिखाया अग्रतो व्रजाव । तत्रैष उपसर्गः कदापि न बाधते । 66 साप्यस्मिन् काले पाल्यते ? 68 f. एवं शङ्के राज्ञः परमवल्लभया सकल-शुद्धान्तस्वामिन्या सा स्त्रीति कदापि राज्ञ्या सुगन्धादेव्या रक्ष्यते । 71 f. सापि रक्ष्यमाणा किमावां रक्षितुं पारयति ? भवतु , कस्मिन्नपि गह्वरपर्यन्ते दूरे दिगन्तरे गच्छाव ।

57 धम्मलष्काधिआले] em. , धम्मलष्कविआले PāPu , धम्मलष्कधिआले em. RT 57 पज्जालिदे] PāPu , पज्जलिदे RT (typo ?) 59 णं] PāPu , om. RT 59 पज्जालि-दे] conj. , पज्जालिद PāPu , पज्जलिद RT (typo ?) 59 आचष्क] PāPu , आचस्क RT (em. ?) 61 ता शंपदं] conj. , भागंपदं PāPu , भागपदं em. RT 61 कहिं] PāRT , कहि Pu 61 गश्चम्ह] RT (em. ?) , गच्छम्ह PāPu 63 योगेशलीए] em. , योगेशलए PāPuRT 63 कालग्गि°] Pā , कालग्गी° PuRT 63 अग्गदो] conj. , अग्गमं PāPu , अशमं RT (em. ?) 63 तेशु] conj. , तसू PāPu , तशू RT 64 ण बाधदि] conj. , णिवाधदि PāPu , ण बाधेदि em. RT 66 शा वि] conj. , शा किं em. RT , शाधि PāPu 68 शंकामि] conj. , शंकेमि PāPuRT 68 लाअश] em. RT , लोअश PāPu 68 पल-मवल्लभाए] RT (em. ?) , परमवल्लभाए PāPu 68 इस्तिअ त्ति] em. , इस्तिअं ति PāPu , इस्तियं त्ति RT (em. ?) 69 लज्जीए] conj. , लंजीए PāPuRT 69 लष्कीयदि] PāPu , लस्कियदि RT (em. ?) 71 लष्किज्जंती] PāPu , लस्कज्जंती RT (em. ?) 71 लष्कि-दुं] em. , लस्कदुं RT (em. ?) , लष्किंतु PāPu 71 भोदु] em. , भो भोदु PāPuRT 71 °पेलंतं] PāPu , °पेलंतं RT (em. ?) 72 दिअंतले] RT (em. ?) , दिअत्तले PāPu 72 गश्चम्ह] RT (em. ?) , गच्चम्ह PāPu

॥ द्वितीयः ॥

यं आचष्कदि वअश्शे । ता याव पभादे ण पयट्टदि ताव तुलिदं हिंडम्ह ।

॥ तथा कुरुतः । प्रथमः ॥

75

अले मशाणभूदी, यधा मंतेशि । पभादे उण हिंडिदुं य्येव एशु कुलष्टे ण पालीअदि ।

॥ द्वितीयः ॥

कीश ?

॥ प्रथमः ॥

80

विशए विशए णअले णअले गामे गामे थले थले वेदज्झयणशदेण तुट्टंति कण्णा, अज्जगंधेण तुट्टदि घाणे, जण्णधूमेण गलंति अष्कीइ । ता एशे कुलष्टे लअणीहिं य्येव लंघीयदु । दिअशा उण केशुचि वणगहणेशु अदिवाहीअंतु ।

॥ द्वितीयः ॥

एवं णेदं । शंकलिशणभएण वि लअणीशु य्येव अम्हेहिं हिंडिदव्वं । दिअशा उण अलण्णेशु अलष्किदेहिं णेदव्वा ।

85

॥ परिक्रामतः । प्रथमः ॥

74 यदाचष्टे वयस्यः । तद् यावत् प्रभातं न प्रवर्तते तावत् त्वरितं हिण्डाव । 76 अरे श्मशानभूते, यथा मन्त्रयसि । प्रभाते पुनर् हिण्डितुमेवात्र कुराष्टे न पार्यते । 79 कस्मात् ? 81 ff. विषये विषये नगरे नगरे ग्रामे ग्रामे स्थले स्थले वेदाध्ययनशब्देन व्युत्पत्तः कर्णौ, आज्यगन्धेन व्युत्पत्ति प्राणम्, यज्जधूमेन गलतो ऽक्षिणी । तदेतत् कुराष्टं रजनीभिरेव लङ्घ्यताम् । दिवसाः पुनः केषुचिद् वनगहनेष्वतिवाह्यन्ताम् । 85 f. एवं न्वेतत् । सङ्कर्षणभयेनापि रजनीष्वेवावाभ्यां हिण्डितव्यम् । दिवसाः पुनररण्येष्वलक्षिताभ्यां नेतव्याः ।

74 आचष्कदि] PāPu, आचस्कदि RT(em. ?) 74 पभादे] Pā^{pc}(?) RT, पाभादे Pā^{ac}(?), प । भादे Pu 74 तुलिदं] PāPu, तुलदं RT(typo) 74 हिंडम्ह] PāRT, हिडम्ह Pu 76 °भूदी] RT(em. ?), °भुदी PāPu 76 यधा] RT(em. ?), यथा PāPu 76 मंतेशि] RT(em. ?), मंतेसि PāPu 76 हिंडिदुं य्येव] em., हिंडदु य्येव PāPuRT 76 कुलष्टे] PāPu, कुलस्टे RT(em. ?) 81 °शदेण] RT(em. ?), °सदेण PāPu 82 कण्णा] em.RT, कम्मो PāPu 82 घाणे] em., घाणो PāPuRT 82 अष्कीइ] em., इष्कीइ PāPu, अस्कीइ em.RT 82 कुलष्टे] PāPu, कुलस्टे RT(em. ?) 83 लअणीहिं] em., भेअणीहिं PāPu, लअणीम्हि em.RT 83 उण] RT(em. ?), ओण PāPu 83 °अंतु] PāRT, °अतु Pu 85 एवं] RT(em. ?), एव PāPu 85 णेदं] Pu, ण्णेदं PāRT 85 शंकलिशण°] conj.RT, संविलषण° PāPu 85 लअणीशु] RT(em. ?), लअणीसु PāPu 85 अम्हेहिं] em., अ अम्हेहिं PāPuRT 85 हिंडिदव्वं] PāRT, हिडिदव्वं Pu 85 उण] RT(em. ?), ओण PāPu 86 अलण्णेशु] RT(em. ?), अरण्णेशु Pā, अरणेशु Pu 86 अलष्किदेहिं] em., अलष्किदेहि PāPu, अलस्किदेहि RT(em. ?)

अले मशाणभूदी पविभक्तं द्व दिशाओ शअला । शणिअं गलंति णष्कत्ता । ताव
ओणदे पभादे । अम्हाणं किं णु कादव्वं ?

॥ नेपथ्ये पटहशब्दानन्तरम् ॥

90

भो भोः पौरजानपदाः, एष खलु महाराजशङ्करवर्मदेवराजाज्ञया भट्टश्रीसंक-
र्षणः सर्वानेव युष्मान् बोधयति—

ये ऽत्रानादिजगत्प्रवाहपतिता नानागमाः साधव-

स्ते तिष्ठन्तु यथास्थिताः स्वसमयादिष्टाश्चरन्तः क्रियाः ।

ये तु प्रस्तुतधर्मविज्ञवकृतः पापास्तपोपायिन-

95

स्ते चेदाशु न यान्ति घातयति तान् दस्यूनिव क्षमापतिः ॥ १ ॥

॥ उभौ श्रुत्वा सभयम् ॥

आगदे य्येव शंकलिशणववदेशेण जंगमे अम्हाण मच्चू । ता अण्णदो तुलिदतु-
लिदं गच्छम्ह ।

॥ निष्क्रान्तौ ॥

100

॥ ततः प्रविशति परित्यक्तस्नातकवेशो गृहीतगृहस्थराजपुरुषोचितवेशः

श्रीसङ्कर्षणो बटुर्विभवतश्च परिवारः ॥

॥ स्नात° ॥

बटो, अपि नीलाम्बरोत्सारणेन परिवदत्यस्मान् जनः ?

॥ बटुः ॥

105

अय्य, मा एवं संकटु भवं । दुराआरेहि अलीयतावसेहि अभिभवज्जंतो
पणट्टो य्येव पुणो अय्येण पइट्टिदो तईधम्मो ।

88 f. अरे श्मशानभूते, प्रविभक्ता इव दिशः सकलाः । शनैर्गलन्ति नक्षत्राणि । तावदुप-
नतं प्रभातम् । आवयोः किं नु कर्तव्यम् ? 98 f. आगत एव सङ्कर्षणव्यपदेशेन जङ्गम-
आवयोर्मृत्युः । तद् अन्यतस्त्वरितत्वरितं गच्छाव । 106 f. आर्य, मैवं शङ्कतां भवान् ।
दुराचारैरलीकतापसैरभिभूयमानः प्रणष्ट एव पुनरार्येण प्रतिष्ठितः त्रयीधर्मः ।

88 मशाण°] em.RT, असाण° PāPu 88 दिशाओ] RT(em. ?), दिसाओ PāPu 88
शअला] PāRT, शअ । ला Pu 88 णष्कत्ता] conj., णष्कंता Pā, णष्कंता Pu, णस्कंता
RT(em. ?) 89 ओणदे] RT(em. ?), ओणदो PāPu 89 अम्हाणं] RT(em. ?), अम्हाणं
PāPu 89 णु] PuRT, णु Pā 91 भट्ट°] PāRT, भद° Pu 93 ये] em.RT, यो PāPu
94 °दिष्टा°] conj. Isaacson, °विष्टा° PāPuRT 96 दस्यूनिव] em.RT, दस्यनिव Pā,
दस्यनिव (?) Pu 98 य्येव] PāRT, प्येव Pu 98 शंकलिशण°] em.RT, शंकसिघ-
ण° PāPu 98 मच्चू] em., मच्चू PāPuRT 98 ता] em., दा PāPuRT 98 अण्णदो]
PāRT, अणदो Pu 99 गच्छम्ह] PāPu, गश्चम्ह RT(em. ?) 101 °वेशः] PāRT, °वे-
श° Pu 106 मा] RT(em. ?), भा PāPu 106 अलीयतावसेहि] conj.RT, यभावसेहि
PāPu 106 अभिभवज्जंतो] conj., अभिभवज्जंतौ PāPu, अभिभवज्जंतो RT(em. ?)
107 पणट्टो] em.RT, पणंचे PāPu

॥ स्नात० ॥

ननु देवेन श्रीशङ्करवर्मणा प्रतिष्ठापित इति ब्रूहि । तत् किमन्ये न नीलाम्बर-
च्छायानुकारिण उत्सारणयोग्याः प्रचरन्ति पृथिव्यामलीकतापसाः ? 110

॥ बटुः ॥

अय्य, सेवववएसेण जं किं पि आयरंता इत्तिअकालं दिट्ठा दुट्ठा तावसा ।
संपदं पुण अगणिदा अय्यपदावेण ते वि पविरला होंति ।

॥ सङ्क० ॥

साधूक्तम् । मयापि ते न न दृष्टाः । पात्रं ते निर्वासनस्य । तथा हि— 115

अपेयं किं तेषां ननु विरहितं यद् द्रवतया

अभक्ष्यं यत् तिक्तं दलयितुमशक्यं च दशनैः ।

अजाता प्रेता वा यदि परमगम्या स्तनवती

तपःस्थानं योग्यं किमिव यदि वा शौण्डिकगृहम् ॥ २ ॥

॥ बटुः ॥

120

जधा अय्यो मंतेदि ।

॥ सङ्क० ॥

बटो, सो ऽपि नाल्पो विस्त्रवो वर्णाश्रमाणाम् ।

॥ बटुः ॥

ताणं पि सो कलंको य्येव माहेसराणं जाण ववएसेण ते ववहरंति ।

125

॥ सङ्क० ॥

बटो, सम्यगभिहितम् । तदुद्भासने ऽपि देवस्य युक्त एवावधानपरिग्रहः । तथा
च—

112 f. आर्य, शैवव्यपदेशेन यत् किमप्याचरन्त एतावत्कालं दृष्टा दुष्टास्तापसाः । साम्प्रतं
पुनरगणिता आर्यप्रतापेन (°प्रभावेन?) ते ऽपि प्रविरला भवन्ति । 121 यथार्यो मन्त्रयते ।
125 तेषामपि स कलङ्क एव माहेश्वराणां येषां व्यपदेशेन ते व्यवहरन्ति ।

112 °ववएसेण] RT(em.?), °चवएसेण PāPu 112 इत्तिअकालं] em., इत्तिअं कालं
PāPuRT 112 तावसा] RT(em.?), तापसा PāPu 113 अगणिदा] conj., अगणिद
अगणिद PāPu, अगणिदगणिदा RT 113 °पदावेण] conj., °पआवेण PāPu, °पहावेण
em.RT 113 पविरला] em.RT, पविरल PāPu 114 सङ्क०] PāPu, स्नात० RT(em.?)
116 ननु] Pā, न तु PuRT 116 यद् द्रवतया] RT(em.?), यद्द्रवतया PāPu 118 प्रेता
वा] em.RT, प्रोताया Pā, प्रेताया Pu 121 जधा] PāPu, यधा RT(em.?) 121 अ-
य्यो] PāRT, आय्या Pu 122 सङ्क०] PāPu, स्नात० RT 125 ताणं] em.RT, त्राणं
PāPu 125 सो] PāPu, om.RT 126 सङ्क०] PāPu, स्नात० RT 127 एवावधानं]
Pā^{pe}RT, एवाधा० Pā^{ac}, एवावधानं Pu

शैवं शासनमाश्रिता वयमिति प्रख्याप्य नाम प्रभोः

शुद्धार्थेषु तदागमेषु कुधियः कुर्वन्ति ते विल्लवम् ।

130

तान् देवो विनियम्य सम्यगमले (मार्गे) यदि स्थापयेत्

तद् वन्द्ये क्षितिपालने यशसि वा का नाम तस्य क्षतिः ॥ ३ ॥

॥ बटुः ॥

जुत्तं णिमं ।

॥ सङ्क० ॥

135

ननु गृहीत एवात्र मया राजादेशः । तन् नियुज्यन्तामेते मार्गपालास्तदन्वेष-
णाय ।

॥ बटुः ॥

जं अय्यो आणवेदि ।

॥ इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य च ॥

140

अय्य, पणट्टा रट्टादो । अण्णो पुण को वि पणिही संभंतो अय्यं अण्णेसंतो
आगदो । ता एत्थ अय्यो पमाणं ।

॥ सङ्क० ॥

आनीयतामसौ ।

॥ बटुः संज्ञया तमाह्वयति । प्रविश्य संभ्रान्तः पुरुषः ॥

145

जयदु भट्टके । जे णाम महेशला मंशशीधुदाशीववहालशीला णीलंबलकिंव-
दंतीं य्येव (शुणिअ ते) शअला लष्टादो पणष्टा । अण्णे उण शुद्धतवडिशणो पि

134 युक्तं न्विदम् । 139 यदार्य आज्ञापयति । 141 f. आर्य, प्रणष्टा राष्ट्रात् । अन्यः
पुनः को ऽपि प्रणिधिः संभ्रान्त आर्यमन्विष्यन्नागतः । तदत्रार्यः प्रमाणम् । 146 ff. जयतु
भट्टकः । ये नाम माहेश्वरा मांसशीधुदासीव्यवहारशीला नीलाम्बरकिंवदन्तीमेव श्रुत्वा ते
सकला राष्ट्रात् प्रणष्टाः । अन्ये पुनः शुद्धतपस्विनो ऽपि शङ्किताश्चलितुं प्रवृत्ताः । अत्र भट्टकः
प्रमाणम् ।

129 शैवं] PāPu^{pc}RT, शैवं Pu^{ac} 129 °श्रिता] PāPu^{pc}RT, °श्रीता Pu^{ac} (?) 131 (मा-
र्गे)] conj. RT, om. PāPu (unmetrical) 132 वन्द्ये] em. RT, वंदे PāPu 135 सङ्क०]
PāPu, स्नात० RT 136 °स्तद०] PāRT, °सद० Pu 139 f. आणवेदि । इति]
em. RT, आणवेदि त्ति PāPu 141 पणट्टा] em., पणट्टाओ PāPuRT 141 अण्णो]
PāRT, अणो Pu 141 पुण] PāPu^{pc}RT, पुणो Pu^{ac} 142 ता] RT (em. ?), त PāPu
143 सङ्क०] PāPu, स्नात० RT 145 संभ्रान्तः] PuRT, संभ्रातः Pā 146 भट्टके] PāPu,
भस्टकेRT (em. ?) 146 °शीधु०] PāRT, °शीधुं Pu 146 °ववहाल०] RT (em. ?),
°वचहाल० PāPu 147 °किंवदंती] RT (em. ?), °किंवदंती PāPu 147 (शुणिअ ते)]
conj. RT, om. PāPu 147 लष्टादो] PāPu, लस्टादो RT (em. ?) 147 पणष्टा] PāPu,
पणस्टा RT (em. ?) 147 अण्णे] em., उण्ण PāPu, अण्णओ em. RT 147 शुद्ध०]
em. RT, शुद्धं PāPu 147 पि] PāPu, वि RT (em. ?)

शंकिदा चलिदुं पउत्ताओ । एशु भट्टके पमाणं ।

॥ सङ्क° ॥

बटो, साधून् व्यावर्तयितुं शीघ्रं नियुज्यन्तां प्रधानपुरुषाः सत्कारपूर्वम् ।

150

॥ पुरुषं प्रति ॥

त्वमपि रे मार्गमादेशयंस्तैरेव सह गच्छ ।

⟨ ॥ पुरुषः ॥ ⟩

यं भट्टके आणवेदि ।

॥ इति निष्क्रान्तः ॥

155

॥ बटुः ॥

अहो अय्यस्स पहावो उच्छलिदो ।

॥ सङ्क° ॥

बटो, न युक्तमेतद् यदनादिप्रबन्धप्रवृत्तसदागमानुगामिनः शङ्कितमासते । प-
रममाहेश्वरो हि राजा शङ्करवर्मदेवः, सर्वाश्रमेषु च दयालुः । तदेहि वयमपि
कुशङ्कोपशमाय श्रीधर्मशिवाश्रममेवाद्य गच्छामः ।

160

॥ बटुः ॥

जं अय्यो आणवेदि ।

॥ परिक्रामतः ॥

॥ नेपथ्ये ॥

165

किं शङ्किताः सभयमाश्रमिणः स्थिताः स्थ

देवो ऽखिलाश्रमगुरुर्न पराङ्मुखो वः ।

युष्मासु विल्लवमिवादधतो निरस्ता-

स्ते कृत्रिमव्रतवृताः परमेश्वरेण ॥ ४ ॥

॥ बटुः ॥

170

एदे खु अय्येण णिउत्ता पहाणपुरिसा उग्घोसंता गदा ।

154 यद् भट्टक आज्ञापयति । 157 अहो, आर्यस्य प्रभाव उच्छलितः 163 यदार्य
आज्ञापयति । 171 एते खल्वार्येण नियुक्ता प्रधानपुरुषा उद्घोषयन्तो गताः ।

148 भट्टके] PāPu, भस्टके RT(em. ?) 149 सङ्क°] PāPu, स्नात° RT 150 शी-
घ्रं] em.RT, मित्रं PāPu 150 प्रधानपुरुषाः सत्कारपूर्वम्] em.RT, प्रधानपुरुषसत्का-
रः सत्कारपूर्वम् PāPu 153 ⟨पुरुषः⟩] em.RT, om.PāPu 154 भट्टके] PāPu, भस्ट-
के RT(em. ?) 154 f. आणवेदि । इति] em.RT, आणवेदि ति PāPu 157 पहा-
वो] em.RT, आवो PāPu 157 उच्छलिदो] PāPu, उत्थलिदो RT(em. ?) 158 स-
ङ्क°] PāPu, स्नात° RT 159 °गामिनः] RT(em. ?), °गामिनो PāPu 160 तदेहि]
em.RT^{pc}, तदेह PāPuRT^{ac} 164 परिक्रामतः] PāPu, उभौ परिक्रामतः RT(em. ?)
166 °श्रमिणः] em.RT, °श्रमिणाः PāPu 166 स्थिताः] PāRT, स्थिता Pu

॥ सङ्क० ॥

बटो, सम्यगुपलक्षितं भवता । वयमपि सत्वरं ब्रजामः ।

॥ परिक्रम्य ॥

बटो, ननु प्राप्ता वयं श्रीधर्मशिवाश्रमम् । तथा हि —

175

एते धूलनभस्मधूसररुचो धूपाग्निसंधुक्षणे

दक्षास्तत्क्षणपीतपुण्यपुरजित्पूजार्थपुष्पासवाः ।

धन्याः कं न हरन्ति तापसजटाग्रन्थिस्त्रयीकारिणः

कन्थामन्थरलास्यदानरसिकाः शैवाश्रमे वायवः ॥ ५ ॥

॥ बटुः ॥

180

जधा अय्यो मंतेदि । पसंतरमणिज्जं तवोवणं इमं णो दीसदि ।

॥ सङ्क० ॥

तदेहि प्रविशावः ।

॥ प्रवेशमभिनीय ॥

कथं प्राङ्गुन एवाभिवर्तते श्रीधर्मशिवो भट्टारकः । अहो अमुष्य सर्वातिशायिनी

185

तपोलक्ष्मीः । एष हि

भस्मस्मेराननश्रीः शुचिविवुधधुनीनीरनिर्धौतमूर्धा

धावद्विश्वेष्टवृत्तैश्चटुलगणनिभैस्तापसैर्वन्द्यमानः ।

गौर्याजस्रं सुकीर्त्या शशधरसमया नन्द्यमानामलात्मा

श्रेयः श्रीकण्ठकल्पो जनयति जगतां दर्शनादेव नूनम् ॥ ६ ॥

190

अपि च,

आत्मानमाश्रमपदे च बहुप्रकार -

कालेयकल्मषविशेषमुषि प्रविष्टम् ।

सत्यं शपे शिवपुरस्थमिवाप्यवैमि

स्मेरस्मरारिनयनत्रयतर्प्यमाणम् ॥ ७ ॥

195

181 यथार्यो मन्त्रयति । प्रशान्तरमणीयं तपोवनमिदं नो दृश्यते ।

172 सङ्क०] PāPu, स्नात० RT 176 धूल०] Pā(?) RT, धूल० Pu 178 हरन्ति] em.RT, रहन्ति PāPu 181 जधा] em., जहा PāPuRT 181 पसंतरमणिज्जं] conj.RT, पसरंतरमज्जं PāPu, पसंतरं अज्ज conj. 181 तवोवणं इमं णो] conj., तवोवणमिणमो PāPuRT 182 सङ्क०] PāPu, स्नात० RT 183 प्रविशावः] em., प्रविशामः PāPuRT 185 एवाभिवर्तते] em., एवमभिवर्तते PāPuRT 185 शायिनी] Pā^{pc}(?) PuRT, शायिनी Pā^{ac}(?) 187 विबुध०] em.RT, विधुव० PāPu 188 श्वेष्टवृत्तै०] conj.Isaacson, श्वेष्टवेदै० PāPuRT 192 नमाश्र०] Pā^{pc}PuRT, नमैव Pā^{ac} 193 मुषि] em.RT, पुषि PāPu 194 शपे] conj., शिखे PāPu, शिवे em.RT 195 तर्प्यमाणम्] em.RT, तर्क्ष्यमाणं PāPu

॥ बटुः ॥

अहं पि अत्ताणं उप्पतंतं बम्हभूयं पेक्खामि ।

॥ ततः प्रविशत्यासनस्थो यथानिर्दिष्टः श्रीधर्मशिवो विभवतश्च परिवारः ॥

॥ भट्टारकः, सवितर्कम् ॥

राजासौ भुवनेषु विश्रुतगुणो धर्मेकतानाशयो

200

मन्त्री शास्त्रमहाटवीविहरणाश्रान्तो जयन्तो ऽप्यसौ ।

नाहं कर्म यशोविरुद्धमनयोः शङ्के यथावस्थिता-

स्तिष्ठन्त्वाश्रमिणः किमाकुलतया किं वा भयं मादृशाम् ॥ ८ ॥

॥ अग्रतो ऽवलोक्य ॥

कथमयमिहैवायातः स्नातकः? सर्वं व्यक्तमिदानीम् ।

205

॥ सङ्क° ॥

तदेहि बटो, प्रणमामो भट्टारकम् ।

॥ उपसृत्य ॥

नमो भगवते प्रत्यक्षमहेश्वराय भट्टारकाय ।

॥ भट्टारकः ॥

210

स्वागतमार्याय । कुशलिनो भवन्तः? आसनम् ।

॥ स्नात° ॥

अलमासनेन, शाद्वलस्थल एवोपविशामः । भगवन्, अप्यविघ्नमुपपद्यते य-
थाप्रस्तुतस्तपोविधिः? को वात्र विघ्नः? भगवान् महेश्वर एवात्मानमात्म-
नार्चयति । तदमुना जनप्रवादेन यथा न मनागाकुलतां बिभ्रति तपोधनाः,
तथैनानादेष्टुमर्हति भट्टारकः । तपोविघ्ना एव प्रतिहता राज्ञा । राजाप्यनुपद-
मागमिष्यत्येव भट्टारकं द्रष्टुम् ।

215

197 अहमपि आत्मानमुत्पतन्तं ब्रह्मभूयं पश्यामि ।

197 बम्हभूयं] conj. , वल्लभूयं PāPu, बलम्हभूयं RT (em. ?) 198 प्रविशत्या°] Pā^{pc}Pu
RT, प्रविशत्यि° Pā^{ac} 200 °नाशयो] conj. , °नाशयो PāPuRT 201 °विहरणाश्रान्तो]
em. RT, °विहरणाश्रान्तो PāPu 202 नाहं] PāPu, नेदं em. RT 202 शङ्के] conj. , शङ्का
PāPuRT 202 f. °स्थितास्ति°] PāPu, °स्थिता ति° RT (em. ?) 203 किमाकुलतया]
conj. , किमाकुल PāPu(unmetrical), किमाकुलमितः conj. RT 205 °यातः स्नातकः]
RT (em. ?), °यातः॥ स्नातकः॥ PāPu 206 सङ्क°] PāPu, स्नात° RT 207 प्रणमा-
मो] Pā^{pc}RT, प्रणमामो Pā^{ac}, प्रणमामो Pu 213 अप्य°] em. RT, जोय्य° PāPu
214 °विधिः] RT (em. ?), °विधेः Pā, °विधः Pu 214 को वात्र] PāPu, [अथ] को
वात्र RT 214 एवात्मा°] RT (em. ?), एवात्सा° PāPu 215 °कुलतां] RT (em. ?),
°कुलता PāPu 216 तथैनाना°] RT (em. ?), तथैनामा° PāPu 216 °हता राज्ञा]
em. RT, °हतराज्ञा PāPu 217 °पदमाग°] PāPu, °पदमेवाग° RT (em. ?)

॥ भट्टा० , सस्मितम् ॥

कास्माकमाकुलता, तापसानां वा? श्रीशङ्करवर्मणि धर्मेण मेदिनीं समागतां
शासति साधूनामेव राज्यम्, तस्य परं भृतिः। नैवाद्यैवम्, चिरात् प्रभृत्येव- 220
मेवानुभवामः।

॥ प्रविश्यापटीक्षेपेण संभ्रान्तस्तापसः ॥

जयदु जयदु भट्टारको। एसो खु को वि वुड्डको पंडिदो स्वगव्वं उव्वहंतो
अस्समं इमं उवहसंतो अणेअसिस्सपरिवारिदो †उग्गाहणकअणखंधं† करेंतो
इदो आगदो। ता इत्थ भट्टारको पमाणं। 225

॥ भट्टा० , सस्मितम् ॥

प्रविशतु तपस्वी। किमस्माकम्?

॥ ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो वृद्धाम्भिः। वृद्धाम्भिः ॥

अहो विस्मयः। अहो बत कियाननर्थकारी राजा शङ्करवर्मा यस्येदृ-
शी साम्राज्यलक्ष्मीरग्निहोतृभिर्वनस्थैर्यतिभिर्ब्रह्मचारिभिरेभिश्च शैवपाशुपत- 230
पाञ्चरात्रिकार्हतसाङ्ख्यसौगतप्रभृतिभिरनर्गलं भुज्यते। तत्कथमेष चिरं जीवि-
ष्यति? तदद्य तावदयमेकवृक्षे मन्दारक इव दृश्यते। अस्मिन्नेवावसर ईश्वरं
पराकृत्य परलोकं निरस्य वेदप्रामाण्यं प्रतिक्षिप्य राजानममुममार्गादतो नि-
वार्य योग्ये वर्त्मनि स्थापयामि, येनायमर्थपरश्चिरं राज्यमनुभवति। अत्र च
शैवाश्रमे श्रुतं मया बहवः पण्डितमानिनः सङ्घटिता इति। तेषां समक्षमेनमेव 235
शैवाचार्यं निर्भर्त्सयामि।

223 ff. जयतु जयतु भट्टारकः। एष खलु कोऽपि वृद्धः पण्डितः स्वगर्वमुद्वहन्नाश्रममिममु-
पहसन्ननेकशिष्यपरिवारितः †...† कुर्वन्नित आगतः। तदत्र भट्टारकः प्रमाणम्।

219 कास्माकमाकुलता] PuRT, कास्माकर्मकुलता Pā 219 °वर्मणि] em.RT, °धर्मणि
PāPu 220 नैवाद्यैवम्] Pā^{pe}PuRT^{pe}, नैवाद्यैवम् Pā^{ac}, नवाद्यवम् RT^{ac} 220 प्रभृत्ये०]
em.RT, प्रत्ये० PāPu 222 °पटीक्षे०] em.RT, °पक्षे० PāPu 222 संभ्रान्तस्ता०]
PāPu, संभ्रान्तरता० RT(typo) 223 भट्टारको] em., भट्टारक PāPuRT 223 पंडिदो]
em., पंडि PāPu, पंडिओ em.RT 224 करेंतो] conj., कसंतोइ PāPu, करंतो em.RT
225 भट्टारको] em., भट्ट PāPu, भट्टए em.RT 229 विस्मयः] em., विस्मयम् PāPuRT
229 शङ्करवर्मा] em.RT, संकरवर्म PāPu 230 यस्येदृशी] em.Isaacson, यद्येदृशी PāPu,
य ईदृशी em.RT 230 °होतृ०] PāRT, °होत्र० Pu 231 °साङ्ख्य०] RT(em.?), °शा-
ङ्ख्य० PāPu 232 °मेकवृक्षे] conj., °मेकदेशे PāPuRT 232 अस्मि०] RT(em.?), त-
स्मि० PāPu 232 °वावसर] PāPu^{pe}RT, °वासर Pu^{ac} 233 वेदप्रामाण्यं] em.RT,
चेदप्रामाण्यं PāPu 234 °श्विरं] PāPuRT^{pe}, °श्विरं RT^{ac} 234 °भवति] em.Isaacson,
°भवतीति PāPuRT 235 इति] add.RT, om.PāPu 236 °चार्यं] PāPuRT^{pe}, °चार्य
RT^{ac} 236 निर्भर्त्सयामि] PuRT, निर्भर्त्सयामि Pā

॥ परिक्रम्यान्त्यतोऽवलोक्य ॥

अयं स शैवाचार्यः कणभक्षाक्षपादादिदर्शन[पारदृष्ट्या], एष च महामीमांसकः
सङ्कर्षणः, इमे चान्ये बहवो नानाशास्त्रविदः। भवतूपसर्पामि।

॥ उपसृत्य ॥

240

कुशल्यसि तपस्विन्? भद्रं ते ब्राह्मण।

॥ इति वदन् शाद्वल एव शिष्यैरुपविशति ॥

॥ भट्टा°, सस्मितम् ॥

कथमुपक्रम एवाक्षेपः?

॥ सङ्कर्षणस्य मुखं पश्यति ॥

245

॥ स्नात° ॥

भगवन्नेवमेतत्। पश्यामस्तावत्।

॥ वृद्धा° ॥

किमित्थमनर्थशतदुःस्थमास्यते भवद्भिः?

तपांसि यातनाश्चित्राः संयमो भोगवञ्चनम्।

250

अग्निहोत्रादिकं कर्म बालक्रीडेव लक्ष्यते ॥ १ ॥

॥ भट्टा° ॥

किं कुर्मः? ईदृशे कर्मणि भगवतेश्वरेण प्रेरिताः स्मः।

॥ वृद्धा° ॥

कः पुनर्भगवानीश्वरः?

255

मृगतृष्णाम्भसि स्नातः खपुष्पकृतशेखरः।

एष वन्ध्यासुतो याति शशशृङ्गधनुर्धरः ॥ १० ॥

॥ भट्टा° ॥

अलमपभाषणेन। स हि भगवान्विश्वजगतः स्रष्टा संहर्तानन्तजन्तुग्रामवृत्ते-
र्विचित्रविपाकस्य कर्मकलापकस्य यथाविषयं विनियोक्ता नित्यानन्दः सर्वज्ञः
कृपालुः परमेश्वरः।

260

260 cf. NM I 488.13: नानात्मगतशुभाशुभकर्मकलापापेक्षः स्रष्टा प्रजापतिरिति

237 °म्यान्त्यतो] em.RT, °म्यन्नयतो Pā^{pc}, °म्यान्नयतो Pā^{ac}, °म्य। न्नयतो Pu,
238 °र्यः कण°] em.RT, °र्यक्षण° PāPu 238 °भक्षा°] PāPu^{pc}RT, °भभभक्षा° Pu^{ac}
238 °पारदृष्ट्या] conj.RT, om.PāPu 239 °कः सङ्क°] Pā, °कसं° PuRT 239 °तू-
प°] em.RT, °त्वप° PāPu 241 f. ब्राह्मण। इति] em.RT, ब्राह्मणेति PāPu 242 वदन्
शा°] em.RT, वदञ्छा° Pā, वदन्वा° Pu 255 °वानीश्व°] RT(em.?), °वानेश्व°
PāPu 256 ख°] PāRT, स्व° Pu 257 °धरः] RT(em.?), °ध्वरः (°ध्वरः?) PāPu
259 स हि] em.RT, स ह PāPu

॥ वृद्धाम्भिः, मन्दं विहस्य ॥

अहो भौतानां भक्तिमिरहता न किञ्चित् पश्यति मुग्धा दृष्टिः। कुत एवं भविष्यति? कथमिव हि कर्तृत्वमस्य सम्मंस्यते लोकः? तथा हि,

कृपेयं क्रीडेयं प्रभुरुचुरियं प्रेरणमिदं

265

स्वभावो ऽयं धर्मारजनमिदमथाप्यार्जवमिदम्।

न जाने किं कृत्वा मनसि कृतकृत्यो मुनिरसौ

पुराणो नीरागः सृजति जगतीं संहरति च ॥ ११ ॥

करणादिकारणकलापनिःस्पृहः

सहकारिभिश्च रहितः कथं ब्रजेत्।

270

स्वपरप्रयोजन(विशेष)वर्जितां

जगतां स्थितिप्रलयसर्गहेतुताम्? ॥ १२ ॥

किं च,

एवमेव विधातापि धाता त्रीणि जगन्ति वा।

पुनर्नान्यानि भूयांसि सृजतीत्यत्र को विधिः ॥ १३ ॥

275

॥ भट्टा° ॥

कृतं दूषणोपन्यासायासेन।

प्रमाणशून्ये विफलं हि दूषणं

प्रमाणसिद्धे तदपास्तमेव यत्।

तदुक्तिमौख्यमपास्य मृग्यता-

280

265 ff. cf. NM I 508.11-509.6: यस्तु प्रयोजनविकल्पः किमर्थं सृजति जगन्ति भगवानिति सो ऽपि न पेशलः। स्वभाव एवैष भगवतः, यत् कदाचित् सृजति कदाचिच्च संहरति विश्वमिति ॥ कथं पुनर्नियतकाल एषो ऽस्य स्वभाव इति चेत्, आदित्यं पश्यतु देवानांप्रियः, यो नियतकालमुदेत्यस्तमेति च। प्राणिकर्मसापेक्षमेतद्विवस्वतो रूपमिति चेत्, ईश्वरे ऽपि तुल्यः समाधिः। क्रीडार्थं ऽपि जगत्सर्गे न हीयते कृतार्थता। प्रवर्तमाना दृश्यन्ते न हि क्रीडासु दुःखिताः ॥ अथवानुकम्पयैव सर्गसंहारावारभतामीश्वरः। नन्वत्र चोदितम्, न तथाविधाः प्राणिनो ऽनुकम्प्या भवन्ति। केवलसुखस्वभावा वा सृष्टिरनुकम्पावता क्रियेतेति। सत्यं चोदितमनुपपन्नं तु, अनादित्वात् संसारस्य। 278 ff. cf. NM I 267.8-9: प्रमाणसिद्धे हतशक्ति दूषणं प्रमाणशून्ये ऽपि वृथा तदुक्तयः। निरस्य चोद्यव्यसनं तु मृग्यतामतीन्द्रिये वस्तुनि साधनं पुनः ॥; also NM II 8.16: दूषणाख्यानमौख्यमस्माकमपवारितम्।

264 सम्मंस्यते] em. RT, संस्यते PāPu 269 °कारण°] RT (em. ?), °कारक° PāPu 270 °श्च र°] Pā^{pc}PuRT, °श्चरर° Pā^{ac} 271 °विशेष°] conj. RT, om. PāPu 275 पुनर्नान्यानि] PāRT, पुनर्नान्यानि Pu 278 प्रमा°] Pā^{pc}PuRT, प्रमा° Pā^{ac} 278 दूषणं] RT (em. ?), दूषणां PāPu 279 प्रमाणसिद्धे तदपास्तमेव] conj. Isaacson, प्रमाणीसिद्धे उदपास्तमेव PāPu, प्रमाणसिद्धावुदयास्तमेव em. RT 279 यत्] conj. Isaacson, तत् PāPuRT

मतीन्द्रिये वस्तुनि साधनं परैः ॥ १४ ॥

॥ वृद्धा°, सस्मितम् ॥

यद्येवमीश्वरसिद्धावभिधीयतां प्रमाणम् ।

॥ भट्टा° ॥

अनुमानमिति ब्रूमः ।

285

॥ वृद्धा°, सस्मितम् ॥

अनुमानं प्रमाणं चेति मनोरथः ।

अवस्थादेशकालानां भेदाद्भिन्नासु शक्तिषु ।

भावानामनुमानेन प्रसिद्धिरतिदुर्लभा ॥ १५ ॥

किं च ,

290

हस्तस्पर्शादिवान्धेन विषमे पथि धावता ।

अनुमानप्रधानेन विनिपातो न दुर्लभः ॥ १६ ॥

अपि च ,

यत्नेनानुमितो ऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः ।

अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते ॥ १७ ॥

295

॥ भट्टा° ॥

अलं प्रपञ्चेन । प्रसिद्धमेव बार्हस्पत्यानां गृहकृत्यकमिदम् । इदं तु ब्रूहि । किं प्रत्यक्षमेवैकं तेषां प्रमाणम् ?

॥ वृद्धा° ॥

ओमित्युच्यते ।

300

॥ भट्टा° ॥

न तर्हि तेषां काचन कल्पते लोकयात्रा ।

॥ वृद्धा° ॥

किमिति ?

288 f. cf. NM I 314.1-4: देशकालदशाभेदविचित्रात्मसु वस्तुषु । अविनाभावनियमो न शक्यो वक्तुमाह च ॥ अवस्थादेशकालादिभेदाद्भिन्नासु शक्तिषु । भावानामनुमानेन प्रसिद्धिरतिदुर्लभा ॥ (Vākyapadīya 1.32) 291 ff. cf. NM I 316.9-15: अत एवानुमानानामपश्यन्तः प्रमाणताम् । तद्विभ्रंभनिषेधार्थमिदमाहुर्मनीषिणः ॥ हस्तस्पर्शा*दिवान्धेन (em. : °दिना° ed.) विषमे पथि धावता । अनुमानप्रधानेन विनिपातो न दुर्लभः ॥ (Vākyapadīya 1.42) अपि च , यत्नेनानुमितो ऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः । अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते ॥ (Vākyapadīya 1.34) 302 cf. NM I 317.4-5: अनुमानापलापे तु प्रत्यक्षादपि दुर्लभा । लोकयात्रेति लोकाः स्युर्लिखिता इव निश्चलाः ॥

288 भेदा°] PāPuRT^{pc}, मेदा RT^{ac} 295 °पाद्यते] RT (em. ?), °पद्यते PāPu

॥ भट्टा° ॥

305

क्षुधाकुलत्वादीनौदने प्रवर्तसे, न सिकतायाम् । अम्भांस्यपेक्षसे पिपासितो न विभावसुम् ।

॥ वृद्धा° ॥

यद्येवं ततः किम्?

॥ भट्टा° ॥

310

सखे, प्रधानता नाम न खल्विन्द्रियगोचरः ।

सान्वयव्यतिरेकाभ्यां भावानामवगम्यते ॥ १८ ॥

अन्वयव्यतिरेकौ च मुख्यं लिङ्गस्य लक्षणम् ।

यत्रस्थं दृश्यते लिङ्गं तस्य सा पक्षधर्मता ॥ १९ ॥

एत एव चानुमानस्य प्राणा अन्वयव्यतिरेकौ पक्षधर्मतेति ।

315

॥ वृद्धा° ॥

नन्वयं सुखदुःखसाधनतानिश्चयनिमित्तको व्यवहारस्तिरश्चामिव मनुष्याणामपि प्रतिभयैव भविष्यति ।

॥ भट्टा° ॥

मैवम् । अविदितनियतनिमित्तं हि ज्ञानं प्रतिभेत्युच्यते । इह च विदितमेव निमित्तमन्वयव्यतिरेकादि, न च स्वसंवेद्यस्य निह्नवो युक्तः ।

320

॥ वृद्धा° ॥

306 f. cf. NM I 317.6-8: प्रत्यक्षदृष्टमपि पदार्थजातं तज्जातीयत्वलिङ्गव्यापारेण सुखसाधनमितरकारणमिति वा निश्चित्य तदुपाददते जहति वा लौकिकाः । 320 f. cf. NM I 318.13-319.4: न च प्रतिभामात्रमानुमानिकी प्रमितिरिति वक्तुं युक्तम्, नियतात् कुतश्चिदेव वस्तुनः क्वचिदेव वस्तुनि (following the reading of *Pāṭhāntarāṇi* at the end of vol. I) प्रतीतिदर्शनादित्युक्तत्वात्, नियमश्च यद्यगृहीत एव प्रतीत्यङ्गं भवेन्नारिकेलद्वीपवासिभिरपि धूमदर्शनात् कृशानुरनुमीयेत । न चैवमस्तीति नियमग्रहणमपेक्षणीयम् । 320 on *pratibhā* see NM I 275.9-276.5: ननु प्रत्यक्षमपि मा भूत् (i.e. प्रतिभा), इन्द्रियानपेक्षत्वात्—मैवम्—मनस एव तत्रेन्द्रियत्वात् । पूर्वोत्पन्नचाक्षुषविज्ञानविशेषणस्य बाह्यस्य वस्तुनो मनो ग्राहकमिति नान्धाद्यभाव इत्युक्तम् । शब्दाद्युपायान्तरविरतौ च जायमानमनवद्यं ज्ञानं मानसं प्रत्यक्षं भवति, सुरभि केतककुसुमं मधुरा शर्करेति ज्ञानवदित्युक्तम् । अत एव नानियतनिमित्तकं ज्ञानं प्रतिभेति वक्तव्यम्, प्रत्यक्षनिमित्तत्वात् ।

306 क्षुधाकुलत्वादीनौदने] conj., क्षुधाकुशलत्वदीनौदने PāPu, क्षुधाकुलस्त्वं दीनौदने em. RT 307 अम्भांस्यपेक्षसे पिपासितो न विभावसुम्] em. RT, अंभं पास्य नेक्षसे पिपासितो विभावसुं PāPu 309 किम्] PāPuRT^{pc}, किम् RT^{ac} 311 प्रधानता] PāPu, प्रमाणता em. RT 312 सान्वय°] PāPu, सान्य° RT(typo?) 317 सुख°] Pā^{pc}PuRT, साधन° Pā^{ac} 320 मैवम् । अवि°] RT(em. ?), मैवं । मावि° Pā^{pc}Pu, मैवां । मावि° Pā^{ac} 320 °निमित्तं] em. RT, °मित्तं PāPu

ननु विदितमपि न विदितमेव निमित्तम्, अविनाभावसम्बन्धस्य ग्रहीतुमश-
क्यत्वात्। तदयमविचारित एव रमणीयो व्यवहारः, एतदेव च तत्त्वमिति
तत्त्वविदः।

325

॥ भट्टा° ॥

आलस्यमिदं पादप्रसारिका वा। विचारयितुं वस्तूनि गृहीतक्षणा इमे विचक्ष-
णाः।

॥ वृद्धा° ॥

नन्वशक्योऽयं विचार आनन्त्याद् धूमाग्निव्यक्तीनामधूमानग्निव्यक्तीनां 330
च। दुरधिगमौ चासाक्षात्कृतसकलत्रिभुवनोदरवर्तिपदार्थसार्थैरिमावन्वयव्य-
तिरेकौ। सर्वविदां तु किमनुमानेन?

॥ भट्टा° ॥

अन्वयस्तावत्सामान्यमवलम्ब्य ग्रहीष्यते। व्यक्त्यानन्त्यमबाधकं धूमत्वस्यैक-
त्वादग्नित्वस्य च। भावसामान्यानुगमपुरःसर एव च तदभावयोरप्यनुगमो 335
ग्रहीष्यते। स एव च व्यतिरेकः।

भावयोः साहचर्यं यदन्वयं तं प्रचक्षते।

व्यतिरेकं तु मन्यन्ते साहित्यं तदभावयोः॥ २०॥

324 ff. cf. NM I 317.9-14: अथाविचारितरमणीयतैव तत्त्वं न तु लक्षणनियमः शक्यक्रियस्त-
स्येति लक्षणाक्षेपोऽयमुच्यते सोऽप्ययुक्तः। यतः, यं कश्चिदर्थमालोक्य यः कश्चिन्नावगम्यते।
कश्चिदेवाक्षिपत्यर्थमर्थः कश्चिदिति स्थितिः॥ तत्र वस्तुस्वभावोऽयमिति पादप्रसारिका। दृश्यते
ह्यविनाभूतादर्थान्तरं मतिः॥ 330 ff. cf. NM I 314.5-10: भवन्नप्यविनाभावः परिच्छे-
तुं न शक्यते। जगत्तृयगताशेषपदार्थालोचनाद्विना॥ न प्रत्यक्षीकृता यावद् धूमाग्निव्यक्तयो
ऽखिलाः। तावत् स्यादपि धूमोऽसौ योऽग्निरिति शङ्काते॥ ये तु प्रत्यक्षतो विश्वं पश्यन्ति
हि भवादृशाः। किं दिव्यचक्षुषामेषामनुमानप्रयोजनम्॥ 334 ff. NM I 319.11-12: न
च सकलत्रिभुवनविवरनिरुद्धधूमाग्निव्यक्तिसार्थसाक्षात्करणमुपयुज्यते ज्वलनत्वादिसामान्य-
पुरस्सरतया व्याप्तिग्रहणात्। NM I 322.6-323.2: यद्यपि चानग्नित्वाद्यभावसामान्यं नास्ति
तथापि प्रतिषेध्याग्नित्वसामान्यानुगमसिद्धौ तदभावानुगमग्रहणं सिद्ध्यति। सकलव्यक्तिवि-
ज्ञानमनङ्गं व्याप्तिनिश्चये। भावसामान्ययोर्यद्वत् तथैव तदभावयोः॥ भावयोः साहचर्यं यदन्वयं
तत् प्रचक्षते। व्यतिरेकं तु मन्यन्ते साहित्यं तदभावयोः॥

323 °भावसम्बन्धस्य] RT (em. ?), °भावासंबन्धस्य PāPu 327 वस्तूनि] RT (em. ?),
वस्तूनि PāPu 330 °शक्यो] em. RT, °शब्दो PāPu 330 °र आनन्त्याद्°] RT (em. ?),
°र आनन्त्याद्° Pā^{pc}Pu, °र आनन्त्याद्° Pā^{ac} 330 °नामधूमानग्निव्य°] conj. RT,
°नां धूमानग्निव्य° PāPu 331 °गमौ] em. RT, °गमा PāPu 331 चासाक्षा°] em. RT,
चासाक्षा° PāPu^{pc}, चासाक्षा° Pu^{ac} 332 सर्व°] PāRT, प्सर्व° Pu 335 तदभा°]
PāRT, तक्षदभा° Pu 335 °गमो] conj. Sanderson, °ग्रहो PāPuRT 337 भावयोः]
PāRT, भावाया Pu 337 °चर्यं] Pā^{pc}RT, °चर्या Pā^{ac}Pu 337 तं प्र°] PāPu, तत्
प्र° RT (em. ?)

पक्षधर्मता तु तपस्विनी सुबोधैव निरधिकरणलिङ्गधर्मानवधारणादिति । तदेवं
सुशक्ततया निमित्तनिश्चयस्य विपश्चितामिव तिरश्चामपि प्रमाणैरेव व्यवहारः । 340
यथाह भाष्यकारः,

तदेवमेभिः प्रमाणैर्देवमनुष्यतिरश्चां व्यवहाराः प्रकल्पन्ते । नातो ऽन्यथेति ।

॥ वृद्धा° ॥

ननु भवतु लोकसिद्धानामुत्पन्नप्रतीतीनाम्, (उत्पाद्यप्रतीतीनां तु) अतिदुर्घटो
ऽयं प्रकारः । 345

न हीश्वरं पृथिव्यादेः कार्याद् धूमादिवानलम् ।

लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते तार्किकैरप्रतारिताः ॥ २१ ॥

॥ भट्टा° ॥

नारीजनो ऽपि बालो ऽपि गोपालो ऽपि भवानपि ।

बुध्यते नियतादर्थादर्थान्तरमसंशयम् ॥ २२ ॥ 350

अविनाभावसामर्थ्याद् धूमेनेव विभावसोः ।

अनुमानं स्वकार्येण कर्तुः सिध्यति धीमतः ॥ २३ ॥

॥ वृद्धा° ॥

नन्वन्यदेव कुम्भादि कार्यं सम्भावितोदयम् ।

अन्यदेव हि शैलादि तयोर्हि महदन्तरम् ॥ २४ ॥ 355

॥ भट्टा° ॥

अन्य एव हि धूमो ऽसौ कृशजन्मा महानसे ।

अन्य एवायमद्रौ च व्याप्तव्योमदिगन्तरः ॥ २५ ॥

342 Nyāyabhāṣya ad Nyāyasūtra 1.1.7 344 ff. cf. NM I 326.7–327.2: सुशिक्षिततराः प्राहुः, द्विविधमनुमानम्, किञ्चिदुत्पन्नप्रतीति किञ्चिदुत्पाद्यप्रतीति । ईश्वराद्यनुमानं तूत्पाद्यप्रतीति । तत्र धूमानुमानादेः प्रामाण्यं केन नेष्यते । अतो हि साध्यं बुध्यन्ते तार्किकैरक्षता अपि ॥ यत् त्वात्मेस्वरसर्वज्ञपरलोकादिगोचरम् । अनुमानं न तस्येष्टं प्रामाण्यं तत्त्वदर्शिभिः ॥ ऋजूनां जायते तस्मान्न तावदनुमेयधीः । यावत् कुटिलितं चेतो न तेषां विटतार्किकैः ॥ 349 f. cf. NM I 317.2–3: अबलाबालगोपालहालिकप्रमुखा अपि । बुध्यन्ते नियतादर्थादर्थान्तरमसंशयम् ॥ 357 f. cf. NM I 494.1–5: उच्यते । यादृगिति न बुध्यामहे । धूमो हि महानसे कुम्भदासीफूत्कारमारुतसन्धुक्ष्यमाणमन्दज्वलनजन्मा कृशप्रायप्रकृतिरुपलब्धः । स यदि पर्वते प्रबलसमीरणोल्लसितहुतवहसुष्यमाणमहामहीरुहस्कन्धेन्धनप्रभवो बहुलबहुलः खमण्डलमखिलमाक्रामन्नपलभ्यते तत् किमिदानीमनलप्रमितिं मा कार्षीत् ।

339 °मर्नवधारणा°] PāPu, °मर्नधिकरणा° RT (em. ?) 342 प्र°] PuRT, प्रा° Pā
344 °मुत्पन्न°] PāPu, °मनुत्पन्न° em.RT 344 (उत्पाद्यप्रतीतीनां तु)] conj., om.
PāPuRT 347 °रप्र°] em.RT, °रप्रति° PāPu 349 °जनो] PāPuRT^{pc}, °जना RT^{ac}
351 °द्धमेनेव] PāRT, °द्धमोनव Pu 354 नन्व°] em.RT, नत्व° PāPu 355 शैलादि]
em.RT, शैलादि PāPu 358 °दिगन्तरः] em.RT, °दिगंबरः PāPu

किं चेदं रक्तपटोच्छिष्टं भुज्यते,
सिद्धं यादृगधिष्ठातृभावाभावानुवृत्तिमत् ।
सन्निवेशादि तत्तस्माद्युक्तं यदनुमीयते ॥ २६ ॥

360

इति ।

धर्मं नियतमालम्ब्य भवति ह्यनुमाक्रमः ।
ऋ वा सर्वात्मना साम्यं साध्यदृष्टान्तधर्मिणोः ॥ २७ ॥

॥ वृद्धा° ॥

365

नन्वन्यत्र वास्तवं सामान्यमिह तु शब्दसामान्यमात्रम्, न वस्तुसामान्यम् ।
शब्दसामान्ये चातिप्रसङ्गः ।

॥ भट्टा°, सस्मितम् ॥

कुतो बौद्धगृहे वास्तवं सामान्यम्?

बुद्धारूढं बहिष्ठं वा सत्यं सांवृतमेव वा ।
सामान्यमवलम्ब्यैषा लोकयात्रा प्रतीयते ॥ २८ ॥
न परस्परतः साम्यं कार्याणामपि भूयसाम् ।
तदिमे यादृगित्यस्य पदस्यार्थं न मन्महे ॥ २९ ॥

370

॥ वृद्धा° ॥

ननु विलक्षणमेवेदं क्षित्यादि कार्यम् ।

375

॥ भट्टा° ॥

ननु विलक्षणमेव कर्तारं कल्पयन्तु भवन्तः ।

360 cf. NM I 493.10–15: न हि पाण्डुतामात्रसाधारणत्वेन धूमादिवन् (*dhūmādivan*: MSS, *dhūmād iva*: ed.) मङ्कोलरजोराशेरपि (*makkola*:- em., *kakkola*:- ed) कृशानुरनुमातुं शक्यत इति । तदुक्तम्, सिद्धं यादृगधिष्ठातृभावाभावानुवृत्तिमत् । सन्निवेशादि तत्तस्माद्युक्तं यदनुमीयते ॥ वस्तुभेदे प्रसिद्धस्य शब्दसाम्यादभेदिनः । न युक्तानुमितिः पाण्डुद्रव्यादिव हु-ताशने ॥ इति ।; cf. *Pramāṇavārtika* (Pandey) *pramāṇasiddhi* 13–14. 363 ff. cf. NM I 494.6–14 अथ विशेषरहितं धूममात्रमग्निमात्रेण व्याप्तमवगतमिति ततस्तदनुमानं इहापि सन्निवेशमात्रं कर्तृमात्रेण व्याप्तमिति ततो ऽपि तदनुमीयताम् ॥ ननु सन्निवेशशब्दसाधारणमात्रमत्र (°*sādhāraṇamātram atra*: MSS, °*mātrasādhāraṇyam atra*: ed.) न वस्तुसामान्यं किञ्चिदस्ति । भिक्षो, धूमो (*dhūme*: MSS, *dhūmo* ed.) ऽपि भवद्दर्शने किं वस्तुसामान्यमस्ति । मा भूद्वस्तुसामान्यमाकाशकालादिव्यावृत्तिरूपं तु संव्यवहारकारणमस्त्येव । हन्त तर्हि प्रकृते ऽप्यसन्निवेशव्यावृत्तिरूपं भवतु सामान्यमाकाशकालादिविलक्षणरूपत्वात् पृथिव्यादेः । 377 cf. NM I 503.12–13: यथा चन्दनधूममितरधूमविसदृशमवलोक्य चन्दन एव वह्निरनुमीयते तथा विलक्षणात् कार्याद्विलक्षण एव कर्ता ऽनुमास्यते ।

363 °क्रमः] em. RT, °कमः PāPu 369 सामान्यम्] RT (em. ?), सामान्य PāPu 370 °ष्ट] RT (em. ?), °स्थं PāPu 371 प्रतीयते] PāPu, प्रवर्तते RT (em. ?) 373 यादृ°] PāRT, याद° Pu 377 कर्तारं] PāRT, कर्तारं Pu

॥ वृद्धा° ॥

न कल्पयितुमप्रसिद्धं शक्नुमः ।

॥ भट्टा° ॥

380

वयमपि न कार्यमकर्तृकं वक्तुं शक्नुमः ।

॥ वृद्धा° ॥

किमत्र तर्हि कुर्मः ?

॥ भट्टा° ॥

कतरमत्र जहामः ? किं कर्त्रतिशयो दुःखावहः किं (वा) कार्यमकर्तृकं दुःखा-
वहम् ? तत्र दृष्टसिद्धये ह्यदृष्टं कल्प्यते, न तु दृष्टमुत्सृज्यत इति न्यायाद्वरं
कर्त्रतिशयः कार्यातिशयात् सह्यताम्, न तु कार्यताया एवोपेक्षणम् ।

385

॥ वृद्धाम्भिः, भूमिमालिखति ॥

॥ भट्टा° ॥

अपि च लवनक्रियया दात्रमिव च्छिदिक्रियया परशुरिव रूपोपलब्ध्या यत्
करणं लोचनमनुमीयते, तत्र नेत्रस्य दात्रपरश्चधाभ्यां किं साधर्म्यम् ?

390

॥ वृद्धा° ॥

तदपि मानुमायि, किं नश्छिन्नम् ?

॥ भट्टा° ॥

ननु चक्षुषा विना कथं रूपं द्रक्ष्यसि ?

395

॥ वृद्धा° ॥

भवतु तर्हि किमपि करणम् ।

॥ भट्टा° ॥

भवत्वेतर्हि कोऽपि कर्ता ।

386 cf. NM I 112.6: दृष्टसिद्धये ह्यदृष्टं कल्प्यते न तु दृष्टविधाताय । 390 f. cf. NM I 501.3-
7: श्रोत्राद्यनुमानेऽपि यथोदाहृते शक्यमेवमभिधातुम् । यादृगेव लवनक्रियायां दात्रादिकरणं
काठिन्यादिधर्मकमवगतं तादृगेव श्रोत्रादि स्यात् । तद्विलक्षणकरणसाध्यतायां तु साध्यवि-
कलो दृष्टान्तः छेदनादिक्रियाणामतीन्द्रियकरणकार्यत्वाददर्शनादिति ॥ 397 ff. cf. NM I
501.8-10: अथ क्रियामात्रं करणमात्रेण व्याप्तमवगतमिति तावन्मात्रमनुमापयति, तदिहापि
सन्निवेशमात्रमधिष्ठातृमात्रेण व्याप्तमुपलब्धमिति तावन्मात्रमेवानुमापयतु ।

381 वक्तुं] conj., त्यक्तुं PāPuRT 385 कतर°] PāRT, कतर° Pu^{pc}, करतर° Pu^{ac}
385 (वा)] em. RT, om. PāPu 386 °सिद्धये] PāRT, °सिद्धाय Pu 386 कल्प्यते]
em., कल्पते PāPuRT 388 °लिखति] RT (em. ?), °लिखेति PāPu 391 यत् करणं]
RT (em. ?), यत् कारणं PāPu 391 °श्च°] RT (em. ?), °स्व° PāPu 393 मानुमायि]
em. RT, मात्रमायि PāPu 393 नश्छि°] RT (em. ?), नश्छि° PāPu 399 °त्वेतर्हि]
RT (em. ?), °त्वितर्हि PāPu

॥ वृद्धा° ॥

400

न सह्यते कर्ता । करणं विना कथं क्रिया?

॥ भट्टा° ॥

कर्तारं विना कथं कार्यम्? कार्यमिति हि न डित्थादिवदभिधानम्, अपि तु क्रियते इति कार्यम् । क्रियते च कर्त्रा च विना केनेति न विद्मः । तदेवमियमीश्वरानुमानशिरोर्तिरभैषज्या सह्यताम् । किं क्रियते?

405

॥ वृद्धा°, भूमिमालिखति ॥

॥ भट्टा° ॥

अपि च परलोकवेदनामपि कष्टां सोढुमर्हति भवान् ।

॥ वृद्धा° ॥

न जीवन् सहिष्यते ।

410

॥ भट्टा° ॥

ननु क्षिप्रमेव मरिष्यसि ।

॥ वृद्धा° ॥

कथमिव?

॥ भट्टा° ॥

415

चैतन्यमयावद्द्रव्यभावितया स्वसंवेद्यतया च न भूतधर्मा भवितुमर्हति । न च ज्ञानसन्ततिपक्षे कञ्चिदेकमनुसन्धातारमन्तरेण स्मरणेच्छादिव्यवहार उपपद्यते ।

॥ वृद्धा° ॥

अस्तु तर्हि किमप्येवं प्रमातृत्वम् । तत् पुनरूर्ध्वं देहदाहादस्तीति किमत्र प्रमाणम्?

420

416 ff. cf. NM II 277.14-278.6: ज्ञानेच्छासुखदुःखादि किलेदं लिङ्गमात्मनः । एकाश्रयतया ज्ञातमनुसन्धातृबोधकम् ॥ तथात्वेन च तज्ज्ञानमाश्रयज्ञानपूर्वकम् । ज्ञाते तत्राफलं लिङ्गमज्ञाते तु न लिङ्गता ॥ तस्मात् प्रत्यक्ष एवात्मा वरमभ्युपगम्यताम् । वृद्धागमानुसारेण संविदालोकेन च ॥ अथ वाभिनिवेशेन किमनेन प्रयोजनम् । अनुमेयत्वमेवास्तु लिङ्गेनेच्छादिनात्मनः ॥ तदाह सूत्रकारः, इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम् (Nyāyasūtra 1.1.10) !; also NM II 289.4-5: चैतन्यशून्यं शरीरम्, शरीरत्वात्, भूतशरीरवत् । न शरीरधर्मश्चैतन्यम्, अयावद्द्रव्यभावित्वात् ।

401 करणं] PāPuRT^{pc}, करण RT^{ac} 405 तदेवमियमी°] PāPu, तदेवमी° RT(em. ?)

405 °मान°] PāPu, °मानं RT(em. ?) 405 °शिरोर्तिरभैषज्या] conj., °शिरोर्त्ति-

भैषज्या PāPuRT 405 क्रियते] em. RT, क्रियति PāPu 406 °लिखति] RT(em. ?),

°लिखेति PāPu 412 मरिष्यसि] PāPuRT^{pc}, मरिष्यति RT^{ac} 416 चैतन्यमयावद्द्रव्य°]

em. RT, चैतन्यमयाद्रव्य° PāPu

॥ भट्टा० ॥

साधो, न प्रमाणमन्यत्तत्रोपयुज्यते ।

॥ वृद्धा० ॥

किमिति ?

425

॥ भट्टा० ॥

स्वाभाविकविनाशभावो हि निषिद्धभावः । न च प्रमातुरुत्पत्तिर्वा विनाशो वा तत्कारणं वा कदाचिदनुभूयते । न च सावयवत्वादिना पटादेरिव तन्तुव्यति-
षङ्गविमोचनादिना नाशः कल्पते । तदस्य प्रमातृत्वस्य स्वरूपमेवोपलभ्यते
नोत्पादविनाशावित्यस्ति चेत् प्रमाता नित्य एवासौ । नित्यश्चेत्, स एव प-
रलोकी । किमिदमुच्यते चार्वाकैः,

430

परलोकिनो ऽभावात्परलोकाभावः

इति ? अन्यदपि, बालस्य हर्षभयशोकादि स्तन्याभिलाषादि च न स्वाभाविकं
नाकस्मिकं न प्रतिभामात्रकृतमिति वा वक्तुं शक्यमित्यतो ऽपि नित्यतात्मनो
ऽनुमीयत एव ।

435

॥ वृद्धा० ॥

नन्वीश्वरसिद्धिप्रसङ्गे परलोकचर्चया किमायातम् ?

॥ भट्टा० ॥

इदमायातम् । परलोके सति नाकर्मनिमित्तो भूतसर्ग उपपद्यते ।

॥ वृद्धा० ॥

440

ततः किम् ?

॥ भट्टा० ॥

कर्मणामपि शरीरादिसर्गे हेतुत्वम् ।

॥ वृद्धा० ॥

पुनस्ततः किम् ?

445

॥ भट्टा० ॥

ननु कर्माण्यचेतनानि ।

॥ वृद्धा० ॥

ततो ऽपि किम् ?

428 कदाचिद०] PāRT, कदाचिद Pu 429 °वोप०] PuRT, °वोपप० Pā 433 °दि
च न] em., °दिवन PāPu, °दि वा न RT(em. ?) 434 प्रतिभा०] em.RT, पति-
ता० PāPu 437 °प्रसङ्गे] em.RT, °प्रसंग० Pā, °प्रसंग० Pu 437 °चर्चया] em.RT,
°चर्चायाः Pā^{pc}Pu, °चर्चायीः Pā^{ac}

॥ भट्टा° ॥

450

नन्वचेतनं चेतनानधिष्ठितं सन्न कारणतामेति ।

॥ वृद्धा° ॥

ननु चेतनास्तेषामेव कर्मणां कर्तारो ऽधिष्ठातारो भविष्यन्ति ।

॥ भट्टा° ॥

न भवितुमर्हन्ति भिन्नाभिप्रायाणां सम्मानानुपपत्तेः ।

455

॥ वृद्धा° ॥

कथं तर्हि तक्षणाम् ?

॥ भट्टा° ॥

किं तक्षणाम् ?

॥ वृद्धा° ॥

460

ननु ते बहवो ऽप्येकं मन्दिरमारभन्ते ।

॥ भट्टा° ॥

मैवम्, एकस्य स्थपतेराशयानुवर्तिनस्ते ।

॥ वृद्धा° ॥

कथं तर्हि परिषदि द्विजानां सम्मानम् ?

465

453 ff. cf. NM I 488.15-18: अथाचेतनानां चेतनानधिष्ठितानां स्रष्टृत्वमघटमानमिति तेषामधिष्ठाता चेतनः कल्प्यत इति चेत्—न—तदाश्रयाणामात्मनामेव चेतनत्वात् त एवाधिष्ठातारो भविष्यन्ति, किमधिष्ठात्रन्तरेणेश्वरेण ?; also NM I 510.7-9: ननु तेषामेव कर्मणां कर्तार आत्मानश्चेतना अधिष्ठातारो भविष्यन्ति । यथाह भट्टः—‘कर्मभिः सर्वजीवानां तत्सिद्धेः सिद्धसाधनम् ।’ (Ślokavārtika, sambandhākṣepaparihāra 75) इति । 455 cf. NM I 510.10-11: नैतदेवम्, नैते ऽधिष्ठातारो भवितुमर्हन्ति बहुत्वाद्विरुद्धाभिप्रायत्वाच्च । 457 ff. cf. NM I 510.11-511.4: तथा ह्येक एव कश्चित् स्थावरादिविशेषो राजादिविशेषो वा प्राणिकोटीनामनेकविधसुखदुःखोपभोगस्य हेतुः, स तैर्बहुभिरव्यवस्थिताभिप्रायैः कथमारभ्येत (ms. kha : °भेत ed.), तेषामेकत्र सम्मानाभावात् । मठपरिषदो ऽपि क्वचिदेव सकलसाधारणोपकारिणि कार्ये भवत्यैकमत्यम्, न सर्वत्र । महाप्रासादाद्यारम्भे बहूनां तक्षादीनामेकस्थपत्याशयानुवर्तित्वं दृश्यते । पिपीलिकानामपि मृत्कूटकरणे तुल्यः कश्चिदुपकारः प्रवर्तकः, स्थपतिवदेकाशयानुवर्तित्वं वा कल्प्यम् । इह तु तत् स्थावरं शरीरं केषाञ्चिदुपकारकारणम्, इतरेषामपि भूयसामपकारकारणमिति कथं तैः सम्भूय सृज्यते ? अनधिष्ठितानां त्वचेतनानामारम्भकत्वमयुक्तमेव । तस्मादवश्यमेकस्तेषां कर्मणामधिष्ठाता कल्पनीयः, यदिच्छामन्तरेण भवन्त्यपि कर्माणि न फलजन्मने प्रभवन्ति ।

451 °नानधि°] em. RT, °नाधि° PāPu 451 °तं सन्न] PāRT, °तसन्न Pu 451 कारण°] em., कारण° PāPuRT 453 ननु] RT (em. ?), ननु PāPu 455 भिन्नाभिप्रा°] RT (em. ?), भिन्नाप्रा° PāPu 455 सम्माना°] em., संगाना° PāPu, सङ्गता° em. RT 457 तक्षणाम्] PāRT, तक्षणा Pu 463 मैवम्, एकस्य] RT (em. ?), मैवमेकस्य PāPu 465 सम्मानम्] em., संगानां PāPu, सङ्गतानाम् em. RT

॥ भट्टा° ॥

तत्रापि कार्यकोविदस्य परिषत्पतेरेकस्याशयमनुरुध्यते परिषत् । इह पुना
 राजशरीरममात्यशरीरं वैकमेव प्राणिसहस्राणामुपकारापकारद्वारेण सुखदुःख-
 साधनमिति नूनं तत्कर्मभिः सम्भूय तदारभ्यते । न च येषां तद्वाजशरीरं
 दुःखाय कल्पते ते तदारम्भनमनुमोदन्त इतीश्वर एव भगवांस्तस्य तावतः 470
 कर्मराशेरधिष्ठाता नूनमेषितव्य इत्येवं परिसिद्धावीश्वरसिद्धिरप्रत्याख्येया । एवं
 च तिष्ठतु पृथिवीसागरहिमवदादि महत्कार्यमपरिमितम्, मादृशकृशशरीरा-
 दिकार्यमात्रकेणाप्यनेन क्रमेण शक्योऽनुमातुमीश्वरः । अनेन च नयेनाचेतना-
 चतुरशरीरादिसंयोजितसरित्पुलिनसैकतकूटादयोऽप्यकृष्टजाता गिरिकन्दर-
 वनगहनतृणलतावितानादयो वा जनस्य सुखदुःखकरतया तत्कर्माक्षिप्ता इति 475
 कर्माधिष्ठानद्वारेण नाचेतनकर्तृका भविष्यन्ति ।

॥ वृद्धा°, भूमिमालिखति ॥

॥ भट्टा° ॥

आस्तामन्यत् स्थूलं वा कृशं वा कार्यम् । योऽयमस्मदादीनां कृषिसेवावा-
 णिज्यादिव्यवहारः शयनासनविहरणाहारादिव्यवहारान्तः, एषोऽपि भूयसां 480
 प्राणिनामुपकारापकारकारणमिति सुखदुःखमुपजनयति । ततश्च सोऽपि पूर्व-
 नीत्या तत्कर्माक्षिप्ततया कर्मणां चाचेतनतया तत्कर्तृणां च भूयसां परस्परवि-
 रोधिनां सम्मानासम्भवेन भगवताधिष्ठितैः कर्मभिरेवारभ्यत इत्याह महात्मा
 पाराशर्यः,

अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

485

485 NM I 511.14-18: तिष्ठतु वा सर्गप्रलयकालः । अद्यत्वेऽपि यथोक्तनयेन तदिच्छामन्तरे-
 ण प्राणिनां कर्मविपाकानुपपत्तेरवश्यमीश्वरोऽभ्युपगन्तव्यः, इतरथा सर्वव्यवहारविप्रलोपः ।
 तदुक्तम्—‘अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव
 वा ॥’ (cf. MBh 3.31.27) इति ।

468 वैक°] RT (em. ?), चैक° PāPu 468 °मुपकारापकार°] RT (em. ?), °मुपका-
 रोपकार° PāPu 469 °भिः] PāPu, °मिः RT (typo) 470 तावतः] em., वावतः
 PāPu, यावतः RT (em. ?) 471 °ष्ठाता] em. RT, °ष्ठितो PāPu 472 °मितम्,
 मा°] conj. Isaacson, °मितमपितु मा° PāPu RT 473 नयेना°] em. RT, येना° PāPu
 474 °नाचतुर°] em. RT, °नचतुर° PāPu 474 °प्यकृ°] PāPu, °कृ° RT (em. ?)
 474 °जाता] conj. Isaacson, °जात° PāPu RT 475 °दुःखकरतया] em. RT, °दुःखतया
 PāPu 476 नाचेतन°] em. RT, नाचेत° PāPu 476 भविष्यन्ति] Pu RT, भविष्यति Pā
 480 °नासन°] em. RT, °नासने PāPu 481 प्राणि°] PāPu RT^{pc}, प्राणी° RT^{ac} (typo)
 482 चाचेतनतया] em., वाचेतनया PāPu, वाचेतनतया RT (em. ?) 483 सम्मानास-
 म्भवेन] em., संगानासम्भवे PāPu, सङ्गतासम्भवे em. RT

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥ ३० ॥

॥ वृद्धा° ॥

चर्चयिष्याम एतत् । गच्छामस्तावत् ।

॥ भट्टारकानुवर्तिनस्तापसा एनमुपहसन्तो बहुप्रकारं परिभवन्ति ।

भट्टा°, तान्निवार्यं वृद्धाम्भिं प्रति ॥

490

क्वेदानीं गम्यते? अद्याप्युद्वह क्षणं कर्मविषूचीम् । आगमप्रामाण्यादपीश्वरं प्रतिपद्यामहे ।

॥ वृद्धा° ॥

आगमः प्रमाणमिति साहसम् ।

॥ भट्टा°, स्नातकमुद्दिश्य ॥

495

श्रान्ता वयम् । तद् भवन्त एनं बोधयन्तु ।

॥ स्नात° ॥

यथा भट्टारक आदिशति । अस्माकं त्वागमप्रामाण्यसमर्थने प्रयास एव नोप-
युज्यते, निसर्गसिद्धत्वात् ।

॥ वृद्धा° ॥

500

निसर्गसिद्धं प्रामाण्यं किमेतदभिधीयते ।

न हि नित्यतया वेदः प्रामाण्यमधिगच्छति ॥ ३१ ॥

किं हि नित्यं प्रमाणं दृष्टमाकाशादि? प्रत्यक्षादि वा यदनित्यं तस्य प्रामाण्ये
कस्य विप्रतिपत्तिः?

॥ स्नात° ॥

505

साधो,

न हि नित्यतयास्माभिः प्रामाण्यमभिधीयते ।

501 ff. cf. NM I 442.11-14: अथ स्वतः प्रामाण्यं भवतीत्येष पक्ष आश्रीयते सोऽप्ययुक्तः, कार्याणां कारणाधीनजन्मत्वात्, प्रामाण्यस्य च कार्यत्वात् । अस्ति च प्रामाण्यं, वस्तु च तत्, न च नित्यमिति कार्यमेव तत् । कार्यं च कार्यत्वादेव न स्वतो भवितुमर्हति इति ।

486 °प्रेरितो] PuRT, °प्रेरिता Pā 486 वा...वा] RT(em.?), चा...चा PāPu 488 ए-
तत् । ग°] em., एतत् । तद्ग° RT(em.?), एततद्ग° Pā, एतद्ग° Pu 489 भट्टारका°]
conj., भट्टा° ॥ लोका° PāPuRT 489 परिभवन्ति] conj. Isaacson, परिक्रामन्ति PāPuRT
490 भट्टा°] PāPu, om. RT 490 °वार्य] PāRT^{pc}, °वार्य PuRT^{ac} 491 अद्या°]
PāPu, अथा° RT(em.?) 491 कर्मविषूचीम्] RT(em.?), कर्मविषूचीं PāPu 496 श्रा-
न्ता] PāRT, श्रान्ता Pu 496 °यन्तु] PāRT, °यंयु Pu 498 °ण्यसमर्थने] em. RT,
ण्यसमर्थने PāPu 498 प्रयास] PāRT, प्रयास Pu 502 वेदः] RT(em.?), चेद° PāPu
503 नित्यं] em., नित्य° PāPuRT 504 प्रामाण्ये कस्य वि°] em., प्रामाण्यमस्य वि°
PāPuRT

वेदस्य बोधकत्वात् तथाभावं प्रचक्ष्महे ॥ ३२ ॥

॥ वृद्धा° ॥

नन्वस्ति बाध्यमानेऽपि शब्दे बोधकता क्वचित् ।

510

करेणुः करशाखायामिति केनाप्युदीरिते ॥ ३३ ॥

॥ स्नात° ॥

नैवान्विताभिधानं हि शाब्दमत्रापि बाधते ।

बाध्यते त्वभिधेयेऽर्थे प्रमाणान्तरदर्शनम् ॥ ३४ ॥

॥ वृद्धा° ॥

515

प्रमाणान्तरदृष्टेऽर्थे ननु शब्दः प्रवर्तते ।

अतो विषयबाधेन बाधितः स्यात् स एव ते ॥ ३५ ॥

॥ स्नात° ॥

बाध्यतां विषयो यस्य प्रमाणान्तरगोचरः ।

चोदनाया नियोगात्मा विषयस्त्वन्यदुर्लभः ॥ ३६ ॥

520

स च मानान्तराक्रान्तेरभूमित्वान्निसर्गतः ।

अनुग्रहोपघाताभ्यां तत्कृताभ्यां न लिप्यते ॥ ३७ ॥

510 ff. cf. NM I 418.15-419.10: प्रकाशात्मनस्तु शब्दस्य वक्तृगुणदोषाधीने यथार्थेतरत्वे । अत एवाङ्गुलिशिखराधिकरणकरेणुशतवचसि बाधितेऽपि पुनः पुनरुच्चार्यमाणे भवति विभ्रमः प्रकाशत्वरूपानपायात् । न त्वेष शब्दस्य दोषः ॥ पदार्थानां तु संसर्गमसमीक्ष्य प्रजल्पतः । वक्तुरेव प्रमादोऽयं न शब्दोऽत्रापराध्यति ॥ तदुक्तम्—प्रमाणान्तरदर्शनमत्र बाध्यते न पुनर्हस्तियूथशतमिति शाब्दोऽन्वयः । पुरुषो हि स्वदर्शनं शब्देन परेषां प्रकाशयति । तत्र तद्दर्शनं चेदुष्टम्, दुष्टः शाब्दप्रत्ययः । अदुष्टं चेत्, अदुष्ट इति गुणवतः पुरुषस्यादुष्टं दर्शनं भवति, दोषवतो दुष्टमिति ।; also NM II 211.6-212.3: प्रकाशकत्वं शब्दस्य व्यापारो हि निसर्गतः । पुंसस्तु गुणदोषाभ्यां तस्मिन् सदसदर्थता ॥ क्रियाकारकसंसर्गबुद्धिरत्रापि [i.e. करशाखादिवाक्यादौ] शब्दजा । तादृश्येवायथार्था तु नरबुद्धिप्रमादतः ॥ तदुक्तं प्रमाणान्तरदर्शनमत्र बाध्यते इति ॥ अत एव प्रमाणत्वं शब्दे निष्प्रतिमं स्वतः । शब्दे कर्मणि तत्रापि बाधकानुपसर्पणात् ॥ तेनाङ्गुल्यग्रवाक्येऽपि शाब्दोऽस्त्येव समन्वयः । (...) वस्तुतोऽसंभवो यस्तु तुल्य एव स आवयोः । अयोग्यत्वेन संसर्गप्रतीत्यर्थनिबर्हणात् ॥ यदि तु शाब्दोऽन्वयो न भवेत्, कचतटपादिवर्णनिर्देशमात्रमिदं स्यात्, दशदाडिमादिप्रलापतुल्यं वा स्यात् । अनन्विताभिधानाद्वाक्यत्वमेव न भवेत् । अस्ति तु वाक्यत्वम् । तेन मन्यामहे, अस्ति शाब्दोऽन्वय इत्याप्यनन्विताभिधानं न विरुद्धम् । बाधकस्त्वन्यविषय एव न शब्दसंसर्गविषय इत्युक्तम् । 520 cf. NM I 664.7-8: वाक्यार्थ एव नियोगात्मापूर्वशब्दवाच्यः, धर्मशब्देन च स एवोच्यत इति प्राभाकराः कथयन्ति । 521 f. cf. NM II 212.3-5: अत एव स्वसामर्थ्यसिद्धिनिर्बन्धबोधकत्वव्यापारे शब्दे स्वतो वेदप्रामाण्यमनाकुलं निर्वक्ष्यति, अपौरुषेयतया विज्ञवासंभवात् । स्वव्यापारस्य च स्वत एव शुद्धत्वमित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

510 नन्वस्ति] PāPu, नत्वस्ति RT(em. ?) 516 °दृष्टेऽर्थे] PāRT, °दृष्टोऽर्थ Pu 516 शब्दः] PāRT, शब्द Pu 516 प्रवर्तते] PāRT, प्रवर्तत Pu 517 स्यात् स] PāRT, सात्स Pu 521 °न्तराक्रा°] em.RT, °न्तरका° PāPu

अनुग्रहे ऽनुवादत्वमुपघाते त्वसत्यता ।

द्वयस्यानुपपत्तौ तु कथं स्यादप्रमाणता ? ॥ ३८ ॥

॥ वृद्धा० ॥

525

ननु सम्बन्धसापेक्षः शब्दो भवति वाचकः ।

स चैव पुरुषाधीनः कथं स्यात्तदगोचरे ? ॥ ३९ ॥

॥ स्नात० ॥

सम्बन्धो ननु शक्तिरेव वचसः सा चास्य नैसर्गिकी

पुंसा कर्तुमशक्य एव समयः शब्दैर्विना वाचकैः ।

530

व्युत्पत्तिर्व्यवहारतस्तु घटते चेष्टानिमित्ते नृणा-

मात्मन्येव तथा प्रथामुपगते शब्दैकगम्ये विधौ ॥ ४० ॥

कुर्यादिति पदस्यार्थस्त्रिकालस्पर्शवर्जितः ।

न कालविषयैरन्यैः प्रमाणैरवगाह्यते ॥ ४१ ॥

॥ वृद्धा० ॥

535

कथं तर्हि तत्र व्युत्पत्तिः ?

॥ स्नात० ॥

529 ff. cf. NM I 590.15-591.4: यदपि सम्बन्धकरणे पुरुषानपेक्षत्वमुच्यते—चित्रभानो-
रिव दहनशक्तिः, शब्दस्य नैसर्गिकी वाचकशक्तिः । व्युत्पत्तिस्तु वृद्धेभ्य एव व्यवहरमाणेभ्य
उपलभ्यत इति किमत्र पुरुषः करिष्यतीति—तदप्यघटमानम्, पुरुषपरिपाटितसमयसम्ब-
न्धव्यतिरेकेण शब्दादर्थप्रत्ययानुपपत्तेः ।; also NM I 691.7-12: अत्र केचिदाहुः—सर्वस्यैव
वेदस्य कार्ये ऽर्थे प्रामाण्यम् । तथा हि, गृहीतसम्बन्धः शब्दो ऽर्थमवगमयति । सम्बन्धग्रहणं
चास्य वृद्धव्यवहारात् । वृद्धानां च व्यवहारः ‘पानीयमानय’, ‘गां बधान’, ‘ग्रामं गच्छ’
इति कार्यप्रतिपादकैरेव शब्दैः प्रवर्तत इति तत्रैव व्युत्पद्यन्ते बालाः । प्रयोजनोद्देशेन हि वृद्धा
वाक्यानि प्रयुज्जते । 533 f. cf. NM I 270.11-271.8: ननु कर्तव्यतारूपस्त्रिकालस्पर्शवर्जितः ।
चक्षुर्विषयतामेति धर्म इत्यतिसाहसम् ॥ सत्यं साहसमेतत्ते मम वा चर्मचक्षुषः । न त्वेष दुर्गमः
पन्था योगिनां सर्वदर्शिनाम् ॥ यच्च त्रिकालानवच्छिन्नो यजेतेत्यादिलिङादियुक्तशब्दैकशर-
णावगमो धर्मः कथं ततो ऽन्येन प्रमाणेन परिच्छिद्यतामित्युच्यते—तदपि प्रक्रियामात्रम् ।
किमिव हि त्रिकालस्पर्शास्पर्शाभ्यां कृत्यम् ? यथा वयं गमनादिक्रियाणां देशान्तरप्राप्त्यादिप्र-
योजनतां जानीमः, तथाग्निहोत्रादिक्रियाणां स्वर्गादिफलतां ज्ञास्यन्ति योगिन इति किमत्र
साहसम् ? 536 cf. NM II 131.2-3: प्रमाणन्तरसंपर्कविकले भवतः कथम् । नियोगात्मनि
वाक्यार्थे व्युत्पत्तिर्व्यवहारतः ॥

530 समयः] PuRT, स समयः Pā

532 ०न्येव तथा] PuRT, ०न्येतथा Pā

533 ०का-

ल०] RT (em. ?), ०कालः PāPu

534 ०रन्यैः] PāRT, ०रन्यै Pu

ननूक्तमत्र, तन्न गृहीतं भवता। स्वात्मनि हि प्रेरकावगमपूर्विका चेष्टा दृष्टा। प-
रस्यापि लिङ्गिभक्तिं श्रुतवतश्चेष्टादर्शनात्ततः प्रेरकावगमो जात इति कल्प्यते।
कीदृगसौ प्रेरक इति स्वयमेवात्मवदुपलभ्यते। न त्वसावेवंरूप इति रूपवानिव
परस्मै दर्शयितुं शक्यते। परोऽप्येनमनुभवत्येव, न चान्यस्मै दर्शयितुं शक्नो-
तीति प्रमाणान्तरागोचरेऽपि सिद्धा व्युत्पत्तिः। वृद्धस्यापि बालदशायामेषैव
गतिरित्यनादिः संसारः।

540

॥ वृद्धा० ॥

किमियतैव सिद्धं चोदनाप्रामाण्यम्?

545

॥ स्नात० ॥

किं वा मृगयते भवान्?

॥ वृद्धा० ॥

न प्रमाणान्तरानुग्रहरहितः शब्दः प्रमाणतामश्नुते। अभिधायक एव ह्यसौ
नार्थतथात्वसमर्पकः।

550

॥ स्नात० ॥

538 ff. cf. NM II 108.3-16: शब्दैकगोचरस्तु नियोगः, व्युत्पत्तिश्च तत्र सूपपादैव। यो हि
'यजेत' 'दद्यात्' 'जुहुयात्' इति लिङादिभ्यो विधिः प्रतीयते, कथमसौ लिङादीनामगम्य
इष्यते? व्युत्पत्तिश्चास्य व्यवहारादवकल्पते। 'गच्छ' 'अधीष्व' इति शृण्वन् वृद्धश्चेष्टमानो
दृश्यते। चेष्टा च स्वात्मनि प्रवर्तिकावगमपूर्विका दृष्टा। प्रत्यक्षदृष्टे चाम्नादौ सुखसाधनत-
यान्वयव्यतिरेकाभ्यामवगते, तदनुस्मरणात् प्रवर्तमानः कस्मिंश्चिदात्माकूते समुपजाते सति
भौतिकं व्यापारमारभते। स चात्मधर्म आत्मेव स्वसंवेद्यः। अहंप्रत्ययगम्यो ह्यात्मा नासौ
परस्मै दर्शयितुं शक्यते। न च न चर्चयितुं शक्यते। एतावता नानुभूयत इति न शक्यते
वक्तुम्। परोऽपि ह्येनमहंप्रत्ययेनानुभवत्येव। तथायमपि भौतिकव्यापारहेतुरात्माकूतविशेषो
न प्रमाणान्तरवेद्यो भवति। न च न वेद्यते, तत्संवेदने सति चेष्टाया दृष्टत्वात्। तस्मात्
परमपि 'गच्छ' 'अधीष्व' इति शब्दश्रवणे सति चेष्टापन्नं दृष्ट्वा तस्यापि तादृक्प्रेरणावगमो
ऽनुमीयते।; also NM II 131.8-10: स्वात्मनि प्रेरणावगमपूर्विका हि चेष्टामुपलब्धवतस्ते परत्र
चेष्टादर्शनात् तदनुमानं सेत्स्यति। 549 ff. cf. NM I 692.3-8: अतश्च कार्येऽर्थे शब्दस्य
प्रामाण्यम्। यतश्च कार्यरूपोऽर्थः शब्दस्यैव विषय इति तत्र शब्दः प्रमाणतां लभते। सि-
द्धोऽर्थः प्रसिद्धत्वादेव प्रमाणान्तरपरिच्छेदयोग्य इति तत्प्रतिपादने तत्प्रमाणान्तरसव्यपेक्षः
शब्दो भवति, ततश्च तद्वाहिणः प्रमाणान्तरस्यैव तत्र प्रामाण्यं स्यात्, न शब्दस्य।; also
NM I 693.17-694.3: यत् पुनरभ्यधायि—कार्येऽर्थे प्रमाणान्तरनिरपेक्षतया प्रमाणं भवति
शब्दः, भूतार्थे तु नेति—तदसत्—शब्दस्य प्रमाणान्तरसापेक्षत्वानपायात्। प्रमाणान्तरेणा-
नवगते ह्यर्थे शब्दः प्रवर्तयितुमेव न शक्नोतीत्यवोचाम, वक्ष्यामश्च वाक्यार्थचिन्तायामपि।
प्रमाणान्तरसापेक्षत्वं तस्य प्रत्युत प्रामाण्यमावहति न प्रतिहन्ति।

538 ननूक्त०] em. RT, ननक्त० PāPu 538 °वगम०] em. RT, °वम० PāPu 538 दृ-
ष्टा] PāRT, दष्टा Pu 539 लिङ्गि०] RT (em. ?), लिङ्गि० PāPu 539 °गमो] PāPu,
°ममो RT (typo) 541 °त्येव] RT (em. ?), °त्येवं PāPu 542 बाल०] RT (em. ?),
चाल० PāPu 543 °नादिः] RT (em. ?), °नादि० PāPu 545 चोदना०] PāPu, वेद०
RT (em. ?)

अभिधायकोऽपि बोधक एव । प्रमाणं हि सर्वं बोधकमेव भवति, न तु घटमिव कण्ठे रज्ज्वा बद्धा प्रमेयमर्पयति ।

प्रमाणान्तरसंवादसापेक्षां च प्रमाणताम् ।

वदन्तो नाधिगच्छेयुरन्तं युगशतैरपि ॥ ४२ ॥

555

बाधः कारणदोषो वा द्वयं मिथ्यात्वकारणम् ।

तच्चातिदुर्लभं वेद इति सिद्धा प्रमाणता ॥ ४३ ॥

॥ वृद्धा°, भूमिमालिखति ॥

॥ स्नातकानुचरा एनमुपहसन्ति ॥

॥ स्नातकस्तान्वारयति ॥

560

॥ भट्टा° ॥

येयमार्येण वेदप्रामाण्यवेणी दर्शिता किं सैवापेक्षया किं वा तद्वचनादाम्नायप्रामाण्यं मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादित्येष साधीयान्पन्था इति स्वगृहकलहोऽयमस्माकम् । अलं तेन । वेदद्विषो नास्तिकास्तावदेवंप्राया युष्माभिश्च निराकरणीया एव ।

565

॥ स्नात° ॥

यथा भगवानादिशति ।

॥ नेपथ्ये कलकलः ॥

॥ भट्टा° ॥

किमेतत्?

570

॥ स्नात° ॥

राजागमशंसी नन्वयं कलकलः । तद्वयं राज्ञः प्रत्यनन्तरीभवामः । भवन्तोऽपि स्वागमोचितमर्घ्यादि राज्ञे सज्जीकुर्वन्तु ।

॥ भट्टा° ॥

यथाह भवान् ।

575

562 f. cf. NM I 615.18–616.4: ‘तत् प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्’ (*Jaiminisūtra* 1.1.5) इति य एष वेदप्रामाण्याधिगतौ जैमिनिना निरदेशि पन्थाः, यो वाक्षपादेन कणादेन च प्रकटितः ‘तद्वचनादाम्नायप्रामाण्यम्’ (*Vaiśeṣikasūtra* 10.2.9) इति ‘मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्’ (*Nyāyasūtra* 2.1.68) इति स चतुर्ष्वपि वेदेषु तुल्यः ।

552 °यको] Pā^pcPuRT, °याको Pā^{ac} 552 तु] PāRT, नु Pu 557 तच्चाति°] em. RT, ततश्चाति PāPu 562 येयमा°] em., योऽयमा° PāPuRT 562 °वेणी] em. RT, °वेणी PāPu 562 किं] PāRT, किं Pu 562 सैवापेक्षया] conj. Goodall, सैव क्षेप्या PāPuRT 567 भगवाना°] em., भवाना° PāPuRT 572 प्रत्यनन्तरी] PāPu, प्रत्यन्तरी RT(typo) 573 °मर्घ्यादि] PāRT, °मर्थ्यादि Pu

॥ स्नात० ॥

इदं च पुनः पुनर्विज्ञाप्यसे भगवन्,
 न हि द्विष्मो देवं शिवमनुपमैश्वर्यविभवं
 स एवैको हेतुः स्थितिविलयसर्गेषु जगताम् ।
 स रुद्रः स ब्रह्मा स हरिरपरो वापि पुरुषः
 परस्तेभ्यस्तस्मिन् भुवनमखिलं संश्रितमिदम् ॥ ४४ ॥
 तदिमे शैवपाशुपतकालमुखा महाव्रतिनश्च यथासुखमासताम् ।
 गुरुविद्यापि भवतां भाति मोहापसारिणी ।
 सा त्वस्तु तावद्विषया यावत्येव व्यवस्थिता ॥ ४५ ॥

580

॥ भट्टा० ॥

585

यथा भवानाह ।

॥ निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

॥ तृतीयो ऽङ्कः ॥

578 °मनुपमैश्वर्य°] em. RT, °समुपैश्वर्य° PāPu 580 °परो] PāPu^{pc}RT, °पोरो Pu^{ac}
 582 °श्च] PāRT, °अ Pu 583 भवतां] RT (em. ?), भवता PāPu 583 मोहापसा°]
 RT (em. ?), मोहासा° PāPu 584 सा त्वस्तु] em., साध्यस्तु PāPuRT 584 तावद्वि-
 षया यावत्येव व्यवस्थिता] conj., तावद्विषया याचत्येव व्यवस्थिता PāPu, तावद्विषयो
 याचत्येव व्यवस्थितिम् conj. RT

॥ ततः प्रविशत्यृत्विगुपाध्यायश्च ॥

॥ ऋत्विक्, सोद्वेगम् ॥

कष्टं भोः कष्टम् । अन्यदेव चिन्तितमन्यदेवोपनतम् । वेदबाह्यसकलागम-
तिरस्कारेणास्मिन् प्रसङ्गे सर्वमस्मद्भोग्यमेव भुवनं भविष्यतीति चिन्तितम् ।
यथाव्यासमेवाद्यापि बाह्यागमा वर्तन्त इत्युपनतम् । तथा हि,

5

शैवपाशुपतपाञ्चरात्रिकाः

साङ्ख्यसौगतदिगम्बरादयः ।

सर्व एव हि यथास्थिता इमे

स्नातकस्य धिगपार्थकं श्रुतम् ॥ १ ॥

॥ उपा० ॥

10

भो वयस्य, ननु राजपुरुषो ऽसावद्य संवृत्तः । राजा च परममाहेश्वर इति
तदाराधनैकतानबुद्धिना तेन भवितव्यम् । यतः,

समीपतो भूमिभृतां हि पूरुषा-

स्तदुक्तमेवानुवदन्त आसते ।

स्ववृद्धिलुब्धास्तु न साध्वसाधु वा

विवेचयन्ति प्रतिशब्दका इव ॥ २ ॥

15

॥ ऋत्विक् ॥

वयस्य, यथा मन्यसे । कः स्वार्थमवधीर्य मध्यस्थो धर्मेकतानबुद्धिर्भवति ? किं
तु कथं वेदैकविषययाजनाध्यापनादिवृत्तिभिरस्माभिः कालो नेतव्यः ?

॥ उपा० ॥

20

वयस्य, यथैवातिक्रान्तो नीतस्तथैवागाम्यपि ग्रासवसनमात्रसन्तोषिभिर्नेष्यते ।
यतः,

अदुर्जनगिरो गोष्ठ्यो वीतमानग्रहाः प्रियाः ।

पुण्यैर्विना न लभ्यन्ते निःसपत्नाश्च सम्पदः ॥ ३ ॥

॥ ऋत्विक् ॥

25

1 °त्यृत्वि°] PāPuRT^{pc}, °त्यृत्वि° RT^{ac} 4 °णास्मिन्] em.RT, °णास्मि PāPu 4
°स्मद्भो°] em.RT, °स्मभो° PāPu 5 °व्यास°] PāPu, °न्यास° em.RT 7 सा-
ङ्ख्य°] PuRT, शाङ्ख्य° Pā 9 स्नातकस्य] PuRT, स्नातकस्या Pā 11 राज°] em.RT,
राजा° PāPu 11 च] PāRT, चर Pu 15 स्ववृद्धिलुब्धास्तु] em.RT, स्ववृद्धिलुब्धास्तु
PāPu 16 विवेचयन्ति] RT(em. ?), विवेचयन्ति PāPu 18 वयस्य] em.RT, वयस्यः
PāPu 18 धर्मे°] PuRT, धर्मे° Pā 19 कथं] em.RT, यथा PāPu 23 गोष्ठ्यो]
PāRT, गोष्ठ्यो Pu 24 °सपत्नाश्च] RT(em. ?), °सपत्नाश्च PāPu

एवमेव । किं क्रियते ? किं त्विदमधिकं मे कर्णशल्यम् ।

॥ उपा० ॥

किमिव ?

॥ ऋत्विक् ॥

यदमी पाञ्चरात्रिका भागवता ब्राह्मणवद् व्यवहरन्ति । ब्राह्मणसमाजमध्य- 30
मनुप्रविश्य निर्विशङ्कमभिवादय इति जल्पन्ते । विशिष्टस्वरवर्णानुपूर्वीकतया
वेदपाठमनुसरन्त इव पञ्चरात्रग्रन्थमधीयते । ब्राह्मणाः स्म इत्यात्मानं व्यपदि-
शन्ति व्यपदेशयन्ति च । शैवादयस्तु न चातुर्वर्ण्यमध्यपतिताः श्रुतिस्मृतिवि-
हितमाश्रममवजहतः शासनान्तरपरिग्रहेणान्यथा वर्तन्ते । एते पुनरा जन्मन
आ सन्ततेर्ब्राह्मणा एव वयमिति ब्रुवाणास्तथैव चातुराश्रम्यमनुकुर्वन्तीति म- 35
हद्दुःखम् ।

॥ उपा० ॥

वयस्य , कियदिदं दुःखम् ?

याजने ऽध्यापने यौने सम्बन्धे ऽन्यत्र वा क्वचित् ।

दूरात् परिहृता एव श्रोत्रियैः पाञ्चरात्रिकाः ॥ ४ ॥

40

ब्राह्मणा इति तु व्यपदेशस्तेषां स्वसमयसंव्यवहारमात्रम् ।

॥ ऋत्विक् ॥

किमेतदल्पं दुःखम् ?

॥ उपा० ॥

कियद्वैतत् ? श्रुतिस्मृती अध्येतुं मीमांसां च , श्रौतं स्मार्तं च कर्मानुष्ठातुमेते 45
क्वचिदपि न लभन्ते । ब्राह्मणीं च काञ्चन शीलाच्च्युतामुपयच्छन्तः प्रातिलौ-
म्योदन्तेन योज्यन्ते । वेदाङ्गानि तु कानिचित् कियद्वाप्यधिगच्छन्तो ऽपि न
क्वचिन् निषिध्यन्त इत्यलमुद्वेगेन । तदास्तामेतत् । इदं तु श्रुतं मया ।

॥ ऋत्विक् ॥

किमिव ?

50

26 एवमेव] em. Isaacson, एवमेवम् PāPuRT 30 °हरन्ति] PuRT, °हरति Pā 31 ज-
ल्पन्ते] em. RT, जल्पन्त इति PāPu 33 च] PāRT, च Pu 33 श्रुति°] PāRT, सु-
ति° Pu 35 सन्ततेर्ब्राह्मणा] em. RT, सन्ततेर्ब्राह्मणा Pā, सन्ततेर्ब्राह्मणा Pu 35 ब्रुवा°]
PuRT, ध्रुवा° Pā 35 चातुराश्रम्य°] em. RT, चतुराश्रमस्य° Pā(?) Pu 39 याजने
ऽध्यापने] PāRT^{pc}, याजनेध्यापान Pu, याजनाध्यापने RT^{ac} 39 ऽन्यत्र] RT (em. ?),
त्यत्र PāPu 41 व्यपदेश°] RT (em. ?), व्यपदेश Pā(?) Pu 41 °मात्रम्] PuRT, °मा-
वं Pā 46 शीलाच्च्यु°] em. RT, शीलाच्च्यु° PāPu 47 °लौम्यो°] em. RT, °लौम्ये°
PāPu 47 कानिचित् कियद्वाप्य°] em. RT, कानित्कियस्था अप्य° Pā, कानिचित्कियस्था
अप्य° Pu

॥ उपा० ॥

अद्य खलु भागवतागमविचारमेव कर्तुं श्रीसङ्कर्षणो वैष्णवायतनं भागवतशत-
सहस्रसम्बाधं गतः । ब्राह्मणाश्च ब्रह्मद्वीपे विद्वांसः सहस्रसङ्ख्याः सङ्घटिताः । तत्र
महत्या गोष्ठ्या भवितव्यम् । तदेहि तत्रैव गच्छामः ।

॥ ऋत्विक् ॥

55

दृष्टः सङ्कर्षणप्रतापः, स हि सर्वागमप्रामाण्यवादी । राज्ञी च श्रीसुगन्धादेवी
तेष्वेव सानुक्रोशा श्रूयते । राजपुरुषोऽपि कश्चिदनुग्राहकः सात्वतानामस्तीति
वार्त्ता ।

॥ उपा० ॥

अलमसदाशङ्काभिः । न यथाप्रस्तुताद् व्यवहारादधिकं तृणमपि ते कुब्जीक- 60
र्तुमीशते । तदेहि बाह्यागमानां मीमांसकसरस्वतीसागरे निमज्जतामुन्मज्जतां
च विह्वलवेपितमनेकविधं द्रष्टुं तत्रैव गच्छावः ।

॥ इति (निष्क्रान्तौ) ॥

॥ ततः प्रविशति श्रीसङ्कर्षणो बटुर्विभवतश्च परिवारः ॥

॥ स्नात०, सोद्वेगम् ॥

65

बटो, सङ्कटे निपतिताः स्मः । यतः,

ये विश्वस्थितिसर्गसंहतिदशापर्यायसम्पादन-

क्रीडासक्तमतेर्मतं भगवतो नारायणस्याश्रिताः ।

तदृष्टेः कथमन्यथात्वमनया ब्रूमो वयं जिह्वया

शक्ष्यामः कृतिनां त्रयीमयधियां स्थातुं कथं वाग्रतः ॥ ५ ॥

70

॥ बटुः ॥

अय्य, अत्थि य्येव एदं । तह वि चिरादो पहुदि पउत्तो जहट्टिदो संववहारो

72 ff. आर्य, अस्त्येवैतत् । तथापि चिरात् प्रभृति प्रवृत्तो यथास्थितः संव्यवहारो रक्ष्यते ।
किमत्रार्यो विसंष्टुलः ? तत् साम्प्रतं प्रेक्षतां पाञ्चरात्रिकप्रमुखमहापण्डितशतसहस्रसम्बाधमिमं
प्रदेशमार्यः ।

61 NM II 389.13: कर्तुं शक्नोति पूरुषस्तृणस्यापि न कुब्जताम् ।

52 भाग०] em.RT, भग० PāPu 54 गोष्ठ्या] RT(em.?), गोष्ठ्या Pā, गोष्ठ्या Pu
56 च] em., व PāPu, तु em.RT 57 °क्रोशा] RT(em.?), °कोशा PāPu 61 तदेहि]
em.RT, तदेति PāPu 61 °सरस्वती०] em.RT, °सारस्वती० PāPu 63 (निष्क्रान्तौ)]
em., (निष्क्रान्तौ ॥ विष्कम्भकः ॥)em.RT, om.PāPu 66 निपतिताः] em.RT, नप-
तिताः PāPu 69 कथ०] PāPu^{pc}RT, कम० Pu^{ac} 69 °मन्यथा०] PāRT, °मन्यया०
Pu 69 जिह्वया] PāPu^{pc}RT, तिह्वया Pu^{ac} 70 शक्ष्यामः] RT(em.?), शक्ष्यामः Pā,
शैक्ष्यामः Pu

रक्खीअदि । किं एत्थ अय्यो विसंठुलो ? ता संपदं पेक्खदु पंचरत्तिअप्पमुह-
महापंडितसयसहस्ससंबाधं इमं पदेसं अय्यो ।

॥ स्नात० , परिक्रम्याग्रतोऽवलोक्य सविस्मयम् ॥

75

अहो महती परस्परस्पर्धानुबन्धप्रतन्यमानानल्पजल्पविकल्पकोलाहलाकुलि-
तदिगन्तरैषा पण्डितपरिषत् । अस्यां हि

इतो वाक्येष्वालोचितविविधतात्पर्यगतय

इतो नामाख्यातप्रकृतिकृतयत्नाः पदविदः ।

इतो हेतुव्याप्तिग्रहपटुधियस्तर्ककुशला

80

इतश्चैते वृद्धाः स्मृतिनयपुराणादिनिपुणाः ॥ ६ ॥

अहो बत पुरहरहृदयस्य स्पृहणीयगुणोदधेर्विबुधगुणाकर्णनकर्णालङ्कारस्य पू-
रितसकलसाधुजनमनोरथस्य पुण्ययशसः श्रीयशोवर्मदेवस्य ब्रह्मलोकनिर्वि-
शेषमेवेदं दृश्यते राष्ट्रम् ।

॥ क्षणं विचिन्त्य स्वगतम् ॥

85

इह खल्वितरेतरविरुद्धाभिधायिबहुविधविबुधप्रबन्धसम्बोधनप्रशासनमनुरुध्य-
माने जने कथमिव मया वर्तितव्यम् ?

पथि वेदविरोधदारुणे

निपुणेनापि न शक्यनिर्णये ।

किमहं करवाणि हन्त मे

90

शरणं शार्ङ्गरथाङ्गशङ्खभृत् ॥ ७ ॥

भवतु , भगवन्तमेव तावत् सम्प्रति शरणं प्रपद्ये ।

॥ प्रकाशम् ॥

बटो , प्रत्यासन्नमितो भगवदायतनम् । तदत्र प्रविश्य भगवन्तमशेषजनशरणं
रणस्वामिनं प्रणिपत्य ततः सभामध्यमध्यासिष्ये ।

95

॥ बटुः ॥

73 अय्यो] em. , अय्य PaPuRT 73 विसंठुलो] em. , विसंठुलं PaPuRT 73 संपदं]
PaRT, संपदां Pu 73 पेक्खदु] RT(em. ?), पेक्खपु Pā, पक्खपु Pu 74 °संबा-
धं इमं पदेसं अय्यो] conj. , °संबाधमिसंपदेसमय्यो PaPu, °संबाधमिह संपत्तो सम-
य्यो em.RT 78 °गतय] RT(em. ?), °गतयः PaPu 79 पदविदः] em.RT, पद-
विदिः PaPu 80 हेतुव्याप्तिग्रहपटु°] em.RT, हेतुव्याप्तिग्रहपटु° PaPu 81 °निपुणाः]
em.RT, °निपुणैः PaPu 82 पुरहरहृदयस्य] conj.RT, पुरहतहृदयः PaPu, पुरुहूतहृ-
दयस्य conj.RT 82 °दधेर्वि°] RT(em. ?), °दधेवि° PaPu 82 °कर्णन°] em.RT,
°कर्णान° (?) Pā, °कर्णीन° Pu 83 °थस्य] PaPu, °थस्थ RT(typo) 83 °वर्म°]
PaPu, °धर्म° RT(em. ?) 86 °रेत°] Pā^{pc}PuRT, °रेर° Pā^{ac} 87 °रुध्यमाने]
PaRT, °राध्यमाने Pu

जं आणवेदि ।

॥ परिक्रामतः ॥

॥ स्नात०, प्रवेशमभिनीय भूमौ जानुनी निधाय ॥

नमः क्रमसमाक्रान्तचित्रत्रैलोक्यसद्मने ।

100

कुक्षिकोणैकदेशांशलीनविश्वाय विष्णवे ॥ ८ ॥

नमः करतलालम्बिकम्बुचक्राय चक्रिणे ।

व्यञ्जते मोक्षसन्मार्गं निर्मलानन्ददीपिने ॥ ९ ॥

नमः परमनिर्वाणकारणाय रथाङ्गिने - - - ॥ १० ॥

॥ (आकर्ण्य) सहर्षम् ॥

105

अमुना शङ्खध्वनिमङ्गलेन तर्कयामि - - -

(॥ मञ्जीरः ॥)

--- महानेष वर्णाश्रमविरोधो वर्तते । तदत्रभवतो ब्राह्मणानानेतुं ब्रह्म --- क्षम-
न्निप्रवरप्रार्थिता देवी प्रहिताभूत् । तथा स आगत्य कथितः — तीर्थान्तराणां
त्रयीविदां चात्र विवादे स्थेयतया सर्वेषां सम्मतः प्रतीतगुणो महानैयायिको
धैर्यराशिरिति प्रथितापरनामा भट्टसाहटः, तमत्र विवादपदनिर्णेतारं कुर्विति
तैर्वयमभ्यर्थितास् तद्वताथ --- पगतं । ततो न भवान् गन्तुमर्हति । अत्रैव
विवादे सभावर्तिनमनुद्वाह्यन्तमत्रभवन्तमिच्छामो वयमिति ---

110

97 यदाज्ञापयति ।

101 °कोणैक°] em.RT, °कोणेक° PāPu 101 °लीन°] em.RT, °लीला° PāPu
101 विष्णवे] RT (em. ?), विस्त्रवे PāPu 102 °चक्राय] conj.Sanderson, °वक्राय PāPu
RT 103 °मार्ग°] conj., °मार्ग° PāPuRT 103 °लानन्द°] conj.Sanderson, °ला-
वर्त° PāPuRT 103 °दीपिने] conj., °दीपिके PāPuRT 104 f. रथाङ्गिने - - -
(आकर्ण्य) सहर्षम्] conj., रथाङ्गिने राहुर्षम् Pā, रथाङ्गिने सहर्षम् Pu, रथाङ्गिने ॥ (आ-
कर्ण्य) सहर्षम् em.RT 106 तर्कयामि - - -] RT conjectured a lacuna at this point,
which is not indicated in the manuscripts. 107 (मञ्जीरः)] em.RT, om.PāPu 108 -
- - महानेष] conj., हपहानेष PāPu, अहह महानेष conj.RT 108 ब्राह्मणानानेतुं]
em.RT, ब्राह्मणानेतुं PāPu 108 ब्रह्म - - -] The lacuna is marked by an empty space
in the manuscripts. 109 स आगत्य] PāPu, समागत्य em.RT 109 कथितः] conj.,
कथितम् PāPuRT 110 प्रतीत°] em.RT, प्रतीति° PāPu 111 °टः, तमत्र] em.RT,
°टस्तेयत्र Pā, °टस्तेपत्र Pu 111 °पद°] RT (em. ?), °पदं PāPu 111 कुर्विति]
em.RT, कुर्वति PāPu 112 तद्वताथ - - -] PāRT, तद्वतथे - - - Pu, the lacuna
is marked by six dashes in the manuscripts. 112 गन्तुम°] conj., मन्युम° PāPuRT
113 अत्रैव] em.Sanderson, अत्रैक° PāRT, आत्रेक° Pu 113 °द्वाह्यन्त°] em., °द्वा-
ह्यन्त° PāPu, °ग्राह्यन्त° RT (em. ?) 113 वयमिति - - -] The lacuna is indicated
by seven dashes in the manuscripts.

॥ स्नात० ॥

सखे मञ्जीर तदेहि सहैव सभां प्रविशामः ।

115

॥ परिक्रामन्ति ॥

॥ नेपथ्ये ॥

वंशे क्वापि प्रकटमहिम(न्य) - - -

- - - को ऽपि धन्यः ।

यस्यान्योन्यप्रतिहतदृशां सर्वसन्देहमोक्षात्

120

तुल्याकारा भवति विदुषां दृष्टिरुत्कृष्टतायाम् ॥ ११ ॥

श्रीसाहटो नाम ललामभूतो

जातो जगत्याः परमेष्ठिकल्पः ।

गुणैरनल्पैरधिकीकृतस्य

विरोधितां यस्य गतो न लोकः ॥ १२ ॥

125

॥ स्नात० ॥

आगच्छतो धैर्यराशेरेष स्तवः । अहो धैर्यराशिपक्षपाती लोकः । न चायम-
स्थाने लोकस्य पक्षपातः । ईदृश एवासौ । सखे मञ्जीर, भवदनुग्रहान् महतः
सङ्कटादुत्तीर्णा वयं यदेवंविधेषु कर्मसूदास्महे ।

॥ मञ्जी० ॥

130

आर्य, कुतस्तव यावज्जीवं जनानुग्रहमहाव्यापारस्य सङ्कटावतरणमजरामरे
परमेश्वरे ?

॥ बटुः ॥

अज्ज इदं सभामज्जे अय्यस्स उववेसणट्ठाणं चिट्ठदि । ता पविसदु भवं ।

॥ स्नात० ॥

135

सखे मञ्जीर, प्रथमं प्रविश्य देवस्याज्ञां श्रावय सदस्यान् ।

॥ मञ्जी० ॥

134 अद्येदं सभामध्य आर्यस्योपवेशनस्थानं तिष्ठति । तत् प्रविशतु भवान् ।

114 स्नात०] em. , - - - वः । PāPu, - - - वः (स्नात०) em. RT 115 तदेहि] em. RT, तदेह PāPu 118 प्रकटमहिम(न्य) - - -] conj. Sanderson, प्रकटसहित - - - The lacuna is marked by three dashes in the manuscripts. 120 ०शां सर्व०] conj. , ०शामप्य० PāPu, ०शामन्य० em. RT 123 जगत्याः] PāPu, जगत्यां em. RT 124 ०कृतस्य] PāRT, ०कृ-
तास्य Pu 128 भव०] conj. , Sanderson, भगव० PāPuRT 129 ०सूदास्महे] PuRT, ०स्तदास्महे Pā 131 ०मजरा०] em. RT, ०मंजरा० PāPu 134 अज्ज] PāPu, अय्य RT (em. ?) 136 देवस्याज्ञां] conj. , देवं PāPuRT 136 सदस्यान्] em. RT, सदद्यात् PāPu

एवं करोमि ।

॥ परिक्रम्य ॥

यथासन्निहिता विद्वांसः, श्रूयताम् ।

140

वक्ता तीक्ष्णमतिः सतां बहुमतो विद्यापगासागरो

विद्वत्संसदि पण्डितोत्तमतया प्राप्तः प्रतीतिं पराम् ।

तीर्थप्रार्थनया गतो ऽद्य स नृपादेशादिह स्थेयतां

स्वस्थाः सन्तु समुत्सृजन्तु विमतिं नन्दन्तु सर्वाः प्रजाः ॥ १३ ॥

॥ ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो धैर्यराशिर्विभवतश्च वादिसमाजः ॥

145

॥ धैर्यं, सविस्मयम् ॥

अहो विद्यासमागमः । चित्रम्, इहैव जम्बुद्वीपे भरतवर्षे च परमेष्ठिपुरं पश्या-
मः । तथा हि,

इह विनिहितं विद्यास्थानैश्चतुर्दशभिः पदं

स्थितमिह समाचारैश्चित्रैरितो विविधैर्व्रतैः ।

150

प्रकृतिविशदान्यत्र स्वैरं तपांसि च शेरते

नरपतिरपि ब्रह्मा साक्षाद् ध्रुवं किमतः परम् ॥ १४ ॥

॥ अग्रतो ऽवलोक्य ॥

कथमिहैव महर्षिनिर्विशेषः श्रीसङ्कर्षणः । भवत्वेनमभिवादये ।

॥ तथा (करोति) । स्नातं, गाढमेनं परिष्वज्य ॥

155

अयमप्रयाससुलभो ऽनुभूयते सकलतीर्थसलिलाभिषेकः ।

॥ सर्वं उपविशन्ति । स्नातं ॥

भो इहभवन्तस्तीर्थिका नन्विदानीमत्रभवतां छिन्नाः समग्राः संशयग्रन्थयः ।

एष हि साक्षादक्षपाद इवान्वीक्षिकीप्रजापतिरुपस्थितो नराधिपानुरोधेन धैर्य-
राशिः ।

160

॥ वादिनः ॥

तीर्थकरानुरोधेन यथा न तथा राजानुरोधेन ।

140 °सन्निहिता] conj. Isaacson, °संविहिता PāPuRT 140 विद्वांसः] PāRT, विद्वांस
Pu 142 °तोत्तमतया] em. RT, °तोत्तमतया PāPu 142 प्राप्तः प्रतीतिं पराम्] PāRT,
प्राप्तैः प्रतीतिपरां Pu 143 °गतो] em. RT, °मतो PāPu 143 °देशा°] RT (em. ?),
°देहा° PāPu 149 °हितं विद्या°] em. RT, °हितविद्या° PāPu 150 °धैर्व्रतैः] PāRT,
°धैर्व्रतेः Pu 152 ब्रह्मा] em. RT, ब्रह्माविष्णुः PāPu 152 साक्षाद् ध्रुवं] RT (em. ?),
साक्षाद्भुवं Pā, साक्षात् ध्रुवं Pu 154 °शेषः] RT (em. ?), °शेष° PāPu 155 (करोति)]
conj., om. PāPuRT 157 सर्व] em., सर्वे PāPuRT 162 °रोधेन] PāRT, °सेधेन Pu

॥ स्नात० , धैर्यं(राशि)मुद्दिश्य ॥

भो नैयायिकतिलका विदितवृत्तान्ता एव यथाप्रस्तुतवस्तुनि भवन्तः । तदुप-
क्रम्यतां स्वप्रतिभानानुसारेण यथोचितमभिधातुम् ।

165

॥ धैर्य० ॥

आर्य , विदितमेतावत् । पञ्चरात्राद्यागमाः प्रमाणमप्रमाणं वेति वादिनामिह
विप्रतिप्रतिः । अत्रभवत्सु पुनः सन्निहितेषु कीदृशो मादृशमभिधानाधिकारः ?
यदि परं भवदनुज्ञासृष्ट्या भवत्प्रसूता इव किमपि वक्तुं शक्यामः ।

॥ स्नात० ॥

170

किमेवमभिधीयते ? स्रष्टारो ऽत्रभवन्तः । सर्ववादिनां च त्वय्येव विश्वसिति
हृदयम् । तदभिधीयताम् ।

॥ धैर्य० , प्रवादकानुद्दिश्य ॥

भो भवन्त आर्याः , पक्षद्वये ऽपि युक्तयो भवदुक्ताः श्रुता गृहीताश्च निराकाङ्क्षा
अस्माभिः । ततो ऽविरतवचसि मयि नान्तरा किमपि वक्तुमर्हन्ति भवन्तः ।

175

॥ वादि० ॥

आर्य , यथा भवानाह । न किञ्चिदपृष्टाः सन्तो ऽन्तराले भवतां वचनमाक्षिप्य
ब्रूमः ।

॥ धैर्य० ॥

तदिदानीमवहितैः श्रूयताम् ।

180

॥ वादिनः ॥

अवहिताः स्मः ।

॥ धैर्य० ॥

मीमांसकैस्तावदवादि वेदः

स्वतः प्रमाणं किल बोधकत्वात् ।

185

185 NM I 430.10-11: स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गृह्यताम् । न हि स्वतो ऽसती
शक्तिः कर्तुमन्येन पार्यते ॥ = ŚV codanā 47 (v.l. in ŚV(V, M, T) प्रमाणमिति गम्यताम्,
कर्तुमन्येन शक्यते); ĀD Third Act: न हि नित्यतयास्माभिः प्रामाण्यमभिधीयते । वेदस्य
बोधकत्वात्तु तथाभावं प्रचक्ष्महे ॥

163 <०राशि०>] em. RT, om. PāPu 165 ०प्रतिभाना०] conj. Sanderson, ०प्रतिभा०
conj. Isaacson, ०प्रतिभासा० PāPuRT 168 ०भवत्सु] PāRT, ०भवत्स्यु Pu 169 ०प्र-
सूता इव] conj. , ०प्रसूता एव PāPu, ०प्रसूतमेव em. RT 172 ०सिति हृदयम्] em. RT,
०सितिः सहृदयं PāPu 174 भो] PāRT, तो Pu 175 ०काङ्क्षा अस्माभिः] PāPu,
०काङ्क्षैरस्माभिः em. RT 175 ततो] em. Sanderson, यतो PāPuRT 177 किञ्चिद०]
PāRT, किञ्चिदृ० Pu 180 ०वहितैः] Pu^{pc}RT, ०विहितैः PāPu^{ac} 184 ०स्तावद०]
conj. , ०स्तत्त्वम० PāRT, ०स्तत्तम० Pu 184 वेदः] em. RT, वेद PāPu

अनादितादर्भनिरस्तकर्तृ -

प्रमापवादद्वयपांसुपातः ॥ १५ ॥

तथा चाहुः ,

सर्वे बोधाः स्वतो ऽमी समुचितविषयावेदकत्वात् प्रमाणं

नैषां बाधोपपातः करणकलुषताप्रत्ययो वा यदि स्यात् ।

190

नित्ये वेदे ऽपवादद्वयमनवसरं बोधकत्वं च सिद्धं

कार्ये वातीन्द्रियार्थे न भवति सुतरां बाधकस्यावकाशः ॥ १६ ॥

प्रत्यक्षगोचरे ह्यर्थे ग्रहीतुं शक्नुयुर्नराः ।

तथात्वमतथात्वं च , तेषां कातीन्द्रिये गतिः ॥ १७ ॥

तस्माद् बोधकत्वादपवादद्वयाभावाच्च स्वत एव वेदः प्रमाणम् ।

195

अत्र ब्रूमः , सरलसुगमः सत्यमेषो ऽस्ति पन्था -

स्तत्प्रामाण्ये न पुनरमुना चित्तमावर्ज्यते नः ।

शब्दे ऽर्थे वा क्व खलु रचना दृश्यते ऽपौरुषेयी

189 ff. NM I 434.9-435.5: किंत्वर्थबोधजनकत्वात् तस्य नैसर्गिके प्रामाण्ये सति पुरुषदोषा-
नुप्रवेशकारितः क्वचिद्धि विस्त्रवः । तदुक्तम् , 'शब्दे दोषोऽवस्तावद् वक्त्रधीन इति स्थितम् ।'
(= ŚV codanā 62ab, v.l. in ŚV(T) and ŚV(V): इति स्थितिः) इति । तत्र पौरुषेये वचसि
गुणवति वक्त्रे तद्गुणापसारितदोषतया तत्प्रामाण्यमौत्सर्गिकमनपोदितं भवति । न तु गुणकृतं
तत्प्रामाण्यमनङ्गत्वात् प्रामाण्ये गुणानाम् । बोधकत्वनिबन्धनमेव तदित्युक्तम् । वेदे तु प्रणेतुः
पुरुषस्याभावाद् दोषाशङ्कैव न प्रवर्तते वक्त्रधीनत्वाद् दोषाणाम् । न च बाधकप्रत्ययो ऽद्य
यावद् वेदार्थे कस्यचिदुत्पन्न इति निरपवादं वेदप्रामाण्यम् । आह च , 'तत्रापवादनिर्मुक्तिर्व-
क्तृभावाल्लघीयसी । वेदे तेनाप्रमाणत्वं न शङ्कामधिगच्छति ॥' (= ŚV codanā 68, reading in
ŚV(M, T, V): नाशङ्कामपि गच्छति) इति । 190 f. NM I 431.9-16: स्थिते चैवमौत्सर्गिके
प्रामाण्ये यत्र तस्यापवादः क्वचिद् भवति तत्राप्रामाण्यम् । अप्रामाण्ये चावश्यंभाव्यपवादः ।
द्विविध एवापवादः , बाधकप्रत्ययः कारणदोषज्ञानं च । तदुक्तं भाष्यकृता , 'यत्र दुष्टं करणम्,
यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः , स एवासमीचीनः प्रत्ययः , नान्यः ।' (= ŚBh(F) ad MS 1.1.4
(p. 26), v.l. यस्य च दुष्टं) इति । वार्तिककारो ऽप्याह , 'तस्माद् बोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः
प्रमाणता । अर्थान्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानादपोदते ॥' (= ŚV codanā 53) 193 f. ĀD Third
Act: बाध्यतां विषयो यस्य प्रमाणान्तरगोचरः ।; also NM I 129.12-13: मानान्तरपरिच्छेद्य-
वस्तुरूपोपदेशिनाम् । शब्दानामेव सामर्थ्यं तत्र तत्र तथा तथा ॥ 198 NM I 579.16-580.2:
भो भगवन्तः सभ्याः , क्लेदं दृष्टं क्व वा श्रुतं लोके । यद् वाक्येषु पदानां रचना नैसर्गिकी
भवति ॥ यदि स्वाभाविकी वेदे पदानां रचना भवेत् । पटे हि हन्त तन्तूनां कथं नैसर्गिकी न
सा ॥; also NM I 590.14: एवं च पदवाक्यरचनादौ तावद् वेदेषु पुरुषापेक्षित्वमुपपादितम् ।

186 °दर्भ°] conj. , °दर्प° PāPuRT , °द्वार° conj. Isaacson , °पूर्व° conj. Kataoka 187
°प्रमापवाद°] conj. Isaacson , °प्रलापवाद° PāPuRT 191 सिद्धं] conj. , सिद्धे PāPuRT
192 वातीन्द्रियार्थे] conj. , वतीन्द्रियर्थे PāPuRT

स्वाध्यायो ऽपि प्रथमसमये संप्रवृत्तः कुतश्चित् ॥ १८ ॥

श्रुतेः को ऽसावादः समय इति चेत्, कल्पय वरं

200

न हि व्यूहो नित्यो ऽयमवयवनिर्णयस्य घटते ।

ध्रुवान् वर्णान् कामं कथय, रचनानां पुनरिदं

न रूपं दृश्यं ते, ननु जगति ताः कर्तृवशगाः ॥ १९ ॥

द्वैपायनादिवदिह स्मरणं न कर्तु-

रस्तीति हन्त न भयावह एष दोषः ।

205

कर्ता विलक्षणतया हि न दृश्य एष

मादृक्षदृष्टिविषये स्मृतयो भवन्ति ॥ २० ॥

अपि च हिरण्यगर्भमनिशं कथयन्ति जना

जनकमुदारवैदिकवचोरचनासु चिरम् ।

199 ff. NM I 589.15-590.9: तस्मादेक एव कर्ता सर्वशाखानाम् । काठकादिव्यपदेशस्तु प्रकृ-
ष्टाध्ययननिबन्धनो भविष्यतीति भवद्भिरप्युक्तम् । अपि च यथा तरोर्विक्षिप्ताः शाखा भवन्ति,
न च कृत्स्नं पुष्पफलपत्रमेकस्यां शाखायां सन्निहितं भवति, किन्तु कस्याञ्चित् कस्याञ्चित्,
एवं वेदस्यापि शाखाः पृथगङ्गकर्मोपदेशिन्यो विक्षिप्ताश्च । तासां च वृक्षशाखानामेकस्माज्जन्म
बीजतः । तथैव सर्वशाखानामेकस्मात् पुरुषोत्तमात् ॥ कर्ता य एव जगतामखिलात्मवृत्तिकर्मप्र-
पञ्चपरिपाकविचित्रताज्ञः । विश्वात्मना तदुपदेशपराः प्रणीताः तेनैव वेदरचना इति युक्तमेतत् ॥
201 ff. NM 574.5-8: नापि परमाण्वनित्यतायामिव मूर्तत्वमप्रयोजकमिदं साधनम्, र-
चना*विशेषाणां (ed^{pc}: °व्यापाराणां ed^{ac}) कर्तृव्यापारसाध्यत्वावधारणात् । यथा धूमस्य
ज्वलनाधीन आत्मलाभः, ज्ञप्तिस्तु धूमादग्नेः, तथा कर्त्रधीना रचनानामभिनिर्वृत्तिः, प्रती-
तिस्तु ताभ्यः कर्तुरिति । 202 f. NM I 414.1: पदे नित्ये ऽपि वैदिक्यो रचनाः कर्तृपूर्विकाः ?;
also NM I 573.4-7: पदनित्यत्वपक्षे ऽपि वाक्ये तद्वचनात्मके । कर्तृत्वसंभवात् पुंसः वेदः क-
थमकृत्रिमः ॥ तथा च वैदिक्यो रचनाः कर्तृपूर्विकाः रचनात्वात् लौकिकरचनावत् ।; also NM
I 696.5-6: कार्यत्वात् पदरचनायाः पुरुषेच्छापूर्वकत्वमनुमीयते । 204 f. NM I 575.4-5:
ननु भारते कर्तृस्मृतिरविगीता विद्यते । यद्येवं वेदे ऽपि प्रजापतिः कर्ता स्मर्यत एव ॥; also
NM I 577.12-14 न पुनः परमार्थतः कश्चित् कश्चिद् वेदस्य कर्तारं स्मरति । तस्मादकृतका
वेदाः, अवश्यस्मरणीयस्यापि कर्तुरस्मरणात् । 206 NM I 503.12-13: यथा चन्दनधूममि-
तरधूमविसृष्टशमवलोक्य चन्दन एव वह्निरनुमीयते तथा विलक्षणात् कार्याद् विलक्षण एव
कर्ता ऽनुमास्यते ।; also NM I 581.13-14: अपि च यद् विलक्षणेयं रचना तद् विलक्षा-
ण एव कर्ता ऽनुमीयताम् न पुनस्तदपलापो युक्तः । 207 NM I 583.1-5: कर्त्रस्मरणमेव
त्वप्रयोजकमसिद्धत्वात् । सिद्धमपि वा वेदे कर्त्रस्मरणमन्यथासिद्धम् । वेदकरणकालस्यातिद-
वीयस्त्वात् तत्प्रणेतुश्च पुंसः सकलपुरुषविलक्षणत्वान् नियतशरीरपरिग्रहाभावादित्यस्यास्य
पाणिनिपिङ्गलादिवत् स्मरणं नास्ति न तु स नास्त्येव । 208 NM I 575.4-5: ननु भारते
कर्तृस्मृतिरविगीता विद्यते । यद्येवं वेदे ऽपि प्रजापतिः कर्ता स्मर्यत एव ।

स्मृतिरियमर्थवादजनितेति विशेषधियो

210

न खलु भवान् प्रमाणकणिकामपि वक्तुमलम् ॥ २१ ॥

किं च ,

यथाष्टकादिस्मृतिमूलभूता

नित्यानुमेयाः श्रुतयस्त्वयोक्ताः ।

नित्यानुमेयो ऽस्तु तथैव वेदे

215

कर्ता विशेषो यदि वाभिधेयः ॥ २२ ॥

ननु तेनानुमेयेन विना किमवसीदति ।

श्रुतिवाक्यानुमानेन विना किमवसीदति ॥ २३ ॥

स्मृतिश्चेन्नोपपद्येत , रचना नोपपत्स्यते ।

स्मृतिः कार्यस्वभावा चेद् , रचनापि तथाविधा ॥ २४ ॥

220

मिथ्या ननु मनोर्वाक्यं भवेन् मूलश्रुतिं विना ।

प्रयोजनानुरोधेन किं प्रमाणव्यवस्थितिः ॥ २५ ॥

अथवा ,

मिथ्या सन्तु मनोर्वचांसि , न पुनः शाखाशताध्यायिना-

मेकस्यापि मुखे क्व वाप्यपतिता शक्यानुमातुं श्रुतिः ।

225

कल्प्या वेदविदामथादरवशात् तन्मूलभूता श्रुतिः

कर्ता वेद(पद)क्रमादिरचनायोगात् तथा कल्प्यताम् ॥ २६ ॥

वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।

210 f. NM I 575.6-9: अथ वैदिकमन्त्रार्थवादमूलेयं प्रजापतिकर्तृत्वस्मृतिः, 'प्रजापतिना चत्वारो वेदा असृज्यन्त, चत्वारो वर्णाः चत्वार आश्रमाः' इति तत्र पाठादिति—उच्यते— हन्त तर्हि भारते ऽपि तत्रत्यवचनमूलैव पाराशर्यस्मृतिरिति शक्यते वक्तुम् ॥ 213 f. NM I 645.10-11: न च मन्वादिस्मृतीनां मूलभूता श्रुतिरुपलभ्यते । अनुमानेन तु तत्कल्पनमागमान्तरेष्वपि तुल्यम् । 215 f. NM I 500.11: तेनानुमानगम्यत्वान् न कर्तुर्नास्तिताग्रहः । 222 NM I 56.11: न च प्रयोजनानुवर्तिं प्रमाणं भवति ।; also NM II 436 1-3: यदुक्तं तादृशो मोक्षः प्रेक्षावतां प्रयत्नविषयो न भवतीति—तद् अपि न साम्प्रतम्, प्रयोजनानुसारेण प्रमाणव्यवस्थानुपपत्तेः । न हि प्रयोजनानुवर्तिं प्रमाणं भवितुमर्हति । 226 NM I 630.7-9: न तावन्मन्वादिदेशना भ्रान्तिमूलाः संभाव्यन्ते, बाधकाभावात्, अद्य यावदपरिस्नानादरैर्वेदविद्भिस्तदर्थानुष्ठानात् । 228 ff. NM I 574.12-15: 'वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् । वेदाध्ययनवाच्यत्वादधुनाध्ययनं यथा ॥' (= ŚV vākyādhikaraṇa 366) इति नैतद् युक्तम्, एवंप्रायाणाम् प्रयोगाणामप्रयोजकत्वात् । न हि तच्छब्दवाच्यत्वकृतमनादित्वमुपपद्यते ।

210 °धियो] conj., °विता PāPu, °दिता RT 212 किं च] PāPu, om. RT 214 °ताः] RT (em. ?), °ता PāPu 215 °यो ऽस्तु] em. RT, °यास्तु Pā, °यासु Pu 220 °विधा] em. RT, °विधाः PāPu 227 कर्ता] em. RT, कान्ता PāPu 227 <°प-द°>] em. RT, om. PāPu 228 सर्वं] PuRT, शर्व Pā

वेदाध्ययनवाच्यत्वादिति हेतुरसाधकः ॥ २७ ॥

अप्रयोजकता चैवंप्रायाणामुच्यते स्वयम् ।

230

स्वयं चैते प्रयुज्यन्त इति केयं विडम्बना ॥ २८ ॥

क्वचन चिरन्तनरचने ऽभ्रमजनितपरम्पराप्रथिते ।

अस्मर्यमाणकर्त्रिणि मूले कर्ता भवत्येव ॥ २९ ॥

वेदे हि पौरुषेये तत्कर्मसु विततवित्तसाध्येषु

पुरुषमननुस्मरन्तः कथमिव सन्तः प्रवर्तन्ते ॥ ३० ॥

235

अनुमानेनापि मिते कर्तरि विदुषां प्रवृत्तिरुचितैव ।

स्मार्ते ऽष्टकादिकार्ये श्रुत्यनुमानाद् यथा भवताम् ॥ ३१ ॥

अतश्च नित्यानुमेयो वेदे ऽस्ति कर्ता ।

विश्वजित्युचितमश्रुतं फलं

कल्प्यते किमपि विध्यपेक्षया ।

240

तत्र कस्य तदपेक्षिता भवे-

चेतनौ न खलु वाच्यवाचकौ ॥ ३२ ॥

234 ff. NM I 435.18-436.4: अदृष्टे तु विषये वैदिकेष्वगणितद्रविणवितरणादिक्लेशसाध्येषु कर्मसु तत्प्रामाण्यावधारणमन्तरेण प्रेक्षावतां प्रवर्तनमनुचितमिति तस्य प्रामाण्यनिश्चयो ऽवश्यकर्तव्यः । तत्र परत एव वेदस्य प्रामाण्यमिति वक्ष्यामः ।; also NM I 481.13-16: शब्दे पुनरदृष्टपुरुषार्थपथोपदेशिनि प्रामाण्यमनिश्चित्य महाप्रयत्ननिर्वर्त्यानि ज्योतिष्टोमादीनि न प्रेक्षापूर्वकारिणो यज्वानः प्रयुञ्जीरन्नित्यवश्यं निश्चेतव्यं तत्र प्रामाण्यम् । तच्च परत एवेति ब्रूमः ।; also NM I 576.6-8: एवं च सति उच्चावचकविरचितजरत्पुस्तकलिखितकाव्यवदस्मर्यमाणकर्तृकेण वेदेन व्यवहारानुपपत्तेरवश्यस्मरणीयस्तत्र कर्ता स्यात् ।; also NM I 583.13-584.2: अपि च कर्तुरस्मरणे सति सुतरां वेदार्थानुष्ठानं प्रेक्षावतां शिथिलीभवेत् । न ह्यकर्तृक एवोपदेशः संभवति । संभवन्नपि वा प्रामाण्यनिश्चयनिमित्ताभावात् कथं विस्मंभूमिरसौ भवेत् । बाधकाभावमात्राच्च न प्रामाण्यनिश्चयो वचसामित्युक्तं प्राक् । तस्मादाप्तप्रत्ययादेव निर्विचिकित्सं वेदार्थानुष्ठानं सप्रतिष्ठानं संभवति नान्यथेति । तस्मान्न कर्त्रस्मरणस्य रचनात्वप्रतिपक्षतयोपन्यास उपपन्नः । 239 ff. NM II 118.11-12: ननु विधेः फलापेक्षा नास्ति चेत्, किं तर्ह्यश्रूयमाणफलेषु विश्वजिदादिषु स्वर्गादिफलं कल्प्यते ?

230 °वंप्रा°] em.RT, °वंप्र° PāPu 232 ङ्ग°] RT(em.?), ङ्गे° Pā, के° Pu 232 ऽभ्रमजनितपरम्पराप्रथिते] conj., भयजनितपरम्पराप्रथिते PāPu, द्वयजनितपरम्परा प्रथिते em.RT 233 °कर्त्रिणि] em.Sanderson, °कर्तृणि PāPu, °कर्तृणि RT(em.?) 236 °षां] RT(em.?), °षा PāPu 237 °मानाद् य°] em.RT, °मानाय° PāPu 241 °ता भ°] PuRT, °ता भा° Pā^{ac}(?), °त भ° Pā^{pc}(?) 242 °कौ] PāRT, (hardly legible syllables, probably deleted:) °कौ । अवगतिधर्मो (some more deleted syllables) कौ । Pu

अवगतिधर्मो ऽयं चेदवगतिरपि कस्य न स्वतन्त्रासौ

अस्माकं चेत् पुरुषप्रभवः प्राप्नोति वेदार्थः ॥ ३३ ॥

अवगन्तारो हि वयं बोद्धृतया कर्तुराशयं विद्मः ।

245

इह कस्याभिप्रायः शब्दस्यार्थस्य वा नासौ ॥ ३४ ॥

यदाकाङ्क्षाबलादङ्गं फलं वा कल्प्यते क्वचित् ।

सो ऽस्य कर्तास्ति पुरुषः कस्याकाङ्क्षान्यथा भवेत् ॥ ३५ ॥

अतो नित्यानुमेयो ऽपि कर्ता वेदस्य विद्यते ।

न हि तेन विना को ऽपि व्यवहारो ऽवकल्पते ॥ ३६ ॥

250

यच्च कर्ता न स्मर्यत इति भण्यते तत्रायं विवेकः ।

कर्तारो ये हि यान्ति स्मरणपथमिह व्यासवाल्मीकिमुख्याः

सर्वे मादृग्दृशां ते विनियततनवो गोचरे संचरन्ति ।

कामं व्योमैककायः श्रितविविधतनुर्निःशरीरो ऽथवासौ

देवो वेदस्य कर्ता कथमिव विषयत्वं प्रयाति स्मृतीनाम् ॥ ३७ ॥

255

243 NM I 409.11–410.2: धूमादिभ्यः प्रतीतिश्च नैवावगतिपूर्विका । इहावगतिपूर्वव शब्दादु-
त्पद्यते मतिः ॥ स्थविरव्यवहारे हि बालः शब्दात् कुतश्चन । दृष्टार्थमवगच्छन् तं स्वयमप्यव-
गच्छति ॥ NM I 596.17–597.2: न च तयोर् (i.e. शब्दार्थयोर्) अविनाभावो धूमाग्न्योरिव
सम्बन्धः । तत्र हि सम्बन्धः प्रतीयमान एवं प्रतीयते, ‘धूमो ऽग्निं विना न भवति’ इति । इह
पुनः ‘अयमस्मात् प्रतीयते’ इति, एतावत्येव व्युत्पत्तिपर्यवसानम् । अत एवावगतिपूर्विकै-
वावगतिरिहेत्यनुमानात् शब्दस्य भेद उक्तः । 245 NM I 696.5–7: कार्यत्वात् पदरचनायाः
पुरुषेच्छापूर्वकत्वमनुमीयते । अर्थावगमपुरस्सरं च पुरुषवचनाद् विवक्षानुमानम् ‘एवमयं वे-
द’, ‘एवमयं विवक्षति’ इति । 251 NM I 576.8–13: न च कदाचन वेदेषु व्यवहारविच्छेदः
संभाव्यते येन तत्कृतं जरत्कूपारामादिष्विव तेषु कर्त्रस्मरणं स्यात् । तस्मादवश्यं स्मर्येत कर्ता ।
न च *स स्मर्यते (em. : संस्मर्यते ed.), स्मर्तुं शक्यते वा । स्मृतिर्हि भवन्ती तदनुभवमूला
भवति । न च मूले ऽपि कर्त्रनुभवः कस्यचिज्जातः सर्गादेरभावात् । भावे वा कर्तुरशरीरत्वेन
दर्शनयोग्यत्वाभावात् । 252 ff. NM I 586.3–13: शरीरपरिग्रहमन्तरेण प्राणिनामुपदेशस्य
कर्तुमशक्यत्वात् कदाचिदीश्वरः शरीरमपि गृह्णीयादिति कल्प्यते । नियतशरीरपरिग्रहाभावाच्च
व्यासादिवदसौ न स्मर्यते । ततश्च, अद्य सद्यः कविः काव्ये यथा कर्तेति मीयते । तथा
तत्कालजैः पुंभिः सो ऽपि कर्तेति मास्यते ॥ यथा परकृता शङ्का तस्मिन् काव्ये व्यपैति ते ।
वेदे ऽप्यन्यकृता शङ्का तथा तेषां व्यपैष्यति ॥ परोक्षमनुमानेन यच्च बुध्यामहे वयम् । प्रत्यक्षं
योगिनां तच्चेत्युक्तं प्रत्यक्षलक्षणे ॥ प्रत्यक्षमनुमानं च तदेवं कर्तृतामितौ । मूलप्रमाणमस्तीति
स्मृतौ नान्धपरंपरा ॥

244 पुरुषप्र°] em. RT, पुरुषः प्र° PāPu 245 बोद्धृतया कर्तु°] em. RT, चोद्धृतया च दु°
PāPu 247 °बला°] em. Isaacson, °फला° PāPuRT 247 कल्प्यते] conj., कल्पते
PāPu 248 कस्याका°] em. RT, कस्य का° PāPu 250 °कल्पते] em. Isaacson, °क-
ल्प्यते PāPuRT 251 यच्च] em. RT, यश्च PāPu 251 भण्यते] em. RT, गुण्यते PāPu
252 कर्तारो] PāRT, कर्तारा Pu 253 गोचरे] PāRT, गोचार Pu 254 °कायः] PāRT,
°काया (?) Pu 255 कथमिव] PāRT, थथमिव Pu

अत एव च तत्र कर्तरि
प्रतिभानेकविधा विपश्चिताम् ।

परमार्थत एक एव स
त्रिजगत्क्षेमनियोजनक्षमः ॥ ३८ ॥

समानसङ्कल्पतयेश्वराणा -

260

मनेकता कल्पयितुं न शक्या ।

विरुद्धसङ्कल्पितसिद्धभावा -

न्नूनं ततः केचिदनीश्वराः स्युः ॥ ३९ ॥

तस्मात् सर्वविदेक एव जगतोऽधिष्ठातृभेदे पुन -

निष्पद्येत न तत् कृतं न च चिरं तिष्ठेत् कुराष्ट्रं यथा ।

265

एकस्य स्थपतेर्मतानुसरणात् प्रासादसम्पादनं

भूयोभिः क्रियते नरैरिति भवेदेकप्रणीतं जगत् ॥ ४० ॥

व्यापारिभिश्च बहुभिः पुरुषैरिदं हि

शक्यं जगद्युगशतैरपि न प्रणेतुम् ।

एकस्तु निर्मलमतिः सहसैव सत्य -

270

सङ्कल्प एवमुपपादयतीति युक्तम् ॥ ४१ ॥

उक्तं च ,

एकस्य कस्यचिदशेषजगत्प्रसूति -

हेतोरनादिपुरुषस्य महाविभूतेः ।

सर्गस्थितिप्रलयकार्यविभागयोगाद्

275

ब्रह्मेति विष्णुरिति रुद्र इति प्रसिद्धिः ॥ ४२ ॥

260 ff. NM I 587.17-588.11: अनेकेश्वरवादो हि नातीव हृदयङ्गमः । ते चेत् सदृशसङ्कल्पाः कोऽर्थो बहुभिरीश्वरैः ॥ संकल्पयति यदेकः शुभमशुभं वापि सत्यसङ्कल्पः । तत् सिध्यति तद्विभवादित्यपरस्तत्र किं कुर्यात् ॥ भिन्नाभिप्रायतायां तु कार्यविप्रतिषेधतः । नूनमेकः स्वसङ्कल्पविहत्यानीश्वरो भवेत् ॥ एकस्य किल सङ्कल्पो राजायं क्रियतामिति । हन्यतामिति चान्यस्य तौ समाविशतः कथम् ॥ राज्यसङ्कल्पसाफल्ये विहता वधकामना । तस्याः सफलतायां वा राज्यसङ्कल्पविस्रवः ॥ तेन चित्रजगत्कार्यसंवाहानुगुणाशयः । एक एवेश्वरः स्रष्टा जगतामिति साधितम् ॥ एवं जगत्सर्गवत् स एव वेदानामप्येकः प्रणेता भवितुमर्हति । 266 f. cf. NM I 510.11-511.4. 273 ff. NM I 636.8-11: एकस्य कस्यचिदशेषजगत्प्रसूतिहेतोरनादिपुरुषस्य महाविभूतेः । सृष्टिस्थितिप्रलयकार्यविभागयोगाद् ब्रह्मेति विष्णुरिति रुद्र इति प्रतीतिः ॥

257 विपश्चि°] PāPuRT^{pc}, विपश्चि° RT^{ac} 260 °णा°] PuRT, °णां Pā 262 f. °भावाद्नु°] RT (em. ?), °भावाद् PāPu 270 सत्य°] PuRT, सत्प° Pā 273 एकस्य कस्यचिद°] PāRT, एकस्यचिद° Pu 274 °नादि°] PāRT, °नाहि° Pu

विधाता विश्वात्मा सकलजगतामेष च यथा

प्रणेता वेदानामपि (स हि) तथैवामलमतिः ।

यथान्योन्याधीनस्थितय इह लोकास्त्रय इमे

तथान्योन्यापेक्षानभिदधति वेदा अपि विधीन् ॥ ४३ ॥

280

सन्निवेशो हि यो ऽन्योन्यव्यतिषक्ते ऽवधार्यते ।

अर्थे वा वाचि वा नासौ संभवेदिति कल्प्यते ॥ ४४ ॥

वेदानामेक एवातुलकुशलपथादेशकानेकशाखा-

विक्षिप्तानां विधाता कविरमलमतिः को ऽपि देवः पुराणः ।

तद्वत् सर्वागमानां भवतु स भगवानेक एव प्रणेता

285

नानात्वं कर्तुरित्थं न सुवचमिति हि प्रागुपन्यस्तमेतत् ॥ ४५ ॥

अहो,

परस्परविरोधिनो ननु च सर्व एवागमाः

समानमभिधेयमेषु न हि किञ्चिदीक्षामहे ।

त एकनरनिर्मिता इति कथं नु मन्यामहे

290

प्रमाणमितरेतरप्रतिहताश्च ते वा कथम् ॥ ४६ ॥

यत्तावद् ब्रवीषि परस्परविरोधे कथं प्रामाण्यमिति तत्रानुयुज्यसे ।

परस्परविरोधितां प्रतिकरोषि वेदे कथं

स नित्य इति चेदहो गृहकथासु सक्तो भवान् ।

विभागमवलम्ब्य कञ्चन विरोधितापास्यते

295

277 f. NM I 588.11-12: एवं जगत्सर्गवत् स एव वेदानामप्येकः प्रणेता भवितुमर्हति, नानात्वकल्पनायां प्रमाणाभावात्, कल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च । 279 ff. NM I 588.17-589.1: अतश्चैककर्तृका वेदाः, यतः परस्परव्यतिषक्तार्थोपदेशिनो दृश्यन्ते । एकमेव हि कर्म वेदचतुष्टयोपदिष्टैः पृथग्भूतैरप्येकार्थसमवायिभिरङ्गैरन्वितं प्रयुज्यते । 285 f. NM I 644.1: अन्ये मन्यन्ते सर्वागमानामीश्वर एव भगवान् प्रणेतेति ।; NM I 644.6-7: अर्हन्निति कपिल इति सुगत इति स एवोच्यते भगवान् । नानासर्वज्ञकल्पनायां यत्नगौरवप्रसङ्गात् । 288 ff. NM I 640.9-10: यत् पुनरत्रोक्तम्, सर्व एवागमाः परस्परविरुद्धार्थोपदेशित्वादप्रमाणं स्युरिति...

277 च] em.RT, न् Pā, न Pu 278 प्रणेता] em.RT, प्रणाता PāPu 278 वेदानामपि (स हि) तथैवामलमतिः] conj.RT, वेवाज्ञामपि - - - तथैवामलमिति PāPu (the lacuna is marked by two dashes in the manuscripts) 280 °भिदधति वेदा°] em.RT^{pc}, °पि दधति वेदा° RT^{ac}, °पि दधमि वेवा° PāPu 281 °वेशो] RT(em.?), °वेसो PāPu 282 कल्प्यते] RT(em.?), कल्पते PāPu 284 °रमल°] em.RT, °नमन° Pā, °नम-म° Pu 285 °तद्वत् सर्वा°] PāPu^{pc}RT, °तद्वत्सर्वा° Pu^{ac} 286 हि] RT(em.?), ही PāPu 286 °पन्य°] RT(em.?), °पव्य° PāPu 288 सर्व] RT(em.?), सर्वा PāPu 290 त] PāPu^{pc}RT, ए Pu^{ac} 292 °वीषि] em.RT, °वीमि PāPu 293 f. वेदे कथं स] conj., वेदं कथम° Pā, चेदं कथम° Pu, चेत्यं कथाम° em.RT

यदि श्रुतिषु सागमान्तरवचःसु तुल्या गतिः॥ ४७॥

श्रुतावायुष्कामं प्रति हि विहितः कृष्णलचरु-

स्तथा सर्वस्वारः किल मरणकामस्य पठितः ।

विरोधश्चैतस्यां यदि विषयभेदात्परिहृतो

भवद्भिः सैव स्यात् सरणिरिह तीर्थान्तरगिराम्॥ ४८॥

300

एवं तावदितरेतरविरोधिनीष्वपि वेदचोदनास्विव (न) तीर्थान्तरदेशनासु दो-
षः । अथवा

परमं पुरुषार्थं प्रति न चागमानां विरोधिता काचित् ।

आदिश्यते हि सर्वैः कैवल्यं तुल्यमेव फलम्॥ ४९॥

297 ff. NM I 642.14-643.12: यत्वागमान्तरेभ्यः कौलादिभ्यः खेचरतादर्थसिद्धावपि निषि-
द्धाचरणकृतः कालान्तरे प्रत्यवायो ऽवश्यंभावीत्युक्तम्, तदपि न युक्तम्, तस्यार्थस्य तदाग-
मनिषिद्धत्वाभावात् । आगमान्तरनिषिद्धत्वे ऽपि वैकल्पिकत्वकल्पनोपपत्तेः । पुरुषार्थप्राप्त्युपा-
यत्वाच्च तस्य तस्मिन् सिद्धे कुतः प्रत्यवायः? भवतु वा कालान्तरे प्रत्यवायः, तथाप्यधि-
कारिभेदेन तत्फले कर्मणि चोद्यमाणे ज्ञेयनादाविव नागमप्रामाण्यमत्र हीयते । ज्ञेयेनाभिचरन्
यजेत इत्यत्राभिचरन्निति शता लङ्घितनिषेधमधिकारिणमाचष्टे । तस्य च ज्ञेयनयागः चोदि-
तः । स च तत्प्रयोगात् कृतवधः प्रत्यवैत्येव न च वेदस्याप्रामाण्यम् । उक्तं च ‘उभयमिह
चोदनया लक्ष्यते ऽर्थो ऽनर्थश्च’ (ŚBh ad MS 1.1.2) इति । अधिकारभेदाच्च विचित्रकर्मचोदना
नानुपपन्ना । मरणकामस्य सर्वस्वारश्चोदितः आयुष्कामस्य कृष्णलचरुः । तस्मादेतदपि नाप्रा-
माण्यनिमित्तम् । 301 f. NM I 640.12-14: विरोधमात्रं त्वकिञ्चित्करम् । प्रमाणत्वाभिमतेषु
वेदवाक्येष्वपि परस्परविरोधदर्शनात् । पुरुषशीर्षस्पर्शनसुराग्रहगवालम्भादिचोदनासु वचना-
न्तरविरुद्धमर्थजातमुपदिष्टमेव । 303 ff. NM I 640.15-641.3: किञ्चागमानां विरोधो ऽपि
नातीव विद्यते *प्रधाने (Calicut MS : प्रमाणे ed.) पुरुषार्थे वा सर्वेषामविवादात् । नानाविधै-
रागममार्गभेदैरादिश्यामाना बहवो ऽभ्युपायाः । एकत्र ते श्रेयसि संपतन्ति सिन्धौ प्रवाहा इव
जाह्नवीयाः॥ तथा ह्युपवर्ग उपेयः सर्वशास्त्रेषु निर्दिश्यते । तदुपायः सर्वत्र ज्ञानमुपदिश्यते ।
ज्ञानविषये तु विवदन्ते । तत्रापि प्रायश आत्मविषयतायां बहूनामविप्रतिपत्तिः ।

296 श्रुतिषु] em.RT, शक्तिषु PāPu 296 °वचःसु] em.RT, °वचःश्रुत° PāPu 297
f. विहितः कृष्णलचरुस्त°] em.RT, विहितकृष्णलमकस्त° Pu, विहितकृष्णलमकस्त° Pu
298 सर्वस्वारः] em.RT, सर्वस्वारः PāPu 298 °कामस्य] RT(em.?), °कादस्य PāPu
300 भवद्भिः] RT(em.?), भवस्ति Pā, भवस्तिः Pu 300 तीर्थान्तर°] PāPu^{pc}RT,
तीर्थारर° Pu^{ac} 301 °चोदनास्विव] RT(em.?), °वोदनाष्विति Pā, °चोदनाष्विति
Pu 301 (न)] em.RT, om.PāPu 301 °रदेश°] PāRT, °रादश° Pu 302 दोषः]
em.Sanderson, देशः PāPu, द्वेषः em.RT 304 तुल्यमेव] PāRT, तुल्यमेव Pu

मार्गभेदास्त्वनुग्राह्यसत्त्वबुद्धनुसारिणः ।

305

तत्र तत्रोपदिश्यन्ते विचित्रास्त्राणकारिणः ॥ ५० ॥

अमी हि चानेन पथा यथेष्टं

शक्याः शुभं प्रापयितुं मनुष्याः ।

इतीश्वरः सर्वविदेश पश्यन्

नानाविधानादिशति स्म मार्गान् ॥ ५१ ॥

310

प्रवेष्टुकामा बहवः पुमांसः

पुरे यथैकत्र महागृहे वा ।

द्वारान्तरेणापि विशन्ति केचित्

तथोत्तमे धाम्नि मुमुक्षवो ऽपि ॥ ५२ ॥

अत एव हि बालकवेरवलोकितसकलशास्त्रसारस्य ।

315

सूक्तमिदं तत्त्वविदो भ्रष्टभ्रान्तेर्जयन्तस्य ॥ ५३ ॥

नानाविधैरागममार्गभेदै-

रादिश्यमाना बहवो ऽभ्युपायाः ।

एकत्र ते श्रेयसि संपतन्ति

सिन्धौ प्रवाहा इव जाह्नवीयाः ॥ ५४ ॥

320

इति । यत् पुनरभिधीयते विरोधिनामागमानां कथमेककर्तृकत्वमिति तत्राप्यु-
क्तमेव —

वेदानामीश्वरोक्तत्वात् प्रामाण्यं न पुनः स्वतः ।

305 f. NM I 641.4-12: प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानपक्षे तु प्रकृतेर्विविक्ततया पुरुष एव ज्ञेयः । नैरात्म्यवादिनस्त्वात्मशैथिल्यजननाय तथोपदिशन्ति । स्वच्छं तु ज्ञानतत्त्वं यत् तैरिष्यते तत् स्वातन्त्र्यादनाश्रितत्वादात्मकल्पमेव । कूटस्थनित्यत्वे प्रवाहनित्यत्वे च विशेषः । एवं प्रधानयोस्तावदुपायोपेययोरविवादः । क्रिया तु विचित्रा प्रत्यागमं भवतु नाम । भस्मजटा-परिग्रहो वा दण्डकमण्डलुग्रहणं वा रक्तपटधारणं वा दिगम्बरता वावलम्ब्यताम्, को ऽत्र विरोधः? वेदे ऽपि किमल्पीयांसः पृथगितिकर्तव्यताकलापखचिताः स्वर्गोपायाश्चोदिताः? तस्मात् परस्परविरोधे ऽपि न प्रामाण्यविरोधः । 307 ff. NM I 644.1-4 अन्ये मन्यन्ते, सर्वागमानामीश्वर एव भगवान् प्रणेतेति । स हि सकलप्राणिनां कर्मविपाकमनेकप्रकारमवलोकयन् करुणया ताननुग्रहीतुमपवर्गप्राप्तिमार्गं बहुविधमुत्पश्यन्नाशयानुसारेण केषांचित् क्वचित् कर्मणि योग्यतामवगम्य तं तमुपायमुपदिशति । 317 ff. = NM I 640.17-18, cf. MBh 12.336.77 323 f. NM I 588.11-16: एवं जगत्सर्गवत् स एव वेदानामप्येकः प्रणेता भवितुमर्हति, नानात्वकल्पनायां प्रमाणाभावात् कल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च । तेन यदुच्यते, 'नन्वेकः सर्वशाखानां कर्तेत्यवगतं कुतः । बहवो बहुभिर्ग्रन्थाः कथं न रचिता इमे ॥' इति, तत् परिहृतं भवति ।

305 °ग्राह्यसत्त्व°] em. Isaacson, °ग्राह्याः सत्त्व° PāPuRT 308 शक्याः शुभं] PāRT, शक्याप्शुभं Pu 309 सर्व°] Pā^{pc}(?) RT, सर्वा° Pā^{ac}(?), सर्वे Pu 310 मार्गान्] RT (em. ?), मार्गा Pā, मार्ग Pu 314 मुमुक्षवो] PāPu^{pc}RT, मुमुक्षवो Pu^{ac}

न चेश्वरबहुत्वे ऽपि युक्तिः काचन विद्यते ॥ ५५ ॥

कर्तृभेदव्यपदेशः पुनरन्यथासिद्धः ।

325

एको ऽप्यसौ सकलसत्त्वहिताय काय-

मिच्छाविनिर्मितमनेकमुपादधानः ।

नानागमानुपदिशन् विविधा बिभर्ति

तास्ताः समस्तभुवनप्रथिताः समाख्याः ॥ ५६ ॥

एकः शिवः पशुपतिः कपिलो ऽथ विष्णुः

330

संकर्षणो जिनमुनिः सुगतो मनुर्वा ।

संज्ञाः परं पृथगिमास्तनवो ऽपि काम-

मव्याकृते तु परमात्मनि नास्ति भेदः ॥ ५७ ॥

अन्यत्वे ऽपि नरो यः सातिशयो भवति को ऽपि नूनमसौ ।

तेजो बिभर्ति भगवत इति हि द्वैपायनः प्राह ॥ ५८ ॥

335

यद्यद् विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छेस्त्वं मम तेजोऽसंभवम् ॥ ५९ ॥

इति ।

यद्वा जिनप्रभृतयो बहवो भवन्तु

भिन्नागमप्रणयनप्रवणा मुनीन्द्राः ।

340

पश्यन्तु ते ऽपि भगवत्प्रणिधानलब्ध-

शुद्धाविनश्चरदृशः कुशलाभ्युपायान् ॥ ६० ॥

326 ff. NM I 644.5-6: स्वविभूतिमहिम्ना च नानाशरीरपरिग्रहात् स एव संज्ञाभेदानु-
पगच्छति । 330 ff. NM I 644.6-7: अहंनिति कपिल इति सुगत इति स एवोच्यते
भगवान् । 334 NM I 589.9-14: तत्रापि प्रथमस्यैव कवेस्तद्वस्तुदर्शनात् । तदभिप्रायवेदी
तु सो ऽन्यस्तमनुवर्तते ॥ अन्यथानन्वितं काव्यं स्याद् विश्ववसुकाव्यवत् । अन्वितत्वे तु सा
नूनमाद्यस्यैव कवेर्मतिः ॥ इहाप्येकाशयाभिज्ञद्वितीयेश्वरकल्पने । एकाभिप्रायतैव स्यात् किं च
तत्कल्पने फलम् ॥ 336 f. = Bhagavadgītā 10.41. 337 °गच्छेस्त्वं] Kashmirian
reading, Vulgate: °गच्छ त्वं 339 ff. NM I 633.9-11: सर्वं जानात्येव भगवान् । किञ्चित्
स्वयमुपदिशति किञ्चित् परानुपदेशयति । ते हि तस्यानुग्राह्या भगवतः । तेषां च तदनुग्रहकृतैव
तथाविधज्ञानप्राप्तिः ।

328 °दिशन् विवि°] Pā^{pc}PuRT, °दिशन् विविवि° Pā^{ac} 329 समस्त°] PāRT, सम-
स्तः Pu 331 °मुनिः] PāRT, °मुनि Pu 332 °स्तनवो] PāRT, °स्तनवा Pu 334 नू-
नमसौ] conj. Sanderson, दूरमसौ PāPuRT 336 यद्यद्] PāRT, अद्य Pu 336 विभूति-
मत्] Pā^{pc}PuRT, विभूतिमित् Pā^{ac} 337 तेजोऽस°] PuRT, तेजोस° Pā 339 जिन°]
em. RT, जन° PāPu 341 भगवत्प्र°] PuRT, भगवन्प्र° Pā 342 °विनश्चरदृशः]
RT (em. ?), °विनश्चरदृशः Pā, °विनश्चरदृशः Pu 342 °पायान्] RT (em. ?), °पायां
PāPu

एष एव विशेषो हि योगिनां परमेश्वरात् ।
तस्य नैसर्गिकं ज्ञानं ध्यानयोगेन योगिनाम् ॥ ६१ ॥

एवं तावद् वेदमाप्तप्रणीतं

345

ये मन्वानास्तत्प्रमाणत्वमाहुः ।

स प्रत्येकं पञ्चरात्रादिशास्त्र-

प्रामाण्ये ऽपि न्यायमार्गः समानः ॥ ६२ ॥

एकस्तेषामीश्वरो वा प्रणेता

भिन्ना वाप्ताः सन्तु मार्गान्तरज्ञाः ।

350

न प्रामाण्यात् सर्वथा तत्प्रणीता

ग्रन्था एते वेदवत् प्रत्यवेताः ॥ ६३ ॥

यदि वानादयो वेदाः स्वत एव प्रमाणताम् ।

यान्तु कामं तथैवैताः पञ्चरात्रादिचोदनाः ॥ ६४ ॥

कर्तृस्मरणमत्रापि न स्पष्टमुपलभ्यते ।

355

संकर्षणादयस्त्वासां प्रवक्तारः कटादिवत् ॥ ६५ ॥

ननु चत्वार एवैते वेदाः सुप्रथिता जने ।

इतिहासपुराणे ऽपि तदुक्तिरुपचारतः ॥ ६६ ॥

वेदो ऽयं ब्राह्मणो ऽयं सलिलमिदमयं वह्निरेषा महीति

स्पष्टे शब्दार्थबोधे प्रणिहितमतयो हन्त वृद्धाः प्रमाणम् ।

360

343 f. NM I 279.1-4: नन्वेकेन ज्ञानेन सर्वानर्थान् भूतभाविनः परोक्षानपि पश्यन्तो योगिनः कथमखिलत्रैलोक्यवृत्तान्तदर्शिनः सकलजगद्गुरोरीश्वराद् विशिष्येरन्? अस्ति विशेषः, ईश्वरस्य तथाविधं नित्यमेव ज्ञानं योगिनां तु योगभावनाभ्यासप्रभवमिति ।; also NM I 633.14-634.2: न हीश्वरप्रत्यक्षस्य योगिप्रत्यक्षस्य च प्रामाण्ये कश्चिद्विशेषः । नैसर्गिकाहार्यकृतस्तु भविष्यति । 345 ff. NM I 636.7: तत्र [पञ्चरात्रे] च भगवान् विष्णुः प्रणेता कथ्यते । स चेश्वर एव ।; also NM I 640.7-8: सर्वत्र वेदवत् कर्तुराप्तस्य परिकल्पना । दृष्टार्थेष्वेकदेशेषु प्रायः संवाददर्शनात् ॥ 357 ff. NM I 625.16-19 (on the validity of the Atharvaveda) : यत् पुनरभिधीयते, वेदशब्दस्त्रयाणामेव वाचकः, न चतुर्थस्येति, सो ऽयमत्युत्कटो द्वेषः । वृद्धव्यवहारो ह्यत्र प्रमाणम् । वेदो ऽयं ब्राह्मणो ऽयमिति तत्र तत्र वेदशब्द उच्चारिते चत्वारो ऽपि प्रतीयन्ते ।

346 ये] PāRT, ज्ये Pu 346 मन्वा°] RT(em. ?), मत्वा° PāPu 347 प्रत्येकं] PāRT, प्रात्येकं Pu 348 समानः] em.RT, सामान्यः Pā, सामान्यः Pu 350 भिन्ना] PāRT, भिन्नो Pu 351 प्रामाण्यात् सर्वथा] RT(em. ?), प्रामाण्यासर्वथा PāPu 351 तत्प्रणीता] em., तत्प्रणीताद् PāPuRT 352 प्रत्यवेताः] conj.Isaacson, प्रत्यवान्तः PāPu, प्रच्यवन्ते em.RT 353 वेदाः स्वत] Pā, वेदाः स्तत Pu, वेदास्तत RT(em. ?) 354 कामं तथैवैताः] conj.Sanderson, कामातथैताः Pā, कामानथैता Pu, काममथैवैता RT^{ac}, काममथैवैताः RT^{pc} 354 पञ्च°] PāPu, पाञ्च° RT(em. ?) 356 °स्त्वासां] RT(em. ?), °स्त्वासां PāPu 357 सुप्रथिता] conj.Sanderson, सुकथिता PāPuRT

तत् को ऽस्मिन् पञ्चरात्रे शिशुरपि सहसा वेदशब्दं प्रयुङ्क्ते
 के वा तच्छासनस्थं मुनिसदृशमपि ब्राह्मणं व्याहरन्ति ॥ ६७ ॥
 वयमपि न वदामः पञ्च षड् वात्र वेदान्
 विदितनियतसंख्यास्ते हि चत्वार एव ।
 भवति तु बहुशाखाविस्तरस्तत्र चित्र-
 स्तदयमपि हि तेषामस्तु शाखाविशेषः ॥ ६८ ॥

365

आह

ननु च सकलशाखाप्रत्ययं कार्यमेक-
 मभिदधति विधिज्ञाः सोमपञ्चादियागम् ।
 वदत यदि कदाचित् पञ्चरात्रानुषक्तं
 क्वचिदपि परिदृष्टं वैदिकं कर्म किञ्चित् ॥ ६९ ॥

370

उच्यते

अनेकगुणयुक्तमेकमुपदिश्यते कर्म यै-
 बहून्यपि वचांसि तानि दधते समावेशिताम् ।
 ततस्य किल कर्मणः किमपि चोदितं शाखाया
 कयाचिदभिधीयते भवतु सैव संसर्गिता ॥ ७० ॥
 नियतविषयं शास्त्रं शास्त्रान्तरेण न पृच्छ्यते
 विसदृशविधौ वेदे ऽप्येषा स्थितिर्न न दृश्यते ।

375

368 ff. NM I 620.14-621.2: यदेष न त्रयीप्रत्ययं कर्मोपदिशति न तत्सम्बद्धं किञ्चिदिति तदस्य त्रयीबाह्यत्वमिति, एतदपि न साधूपदिष्टम्, इष्टिपञ्चेकाहाहीनसत्रादिकर्मणां तत्रोपदेशदर्शनात् । सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म इति न्यायात् । त्रय्युपदिष्टे ऽपि कर्मणि सम्बद्धमथर्ववेदात् किमपि लभ्यत एव । 373 ff. NM I 588.18-589.4: एकमेव हि कर्म वेदचतुष्टयोपदिष्टैः पृथग्भूतैरप्येकार्थसमवायिभिरङ्गैरन्वितं प्रयुज्यते । तत्र हि हौत्रमृगवेदेन, यजुर्वेदेनाध्वर्यवं, औद्गात्रं सामवेदेन, ब्रह्मत्वमथर्ववेदेन च क्रियते । पैप्पलादिशाखाभेदोपदिष्टं च तत्तदङ्गजातं तत्र तत्रापेक्ष्यते । तत्र सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेत्याहुः ।; also NM I 590.1-3: अपि च यथा तरोर्विक्षिप्ताः शाखा भवन्ति, न च कृत्स्नं पुष्पफलपत्रमेकस्यां शाखायां सन्निहितं भवति, किन्तु कस्यांचित् कस्यांचित्, एवं वेदस्यापि शाखाः पृथगङ्गकर्मापदेशिन्यो विक्षिप्ताश्च । 378 ff. NM I 640.12-14: विरोधमात्रं त्वकिञ्चित्करम्, प्रमाणत्वाभिमतेषु वेदवाक्येष्वपि परस्परविरोधदर्शनात् । पुरुषशीर्षस्पर्शनसुराग्रहगवालम्भादिचोदनासु वचनान्तरविबुद्धमर्थजातमुपदिष्टमेव ।; also NM I 643.10: अधिकारभेदाच्च विचित्रकर्मचोदना नानुपपन्ना ।

361 पञ्चरात्रे] PāPu, पाञ्चरात्रे em.RT 361 °युङ्क्ते] PāRT, °युक्ते Pu 363 वयमपि] em.RT^{pc}, अयमपि PāPuRT^{ac} 363 षड् वात्र] em.Sanderson, षभा(?)त° Pā, षभा(?)त° Pu, षड्वात° RT 365 °शाखा°] PāRT, °शाखा° Pu 374 °बहू-न्यपि] PāRT, °बहून्यपि Pu 374 समावेशिताम्] em.Kataoka, समावेदिताम् PāPu, समस्यात्मतां RT 375 ततस्य] em.RT, तत्तस्य PāPu

इह हि नियता सौत्रामण्यां सुराग्रहचोदना
 क्रतुभिरितरैः संसर्गं सा न हि प्रतिपद्यते ॥ ७१ ॥ 380
 श्रुतिस्मृत्युदिता धर्माः पृथगाश्रमगोचराः ।
 अन्येऽपि प्रतिपद्यन्ते किं परस्परसंकरम् ॥ ७२ ॥
 साधारणं पुनरहिंसनसत्यवाद-
 सन्तोषशौचदमदानदयादिधर्मम् ।
 तीर्थेषु नित्यमखिलेष्वपि वर्णयन्ति 385
 सेयं श्रुतिस्मृतिसमन्वयतापि तेषाम् ॥ ७३ ॥
 यस्तु वेद इति (च) व्यपदेशः पञ्चरात्रवचनेषु जनानाम् ।
 सोऽन्यगोचरतया, न च शक्यं वस्तु लोकवचनेन नियन्तुम् ॥ ७४ ॥
 किं वा सतासता वापि व्यपदेशेन, नन्वसौ ।
 आयुर्वेदधनुर्वेदप्रभृतिष्वपि दृश्यते ॥ ७५ ॥ 390
 तच्छासनस्थे भगवत्प्रधान-
 कर्मान्तरावाप्तविशेषसंज्ञे ।
 सामान्यतो ब्राह्मणशब्दमात्रं
 ब्रूते परिव्राजकवच्च लोकः ॥ ७६ ॥
 न च जगति न प्रसिद्धा ब्राह्मणशब्दाभिधेयता तेषाम् । 395
 व्यवहरति जनः कामं सामान्यविशेषसंज्ञाभिः ॥ ७७ ॥
 ब्राह्मणत्वादिजातौ च विवदन्ते विपश्चितः ।
 वदन्तः शब्दमात्रेण चातुर्वर्ण्यव्यवस्थितिम् ॥ ७८ ॥

383 ff. NM I 641.8-9: एवं प्रधानयोस्तावदुपायोपेययोरविवादः । क्रिया तु विचित्रा प्रत्या-
 गमं भवतु नाम । 387 ff. NM I 626.2-3: सर्वथा तु सोपपद एवायुर्वेदादिषु वेदशब्द इति
 न तत्तुल्यकक्ष्यताऽधिक्षेपक्षेत्रतामथर्ववेदो नेतव्यः ।

379 सौत्रा°] em.RT, सौत्रा° PāPu 379 सुरा°] em.RT, पुरा° Pā, मुरा° Pu 381
 °त्युदिता] conj.Isaacson, °त्युचिता PāPuRT 383 पुनरहिंस°] RT(em.?), पुनर-
 सिंह° PāPu 387 वेद] em.RT, वेदन PāPu 387 (च)] RT(em.?), om.PāPu 388
 सोऽन्य°] conj.Sanderson, सार्य° PāPu, सोऽर्य° RT^{ac}(em.?), सोऽर्थ° conj.RT^{pc}
 391 °नस्थे] conj.Sanderson, °नस्थो PāPuRT 391 भगवत्प्र°] PuRT, भगवन्प्र° Pā
 392 °संज्ञे] conj.Sanderson, °संज्ञा Pā, °संज्ञ। Pu, °संज्ञः em.RT 394 °वच्च]
 conj., °वन्न PāPuRT 396 सामान्य°] em.RT, कामान्य° PāPu 398 °र्ण्यव्यवस्थि-
 तिम्] em.RT, °र्ण्यव्यवस्थितिः PāPu

गोत्वादिजातिवदियं प्रकटान्यथा वा
 विप्रादिजातिरिति तत्त्वविचारणैषा । 400
 अप्रस्तुता किमनयाखिलशास्त्रलोक-
 सिद्धा स्थितिस्तु न कथञ्चन तर्कणीया ॥ ७९ ॥
 तदास्तामियं जातिसदसद्भावचिन्ता । प्रकृतमनुसरामः ।
 तेनानादय एव वेदवदिमे सर्वे भवन्त्वागमाः
 कार्या एव हि वा न तेषु कलुषं वाच्यं वचो धार्मिकैः । 405
 यच्चैषामपभाषणं कृशमपि स्याद् वेदनिन्दैव सा
 प्रायश्चित्तिन एव ते हतधियो ये तेष्वसूयापराः ॥ ८० ॥
 अथ वा पञ्चरात्रादिवाक्यानां वेदमूलता ।
 प्रामाण्यहेतुर्मन्वादिवचसामिव वर्ण्यताम् ॥ ८१ ॥
 कार्येण प्रतिनियतः स्वसिद्धिहेतु- 410
 धूमेन ज्वलन इव प्रकल्पनीयः ।
 न ह्यर्थग्रहणमिदं विना स्मृतीना-
 मुत्पादः क्वचिदवलोकितः श्रुतो वा ॥ ८२ ॥
 न लोभमोहौ न जनप्रतारणा

399 f. NM I 552.3-7, 10-11: एतेन ब्राह्मणत्वादिसामान्यमपि समर्थितं वेदितव्यम्, उप-
 देशसहायप्रत्यक्षगम्यत्वात् । न चोपदेशापेक्षणादप्रत्यक्षत्वं तस्य भवितुमर्हति, गोत्वादिप्रत्य-
 यस्यापि सम्बन्धग्रहणकाले तदपेक्षत्वदर्शनात् । उक्तं च—‘न हि यद् गिरिशृङ्गमारुह्य गृह्यते
 तदप्रत्यक्षम्’ (TV ad MS 1.2.2) इति । (...) अपि च उपदेशनिरपेक्षमपि चक्षुः क्षत्रि-
 यादिविलक्षणां सौम्याकृतिं ब्राह्मणजातिमवगच्छतीत्येके ।; also NM II 253.7-9: यथा हि
 ब्राह्मणत्वादिजातिरुपदेशसव्यपेक्षचक्षुरिन्द्रियग्राह्यापि न प्रत्यक्षगम्यतामपोज्झति । यथाह—
 ‘न हि यद् गिरिशृङ्गमारुह्य गृह्यते तदप्रत्यक्षम्’ (TV ad MS 1.2.2) इति । 408 f. NM
 I 645.6-10: अपरे पुनर्वेदमूलत्वेन सर्वागमप्रामाण्यमभ्युपागमन् । यो हि मन्वादिदेशनानां
 वेदमूलतायां न्याय उक्तः, ‘भ्रान्तेरनुभवाद्वापि पुंवाक्याद्विप्रलम्भनात् । दृष्टानुगुण्यसामर्थ्या-
 च्छोदनेन लघीयसी ॥’ (cf. TV ad MS 1.3.2) इति स सर्वागमेषु समानः । 414 ff. NM
 I 635.9-13: तत्र शैवागमानां तावत् प्रामाण्यं ब्रूमहे, तदुपजनितायाः प्रतीतिः सन्देहबा-
 धकारणकालुष्यकलापस्यानुपलम्भात्, ईश्वरकर्तृत्वस्य तत्रापि स्मृत्यनुमानाभ्यां सिद्धत्वात्,
 मूलान्तरस्य लोभमोहादेः कल्पयितुमशक्यत्वात् । न हि तत्रेदं प्रथमता स्मर्यते ।

399 गोत्वादि°] em.RT, सौत्वादि° PāPu 403 प्रकृतमनुसरामः] em.RT, प्रकृतिमनुस-
 रा° PāPu 404 °गमाः] em.RT, °गमा PāPu 405 वचो] PāRT, वाचा Pu 406 य-
 च्चै°] em.RT, यच्चै° PāPu 407 प्रायश्चित्तिन] em.RT, प्रायश्चित्तिन PāPu 407 ये]
 Pā^{pc}PuRT, येष् Pā^{ac} 407 °पराः] em.RT, °परा PāPu 409 °ण्यहेतुर्मन्वा°]
 em. Isaacson, °ण्यहेतुमत्त्वा° PāPu, °ण्य हेतुमद्वा° RT 411 °धूमेन] em., धूमेन
 PāPu, °धूमेण RT (em. ?) 411 इव] em., इति PāPuRT 414 °मोहौ] em.RT,
 °मोहो PāPu 414 न जन°] PuRT, जन Pā

न बीजशून्या नृवचःपरम्परा । 415
 अबाधिते वस्तुनि याति मूलतां
 न चेह बाधा कृतिभिः परिग्रहात् ॥ ८३ ॥
 अनादिवेदवादिभिर्न योगिबोधमूलता ।
 विषह्यते स्म, तद्गिरामथावशिष्यते श्रुतिः ॥ ८४ ॥
 नन्वत्र कर्तृसामान्यं न किञ्चिदुपलभ्यते । 420
 न च तेन विना युक्तमनुमानमिह श्रुतेः ॥ ८५ ॥
 उच्यते,
 प्रविभक्तकर्तृकतया कामं तुल्यप्रयोगता मा भूत् ।
 कार्यं त्वनुगुणकारणकल्पनयोग्यं भवत्येव ॥ ८६ ॥
 आह, 425
 त्रैवर्णिकानामुपपद्यमानो
 वेदान्वयः कल्पयितुं हि शक्यः ।
 कार्यं पुनः कारणमात्रमूलं
 तज्जायतामत्र यतः कुतश्चित् ॥ ८७ ॥
 उच्यते, 430
 धर्मे प्रमाणं श्रुतिरेव नान्य-
 दित्येवमत्र श्रुतिमूलतोक्ता ।
 न कर्तृसामान्यबलेन, योगि-
 प्रत्यक्षवादोऽप्यत एव नेष्टः ॥ ८८ ॥
 तदिदं कर्तृसामान्यमस्तु मा वात्र सर्वथा । 435
 कार्येऽस्ति धर्मरूपेऽस्मिञ् छूतेरेव हि मूलता ॥ ८९ ॥
 इहैषां सर्वेषां जिनकपिलबुद्धादिवचसां

420 f. NM I 645.12-14: ननु चोक्तम्, 'अपि वा कर्तृसामान्यात् प्रमाणमनुमानं स्यात्'
 (MS 1.3.2) इति, तच्चेह नास्तीति कथं श्रुत्यनुमानम्? 422 ff. NM I 645.15-646.7:
 एकाधिकारावगमो न प्रामाण्ये प्रयोजकः । मिश्रानुष्ठानसिद्धौ तु कामं भवतु कारनम् ॥ न च
 पृथगनुष्ठीयमानमपि कर्म न प्रमाणमूलं भवति वर्णाश्रमभेदानुष्ठेयकर्मवत् । कर्तृसामान्यशून्य-
 त्वादथ मूलान्तरोदयः । तदसत्, बाधकाभावाद् भ्रान्त्यादिप्रतिषेधनात् ॥ प्रत्यक्षमूलतायां तु
 गुर्वी भवति कल्पना । वेदस्त्वनन्तशास्त्रत्वाद् मूलं तत्र सुसंगतम् ॥

419 °मथाव°] em.RT, °मव° PāPu 421 श्रुतेः] em.Isaacson, श्रुतिः PāPuRT 428
 पुनः] conj.Isaacson, पुरः PāPuRT 428 °मात्रमूलं] conj.Isaacson, °मत्र मूलं PāPuRT
 429 यतः] em.RT, व्यतः Pā, च्यतः Pu 433 °बलेन] PuRT, °बले । न Pā
 436 ऽस्ति] em.RT, ऽस्मि PāPu 436 छूतेरेव] em.RT, छूतेव Pā, छूते एव Pu

न योगिप्रत्यक्षं श्रुतिरपि न मूलं यदि भवेत् ।
 कथं स्याद् व्यामोहादनवधिरनेकार्यविदितः
 प्ररोहो, नन्वेषां क्वचिदपि च संवादबहुलः ॥ १० ॥
 व्यामोहाच्च हि वर्तन्ते कामं कतिपयैर्दिनैः ।
 सो ऽयं युगपदस्थायी व्यामोह इति विस्मयः ॥ ११ ॥
 पुरापि सौगता आसन्निति केनावगम्यते ।
 पुरापि श्रोत्रिया आसन्निति केनावगम्यते ॥ १२ ॥
 लोभादि दृश्यमानं वा यदि मूलमिहोच्यते ।
 वेदो ऽपि जीविकोपाय इति जल्पन्ति नास्तिकाः ॥ १३ ॥
 महाजनपरिग्रहाद् यदि पुनः श्रुतौ वार्यते
 बृहस्पतिमताश्रितप्रलपितो ऽपवादक्रमः ।
 स वारयितुमागमान्तरवचःसु शक्यस्तथा
 कृतः किल परिग्रहः कुशलधीभिरेषामपि ॥ १४ ॥
 यावांश्च कश्चन न्यायो वेदप्रामाण्यसिद्धये ।
 भवद्विर्वर्ण्यते, सो ऽयं तुल्यस्तीर्थान्तरेष्वपि ॥ १५ ॥
 न कदाचिदनीदृशं जगत्
 कथितं तत्रभवद्भिरेव यत् ।
 इतरैरपि तत् तथोच्यते
 सततं ते ऽपि बभूवुरागमाः ॥ १६ ॥
 कृतमतिवाचालतया, द्वेष्या बहुभाषिणो भवन्ति जनाः ।
 तदिदमुपसंहरामो रसनायाश्चापलं विपुलम् ॥ १७ ॥

440

445

450

455

441 NM I 648.11-12: अहमप्यद्य यत्किञ्चिदागमं रचयामि चेत् ॥ तस्यापि हि प्रमाणत्वं
 दिनेः कतिपयैर्भवेत् । 447 ff. cf. NM I.637.18-638.3: महाजनश्च वेदानां वेदार्थानु-
 गामिनां च पुराणधर्मशास्त्राणां वेदाविरोधिनां च केषांचिदागमानां प्रामाण्यमनुमन्यते, न
 वेदविरुद्धानां बौद्धाद्यागमानामिति कुतस्तेषामाप्तप्रणीतत्वम्? मूलान्तरं हि तत्र सुवचमज्ञा-
 नलोभादीत्येवमभिधाय वेदस्पर्धिनो बौद्धादयो निषेद्धव्याः ।; also NM I.644.14-645.2: ननु
 वेदसमानकर्तृकेष्वगागमान्तरेषु कथं तादृशो महाजनसंप्रत्ययो नास्ति? एवं नास्ति । तेन व-
 र्त्मना भगवता कतिपये प्राणिनो ऽनुगृहीताः, येषां तादृश आशयो लक्षितः । वैदिकेन तु
 वर्त्मना निस्संख्याकाः प्राणिनो ऽनुगृहीता इति तत्र महानादरः, आगमान्तरेषु कृश इति ।
 453 f. NM I 491.13-14: न कदाचिदनीदृशं जगत् कथितं नीतिरहस्यवेदिभिः ॥

439 °दनवधि°] em. RT, °दनविधि° PāPu 440 प्ररोहो] PāRT, प्ररोहा Pu 446
 ऽपि] em., हि em. RT, प PāPu 448 °प्रलपितो] PāRT, °प्रलपितौ Pu 456 ब-
 भूवुरा°] conj. Isaacson, रघूदना° PāPu, बहूत्तमा° em. RT 458 रसनाया° em. RT,
 रसना° Pā, स्मना° Pu

सत्यंवदाप्तपुरुषोक्ततया प्रमाणं
तीर्थानि वेदवदनादितया स्वतो वा ।
आम्नायसंमिततया मनुवाक्यवद् वा
सर्वं प्रमाणमिति नीतिविदो वदन्ति ॥ १८ ॥

460

आह ,

ननु चैवमतिप्रसङ्गदोषा-
दतिमात्रं भुवि विप्लवेत धर्मः ।
ऋ नु नाम न शक्यमेतदित्थं
गदितुं यादृशतादृशे ऽपि वाक्ये ॥ १९ ॥

465

उक्तमत्र ,

अविच्छिन्ना येषां वहति सरणिः सर्वविदिता
न यत्रार्यो लोकः परिचयकथालापविमुखः ।
यदिष्टानुष्ठानं न खलु जनबाह्यं न सभयं
न रूपं येषां च स्फुरति नवमभ्युत्थितमिव ॥ १०० ॥
प्रमत्तगीतत्वमलौकिकत्व-
माभाति लोभादि न यत्र मूलम् ।
तथाविधानामयमागमानां
प्रामाण्यमार्गो न तु यत्र तत्र ॥ १०१ ॥
आप्तोक्तत्वमनादित्वमथवाम्नायमूलताम् ।
तत्रैव शक्नुमो वक्तुं न पुनर्यत्र कुत्रचित् ॥ १०२ ॥

470

475

464 ff. NM I 648.10-13: सर्वागमप्रमाणत्वे नन्वेवमुपपादिते । अहमप्यद्य यत्किञ्चिदागमं रचयामि चेत् ॥ तस्यापि हि प्रमाणत्वं दिनैः कतिपयैर्भवेत् । तस्मिन्नपि न पूर्वोक्तन्यायो भवति दुर्वचः ॥ 473 ff. NM I 648.17-649.2: नैतदस्त्यविगीतां ये प्रसिद्धिं प्रापुरागमाः । कृतञ्च बहुभिर्येषां शिष्टैरिह परिग्रहः ॥ अद्य प्रवर्तमानाश्च नापूर्वा इव भान्ति ये । येषां न मूलं लोभादि येभ्यो नोद्विजते जनः ॥ तेषामेव प्रमाणत्वमागमानामिहेष्यते । न मृष्यते तु यत्किञ्चित् प्रमाणं कुट्टनीमतम् ॥

459 सत्यंवदा°] PāPu, सत्यं तदा° em. RT 461 संमिततया] conj. RT, संबद्धतया PāPu 465 भुवि वि°] PāRT, भुवि° Pu 466 नाम न] em. RT, मामनु PāPu 469 अविच्छिन्ना] RT (em. ?), अवच्छिन्ना PāPu 469 सरणिः] em. RT, सरिणः PāPu 470 °लाप°] RT (em. ?), °लाभ° PāPu 471 यदिष्टानु°] em. RT, यदष्टानु° Pā, यदृष्टानु° Pu 473 °गीत°] em. Sanderson, °गीति° PāPuRT 473 f. °मलौकिकत्वमाभाति] em., °मलौकिकत्वं लाभादि em. RT, °मवलौकिकत्वमाभाति PāPu 477 आप्तोक्त°] PuRT, आप्तोक्त° Pā 478 शक्नुमो] RT (em. ?), शक्नुमे PāPu

आदिश्यते किमपि कुत्सितमेव कार्यं

येषु त्वगम्यगमनाशुचिभक्षणादि ।

480

प्रामाण्यवर्णनमिदं तु तथाविधानां

एते तु वादिवृषभा न सहन्त एव ॥ १०३ ॥

॥ इत्युक्त्वा क्षणं च तूष्णीं स्थित्वा सङ्कर्षणं प्रति ॥

आर्य, यथाप्रतिभानमेतावदभिहितमस्माभिः । तदिदानीं यथासन्निहितं पृच्छ-
न्तामत्रभवन्तो वादिनः, अपि हृतं हृदयमेषामस्मद्वचसा न वेति ।

485

॥ सङ्क० । सहर्षम् ॥

आर्य धैर्यराशे, वयं तावदुच्छ्वासिता इव, शालिता इव, पवित्रीकृता इवा-
प्यायिता इव जीवलोकफलमनुभाविता इव भवत्प्रभवयाभिनवया सरस्वत्या ।
अहो आश्चर्यम्!

सूक्ष्मा दृष्टिरहो अहो गतिरियं वाचामहो कौशलं

490

शास्त्रेष्वेतदहो मनः परिहृतं दोषैरसूयादिभिः ।

कोऽसौ वास्ति गुणो न योऽत्र परमां काष्ठां गतो वर्तते

लोकोऽनारतमाह साहटसमः सत्यं न जातो नरः ॥ १०४ ॥

एतेऽपि महाविद्वांसः सहृदया एव, कथं नावर्जिता आर्येण? अप्येनान्
पृच्छामि ।

495

॥ वाद्यभिमुखं स्थित्वा ॥

भो भवन्तो महाविद्वांसः, अपि भवतामावर्जितं धैर्यराशिवचसा हृदयम्?

॥ वादिनः ॥

आर्य, इयं तावदमानुषी ।

479 ff. NM I 638.16-18: येऽप्यन्ये केचिदशुचिभक्षणागम्यागमनादिनिर्विकल्पदीक्षाप्रकार-
मकार्यमनुतिष्ठन्ति तेऽपि चातुर्वर्ण्यमहाजनभीताः तत् कर्म रहसि कुर्वन्ति न प्रकाशम् ।

479 f. कार्यं येषु] conj. Kataoka, येषु PāPu, येषु येषु em. RT 480 °शुचि°] RT (em.
?), °शुवि° PāPu 482 सहन्त] RT (em. ?), महन्त PāPu 483 च] PāPu, om. RT
484 °मेतावद°] em. RT, °वेतावद° PāPu 485 पृच्छ°] em. RT^{pc}, पृच्छ° PāPu RT^{ac}
485 हृदयमे°] RT (em. ?), हृतमे° PāPu 486 सङ्क°] PāPu, स्नात° RT (em. ?) 488
इवाप्यायिता इव] conj., इवाप्यायिता em. RT, इवप्यायिता Pā, इव । प्यायिता Pu
488 °भिनवया] PāRT, °भिनवयाभिनवया Pu 490 वाचामहो] PuRT, वाचामहा Pā
492 वास्ति गुणो न योऽत्र] conj., नास्ति न योऽत्र PāPu, वास्ति नयो न यो
ऽत्र conj. RT 492 परमां] RT (em. ?), परमा PāPu 493 अनारतमाह साहटसमः]
em. RT, नाहतामाह साहटसमं PāPu 494 एते] PuRT, एति Pā 497 भवतामावर्जितं]
em. RT, भवतावर्जितं PāPu 497 °वचसा] RT (em. ?), °वचसां PāPu 498 वादिनः]
RT (em. ?), वो Pā, वोदि Pu 499 तावदमानुषी] conj. RT, तावमानुषा PāPu

⟨ ॥ सङ्क० ॥ ⟩

500

आभिः पुनरपरिमितनीतिधारावर्षिणीभिरसदृशगतिभिरपगतमात्सर्याभिरार्य-
धैर्यराशिवाग्भिर्ब्रह्मर्षिकल्पनिर्मलमनसः सर्वत्र भवन्तो वर्तन्ते । तथापि पुनः
पुनरिदमवबोध्यन्ते भवन्तः । द्वयमिदमवश्यरक्षणीयमार्यैः ।

॥ वादि० ॥

किमिव ?

505

॥ सङ्क० ॥

एतानि किल परस्परमसंकीर्णानि पृथक्प्रस्थानानि यथावस्थानि तीर्थानि । त-
देषामितरेतरसंकरपरिहारे सततमवहितैर्भवितव्यमार्यैः ।

॥ वादि० ॥

आर्य, यावानिह स्वे स्वे शासने समाम्नातः कश्चिदहिंसादिः साधारणो मान-
वो धर्मः, तत्र किमुच्यते ? तदतिरिक्तं तु नियतोपदिष्टविशिष्टक्रियाकाण्डसंकरं
स्वशास्त्रकथितप्रत्यवायभयात् परिहराम इत्येकं तावत् स्थितम् । अथ द्वितीयं
किम् ?

॥ सङ्क० ॥

भवदीयं नाम मुखे दत्त्वा दुराचारतया ये विस्त्रावयन्ति शास्त्रं धर्मं च, तेषां
स्वाश्रमेष्ववकाशो न देयः ।

॥ वादि० ॥

एतदपि सत्यमनुष्ठीयते । किं त्वयमर्थो नास्मदधीनः । आर्येण राजनियुक्तैश्च
निर्वाह्योऽयम् ।

॥ सङ्क० ॥

520

एवमेतद् । गृहीतक्षण एवात्र देवो वर्णाश्रममर्यादाचार्यः । भवद्विरपि तथाविधे-
षूदासितव्यम् । न तेषां दयितव्यम् ।

500 ⟨सङ्क०⟩] em. , ⟨स्नात०⟩ em. RT, om. PāPu 501 °गति०] conj. Sanderson, °म-
ति० PāPuRT 502 ब्रह्मर्षिकल्प०] conj. RT, ब्रह्मातिकल्प० PāPu 506 सङ्क०] PāPu,
स्नात० RT (em. ?) 507 परस्परमसंकीर्णानि] em. RT^{pc}, परस्परसंकीर्णानि PāPuRT^{ac}
507 यथावस्थानि] PuRT, यथाचस्थानि Pā 508 °संकर०] PuRT, °सकर० Pā 510
यावानिह] RT (em. ?), यावानेह PāPu 510 °हिंसादिः] RT (em. ?), °हिंसादि PāPu
510 साधारणो] em. RT, साधारो PāPu 511 मानवो] conj. , मानसो PāPuRT 512 द्वि-
तीयं] RT (em. ?), द्वितीय PāPu 514 सङ्क०] PāPu, स्नात० RT (em. ?) 515 भव-
दीयं] Pā^{pc}PuRT, भवदीयं मुखे Pā^{ac} 516 °ष्ववकाशो] em. RT, °ष्वावकाशो PāPu
516 देयः] PuRT, देया Pā 518 °नियुक्तैश्च] PāRT, °नियुक्तौश्च Pu 519 ऽयम्]
em. RT, यत् PāPu 520 सङ्क०] PāPu, स्नात० RT (em. ?) 521 वर्णाश्रम०] PāRT,
वर्णाश्रमधर्म० Pu 522 °विधेषू०] Pu^{pc}RT, °विधेष्व० PāPu^{ac}

॥ वादि० ॥

यथार्य आह ।

॥ सङ्क० ॥

525

तदिदानीमुत्थाय यथायथं गम्यताम् । आश्रमेषु च स्वेषु स्वेषु यथाव्यवस्थमा-
स्यताम् । आर्य धैर्यराशे, तदेहि वयमपीदानीं यथावृत्तं स्वामिने निवेदयामः ।

॥ इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

॥ चतुर्थो ऽङ्कः ॥

525 सङ्क०] PāPu, स्नात० RT (em. ?) 527 यथाव्यवस्थमा०] em. RT, यथाव्यवस्था-
मा० PāPu 529 चतुर्थो ऽङ्कः] Pā, चतुर्थोङ्कः समाप्तम् Pu 529 Colophons: शुभं भवतु ॥
जिनशासनस्य कल्याणं भूयात् ॥ ० ० ॥ मंगलमस्तु ॥ ० Pā, सपूर्णं श्री ॥ Pu